

बाल ब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः

तत्पार्थाधिगम सूत्र अभिनव टीका

अध्याय : ५

अभिनवटीकाकर्ता
पूज्य मुनिराज श्री सुधर्मसागरजु महाराज साहेबना शिष्य
मुनि दीपरत्न सागर

बाल ब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः

नमो नमो निम्मल दंसणस्स

श्री आनंद-क्षमा-वलित-सुशील-सुधर्मसागरगुरुरभ्यो नमः

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र

अभिनव टीका

अध्यायः ५

:- प्रेरकः :-

पूज्यमुनिराज श्री सुधर्मसागरजी म० सा०

:अभिनवटीका-कर्ता:-

अभिनव साहित्य सर्जक मुनिटीपरत्नसागर

ता. १५/५/८४ सोमवार २०५० मासः वैशाख सुदः ५

अभिनव श्रुत प्रकाशन— ३६

વિષય અનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
૧	અજીવકાયના ભેદો	૧	૫
૨	દ્રવ્યના ભેદો અને લક્ષણ	૨, ૩, ૪	૧૧
૩	દ્રવ્યોની સંખ્યા	૫	૨૧
૪	દ્રવ્યોની ક્રિયાશીલતા	૬	૨૫
૫	દ્રવ્યોના પ્રદેશો	૭ થી ૧૧	૨૭
૬	દ્રવ્યોનું સ્થિતિ ક્ષેત્ર	૧૨ થી ૧૬	૪૨
૭	કાર્ય દ્વારા દ્રવ્યોનું લક્ષણ	૧૭ થી ૨૨	૬૩
૮	પુદ્ગલ સંબધિ વિશેષ કથન	૨૩ થી ૨૬	૯૧
૯	ભેદ-સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ	૨૭, ૨૮	૧૧૦
૧૦	સત્ નું લક્ષણ	૨૯	૧૧૬
૧૧	નિત્યત્વનું સ્વરૂપ	૩૦	૧૨૩
૧૨	પદાર્થો ની સિદ્ધિ	૩૧	૧૨૩
૧૩	પોદ્ગલિક બંધનું સ્વરૂપ	૩૨ થી ૩૬	૧૩૩
૧૪	દ્રવ્યની વ્યાખ્યા	૩૭	૧૪૯
૧૫	કાળ અને તેનું સ્વરૂપ	૩૮, ૩૯	૧૫૫
૧૬	ગુણની વ્યાખ્યા	૪૦	૧૬૨
૧૭	પરિણામનું સ્વરૂપ	૪૧	૧૬૪
૧૮	પરિણામના ભેદ વગેરે	૪૨, ૪૪	૧૬૭

પરિશિષ્ટ

૧	સૂત્રાનુક્રમ		૧૭૬
૨	અંકારાદિ સૂત્રક્રમ		૧૭૮
૩	શ્વેતામ્બર દિગમ્બર પાઠ ભેદ		૧૮૦
૪	આગમ સંદર્ભ		૧૮૨
૫	સંદર્ભ સૂચિ		૧૮૩

ટાઇપસેટીંગ:- રે કોમ્પ્યુટર્સ, ૩-દિગ્વીજય પ્લોટ, જામનગર, ફોન: ૬૨૬૩૯

પ્રિન્ટીંગ:- નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ઘી-કાટા રોડ, અમદાવાદ.

પ્રકાશક:- અભિનવશ્રુત પ્રકાશન, પ્ર.જે. મહેતા,
પ્રધાન ડાકઘર પાછળ, જામનગર-૩૬૧ ૦૦૧.

बाल ब्रह्मचारी श्री नेमिनाथाय नमः
नमो नमो निम्मल दंसणस्स

तत्त्वार्थाधिगम सूत्र

- तत्त्व :** (१) यथावस्थित ज्वाटि पदार्थोનો स्व-त्वाव ते तत्त्व.
(२) જે પદાર્થ જે રૂપથી હોય તેનું તે જ રૂપ હોવું તે તત્ત્વ-જેમકે જીવ જીવરૂપે જ રહે અને અજીવ - અજીવ રૂપે રહે છે.
- અર્થ :** (૧) જે જાણાય તે અર્થ.
(૨) જે નિશ્ચય કરાય કે નિશ્ચયનો વિષય હોય તે અર્થ.
- તત્ત્વાર્થ :** (૧) તત્ત્વ વડે જે અર્થનો નિર્ણય કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
(૨) જે પદાર્થ જે રૂપે હોય તે પદાર્થને તે રૂપે જ જાણવો કે ગ્રહણ કરવો તે તત્ત્વાર્થ.
- અધિગમ :** (૧) જ્ઞાન અથવા વિશેષ જ્ઞાન.
(૨) જ્ઞાન થવું તે.
- સૂત્ર :** અલ્પ શબ્દોમાં ગંભીર અને વિસ્તૃત ભાવ દર્શાવનાર શાસ્ત્ર-વાક્ય તે સૂત્ર.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બન્ધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. આ સાતે તત્ત્વોને તે સ્વરૂપે જ ગ્રહણ કરવા રૂપ નિશ્ચયાત્મક બોધની પ્રાપ્તિ તે તત્ત્વાર્થાધિગમ.

સૂત્રકાર મહર્ષિ પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ સમગ્ર ગ્રન્થમાં તત્ત્વાર્થની સૂત્ર સ્વરૂપે જ ગુંથણી કરી છે માટે તેને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર કહ્યું છે.

શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકેભ્યો નમઃ

પાંચમાં અધ્યાયના આરંભે

આ અધ્યાયમાં કુલ ૪૪ સૂત્રો છે જેમાં મુખ્ય વિષય “અજીવ-પ્રરૂપણા” છે આ પૂર્વે ચાર અધ્યાયોમાં જીવતત્વ વિષયક પ્રરૂપણા કરાઈ છે. પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા જીવાદિ સાત તત્વોનું કથન પ્રથમ અધ્યાયમાં જણાવી ગયા પણ તત્વ વિષયક સ્પષ્ટીકરણો વિસ્તારથી કરવા માટે તેઓએ જૂદા જૂદા અધ્યાયોની રચના કરી છે.

પ્રસ્તુત પાંચમો અધ્યાય અજીવ તત્વને વિસ્તારથી જણાવવા માટે છે અજીવ તત્વના વર્ણનની સાથે સાથે વિશ્વ વ્યવસ્થાના સૂક્ષ્મતત્વોની સુંદર કડી આવે છે. પાંચ અસ્તિકાય અને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સંબંધિ વિચરણા પણ જોવા મળે છે.

આ સમગ્ર અધ્યાય અજીવ તત્વો-તેમાં રહેલા દ્રવ્યો તથા કુલ કેટલા દ્રવ્યો છે. તે દ્રવ્યોની નિત્યતા રૂપીતા કે અરૂપીતા, તે દ્રવ્યોનું સ્થાન, તે દ્રવ્યોના ઉપકારો વગેરે અનેક પેટા વિષયો થી ગુંથાયેલા છે

જૈનદર્શનના સૂક્ષ્મ તત્વોનું તત્વજ્ઞાન અને સાથે સાથે સમગ્ર વિશ્વ વ્યવસ્થા ના વૈજ્ઞાનિક સત્યોનું શાસ્ત્રીય તેમજ તાર્કિક નિરૂપણ અહીં ખૂબજ સુંદર રીતે નિરૂપીત થયેલ છે.

ભાષ્યકાર મહર્ષિએ પણ સ્વોપજ ભાષ્યમાં આરંભ કરતા કહ્યું છે કે ઉક્તાઃ જીવાઃ અજીવાન્ વક્ષ્યામઃ અર્થાત્ જીવો વિશે કહી ગયા હવે અજીવતત્વોને જણાવીશ

જીવ તત્વ પછી અનન્તર નિર્દિષ્ટ એવું અજીવતત્વ છે. તેથી પ્રસ્તુત અધ્યાયમાં તેનું નિરૂપણ કરવાની પ્રતિજ્ઞાને ભાષ્યકાર જણાવે

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧

- [1] સૂત્રહેતુ:-આ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર અજીવના ભેદો જણાવે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા:
- [3] સૂત્રપૃથક્:- અજીવ - કાયા ધર્મ - અધર્મ - આકાશ - પુદ્ગલા:
- [4] સૂત્રસાર:- ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ ચાર અજીવ-કાયો છે.
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ધર્મ:-ધર્મ, -ધર્માસ્તિકાય

અધર્મ-અધર્મ, અધર્માસ્તિકાય

આકાશ-આકાશ, આકાશાસ્તિકાય

પુદ્ગલ-પુદ્ગલ, પુદ્ગલાસ્તિકાય

અજીવકાય-અજીવકાયો, :- અજીવ-અજીવ નામક બીજું તત્વ

:- કાય-પ્રદેશ કે અવયવોનો સમુહ.

- [6] અનુવૃત્તિ:- પહેલું સૂત્ર છે માટે પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

[7] અભિનવટીકા:- ધર્મ-અધર્મ આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચાર ને માટે સૂત્રકાર અજીવકાય શબ્દ પ્રયોજે છે અર્થાત્ તેની અજીવકાય સંજ્ઞા કહી છે. વ્યવહારમાં ફક્ત અજીવ શબ્દ સાંભળવા મળે છે અથવા આ દરેકની દ્રવ્ય કે અસ્તિકાય રૂપે ઓળખ અપાય છે તેથી સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકારે આ સૂત્રના ભાષ્યની રચના કરતા એ પ્રમાણે જ કહ્યું છે કે-

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ [ચાર] અજીવકાય છે. એ ચારે અસ્તિકાયો ના લક્ષણ સૂત્રકાર સ્વયં સૂત્રો થકી આગળ કહેશે.

❖ **અજીવ:**- સૂત્રકારે અજીવ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતા અજીવકાય શબ્દ પ્રયોજેલ છે તે સહેતુક છે. પણ સર્વ પ્રથમ અજીવ શબ્દની સંકલ્પના જાણવી જરૂરી છે.

સામાન્ય તથા પ્રથમ લક્ષણ કે સ્વરૂપ જણાવીને પછી ભેદોનું કથન કરવું તે નિરૂપણ પદ્ધતિ છે છતાં સૂત્રકારે અહીં સીધાં જ ભેદો જણાવેલા છે કેમ કે અજીવ તત્વનું લક્ષણ જીવતત્ત્વ ના લક્ષણને આધારે જાણી શકાય તેમ છે. માટે તેના અલગ કથનની આવશ્યકતા નથી.

-અ-જીવ જે જીવ નથી તે અજીવ છે

-ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે તેથી ઉપયોગ ન હોવો તે અજીવનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ અજીવ તત્વ એટલે ઉપયોગનો અભાવ.

-અજીવ એ અભાવાત્મક શબ્દ નથી પણ તે જીવનું વિરોધી એવું ભાવાત્મક તત્વ છે.

-ચૈતન્ય શક્તિનો અભાવ તે અજીવ

-ધર્માદિક દ્રવ્યમાં જીવનું લક્ષણ જોવા નથી મળતું, તેથી અજીવ એ તેમની સામાન્ય સંજ્ઞા છે અને ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ તેમની વિશેષ સંજ્ઞા છે.

❖ **અજીવ-કાય** અહીં અજીવ સાથે જે કાય શબ્દ જોડેલ છે તેનો વિશેષ ખુલાસો અસ્તિકાય શબ્દમાં કર્યો છે છતાં તેનો સામાન્ય અર્થ એટલો જ છે કે:-

ધર્માદિક ચારના પ્રદેશોના બહુત્વને એટલે કે ધર્માદિકમાં રહેલા ઘણા પ્રદેશને જણાવવા

કાય શબ્દ સાથે જોડેલ છે વળી ફક્ત અજીવતત્ત્વની વિચારણામાં નવતત્ત્વકારના મતે તો કાળનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. જ્યારે અજીવકાય શબ્દમાં કાળનો સમાવેશ થતો નથી અને ફક્ત કાય શબ્દને લક્ષમાં લે તો જીવતત્ત્વ નો સમાવેશ થઈ જતા જીવાસ્તિકાય પણ લેવુંપડે તેથી અહીં અજીવકાય શબ્દમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ ચાર ભેદોને જ લક્ષમાં લીધા છે માટે જ અજીવકાય શબ્દ ને પ્રયોજેલ છે.

અસ્તિ:-એટલે પ્રદેશ

સૂત્રકારે સૂત્રમાં અસ્તિ શબ્દ પ્રયોજેલ નથી પણ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરેમાં મધ્યમા અસ્તિ શબ્દ ગોઠવેલ છે. ગ્રન્થાન્તરમાં પણ અસ્તિ શબ્દ જોવા મળે જ છે.

જો કે અસ્તિ શબ્દ અસ્તિત્વ અર્થ પણ ધરાવે છે, કેમ કે આ ધર્માદિ દ્રવ્યો સત્ છે. શાશ્વત રૂપે વિદ્યમાન છે પરંતુ હારિભદ્રીય ટીકામાં અસ્તયઃ પ્રદેશાઃ (ઈતિ) એવી સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે.

❖ **કાય:-** સમૂહ - કાયઃ સંઘાતઃ સમૂહો વા

વ્યુત્પત્તિ દ્રષ્ટિએ તો કાય નો અર્થ શરીર થાય છે. તે અર્થનું અહીં આરોપણ કરાયુ છે. જે રીતે શરીર એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પ્રયય (અર્થાત્ સમૂહ) રૂપ છે તે જ રીતે ધર્મ-અધર્મ-વગેરે દ્રવ્યો પ્રદેશ સમુહોની અપેક્ષાએ શરીર સમાન હોવાથી કાય કહેવાય છે.

આ કાય નો અર્થ સમૂહ હોવાથી તે પ્રદેશ બહુત્વ ને જણાવે છે એટલે કે ઘણા પ્રદેશોનો સમૂહ હોવાથી તેને કાય કહે છે.

❖ **અસ્તિકાય:-** પૂર્વે કહ્યુ તેમ અસ્તિ એટલે પ્રદેશ, કાય એટલે સમૂહ એ રીતે- ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને પુદ્ગલ એ ચારે-પ્રદેશોના સમૂહરૂપ હોવાથી અસ્તિકાય કહેવાય છે.

તેથી જ સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એ રીતે અજીવકાયના ચાર ભેદોને જણાવે છે

☆ ધર્મ આદિ ચારને અસ્તિકાય કહેવાનો હેતુ એ જ છે કે તે તત્ત્વો માત્ર એક પ્રદેશ રૂપ કે એક અવયવ રૂપ નથી પણ તે ચારે પ્રયય અર્થાત્ સમૂહરૂપ છે. ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણ તો પ્રદેશ (પ્રયય) સમૂહ રૂપ છે જ્યારે પુદ્ગલ અવયવરૂપ તથા અવયવ સમુહ રૂપ છે.

☆ અહીં અસ્તિકાય નું ત્રણ પ્રદેશરૂપ અવયવના બહુત્વ ને જણાવવાને અર્થાત્ ઘણા બધાં પ્રદેશોનો સમૂહ ધર્માદિ ચારમાં રહેલો છે તેવા અર્થને પ્રગટ કરવા તેમ જ “કાળ” ના સમયમાં પ્રદેશ પણું નથી તે જણાવવા ને માટે થયું છે અર્થાત્ ધર્મ, અધર્મ આકાશ, પુદ્ગલ [અને “જીવ” પણ] એ પાંચના ઘણા બધા પ્રદેશો હોવાથી તેમને અસ્તિકાય કહેલા છે.

❖ અહીં જે પ્રદેશ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો તે પ્રદેશ શું છે?

—પ્રદેશ શબ્દ સમજવા માટે સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ ત્રણેને ક્રમશઃ સમજવા પડશે.

—વળી ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણેના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ ઉપરાંત પરમાણુ નામે ચાર ભેદ છે. તેથી અહીં પ્રદેશ શબ્દની સાથે સ્કન્ધ, દેશ, પરમાણુ બધા ભેદ સમજવા આવશ્યક છે.

☆ **સ્કન્ધ:-** વસ્તુનો આખો ભાગ તેસ્કન્ધ

-વસ્તુનો સંપૂર્ણ વિભાગ અર્થાત્ સંપૂર્ણ વસ્તુને સ્કન્ધ કહે છે.

☆ **દેશ:-** સ્કન્ધની અપેક્ષાએ ન્યૂન અવિભાજ્ય ભાગ તે દેશ

-વસ્તુનો અવિભાજ્ય ભાગ તે દેશ. અહીં અવિભાજ્ય એટલે જેના અન્ય વિભાગો થઈ શકે તે.

☆ **પ્રદેશ:-** એક અણુ જેવડો સૂક્ષ્મ અને નિર્વિભાજ્ય ભાગ જો સ્કન્ધ સાથે જોડાયેલો હોય તો તેને પ્રદેશ કહે છે.

-પ્રદેશની વ્યાખ્યામાં બે શરતો મુકી છે.

(૧) આ એક નિર્વિભાજ્ય ભાગ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ કેવળી ભગવંત પણ પછી જે સૂક્ષ્મ અંશના બે વિભાગ કલ્પીત શકે તેવો અતિ જઘન્ય એટલે કે નાનામાં નાનો ભાગ કે જે પરમાણુ રૂપ હોય

(૨) આ ભાગ પણ સ્કન્ધ સાથે જોડાયેલો હોવો જોઈએ

તો તેને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે.

☆ **પરમાણુ:-** ઉપર કહ્યા મુજબનો સૂક્ષ્મ નિર્વિભાજ્ય ભાગ જો છૂટો હોય તો તેને પરમાણુ કહેવામાં આવે છે.

-પરમાણુ એટલે મૂળ વસ્તુથી છૂટો પડેલો નિર્વિભાજ્ય ભાગ

❖ **સ્કન્ધ-દેશ-પ્રદેશ-પરમાણુ અંગે કેટલીક સ્પષ્ટતા**

અહીં સ્કન્ધ-દેશ-પ્રદેશ ત્રણની જે વ્યાખ્યા કહી તે સ્કન્ધ સાથે જ સંબંધિત છે કેમ કે- જો દેશ અને પ્રદેશ સ્કન્ધથી છૂટા હોય તો તેને દેશ-પ્રદેશ ન કહી શકાય કેમ કે સ્કન્ધથી છૂટો પડેલો દેશ પણ એક સંપૂર્ણ વસ્તુ બની જતા તેને સ્કન્ધ જ કહેવાશે.

તેની ‘દેશ’ એવી ઓળખ તો સ્કન્ધ ની અપેક્ષાએ છે જો તે સ્કન્ધનો છૂટો પડેલો ભાગ છે તે રીતે ઓળખવામાં આવે તો તેને દેશ કહેવાય અથવા તો સ્કન્ધમાં રહેલો હોય ત્યારે જે તે અવિભાજ્ય ભાગ દેશ તરીકે ઓળખાય છે પણ છૂટા પડેલા દેશને અલગ ઓળખવામાં આવેતો તે પણ સ્કન્ધ જ કહેવાશે.

એ જ રીતે છૂટો પડેલો પ્રદેશ પરમાણુ કહેવાય છે. જોકે પુદ્ગલાસ્તિકાય સિવાયના ત્રણેમાં આ રીતે કોઈ વિભાગ છૂટો પડતો જ નથી માટે પરમાણુની વિચારણા પુદ્ગલાસ્તિકાય ના સંદર્ભમાં જ થશે. ધર્મ-અધર્મ આકાશના સંદર્ભમાં થશે નહીં.

પ્રદેશ અને પરમાણુ નો તફાવત:- કેવળીની દ્રષ્ટિ એ પણ જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તે પ્રદેશ પણ કહેવાય અને પરમાણુ પણ કહેવાય તેમાં ફક્ત ફર્ક એટલો જ કે એ સૂક્ષ્મ અંશ સ્કન્ધ સાથે જોડાયેલો હોય તો પ્રદેશ કહેવાય અને છૂટો પડેલો હોયોતો પરમાણુ કહેવાય.

ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવ એ ચાર અસ્તિકાયોના માત્ર સ્કન્ધ-દેશ-પ્રદેશ એ ત્રણેજ હોય છે. જ્યારે પુદ્ગલના આ ત્રણે ઉપરાંત પરમાણુ નામે ચોથો વિભાગ પણ હોય છે.

❖ **ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય-આકાશાસ્તિકાય-પુદ્ગલાસ્તિકાય ચારેનું સ્વરૂપ શું છે?**

જો કે ભાષ્યકાર મહર્ષિએ તો કહી દીધું કે તાનુ લક્ષણતઃ પરસ્તાદ્ વક્ષ્યામઃ અને સૂત્ર ૫:૧૭ થી તેને સૂત્ર રૂપે જણાવેલ પણ છે છતાં અહીં સામાન્ય પરિચય માટે તેનો ઉલ્લેખ કરેલ

છે. વળી ધર્મ અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ બધી સંજ્ઞા વિશેષ છે તો પણ તેને સ્વરૂપ થી ઓળખાવી શકાય છે. જેમ કે:-

(૧) ધર્મ:- સ્વયં ક્રિયા પરિણત જીવ અને પુદ્ગલો ને જે સહાયક છે અર્થાત્ ગતિ સહાયક છે તે ધર્મ

(૨) અધર્મ:- તેનાથી વિપરીત એટલે કે જે સ્થિતિ સહાયક છે તે અધર્મ.

(૩) આકાશ:- જે બીજા દ્રવ્યોને અવકાશ આપે-રહેવા આપે- તે આકાશ

(૪) પુદ્ગલ:- પૂરણ-ગલન સ્વભાવ વાળો અર્થાત્ જેમાં ઉમેરો પણ થાય અને ઘટાડો પણ થાય તેને પુદ્ગલ કહેવાય છે, કેમ કે તેમાં નવા પરમાણુ આવે છે અને પૂર્વ જોડાયેલા પરમાણુ વિખરાય પણ છે.

❖ અજીવ તત્ત્વોના ભેદોમાં કાળની ગણના કેમ કરી નથી?

-“કાળ” તત્ત્વ છે કે નહીં તે વિશે મતભેદ છે.

-જેઓ કાળને તત્ત્વ માને છે તે આચાર્યો પણ તેમને ફક્ત પ્રદેશ રૂપ માને છે. નવતત્ત્વકાર પણ જણાવે છે કે કાળ એક સમય રૂપ હોવાથી તે ફક્ત પ્રદેશ રૂપ જ છે તેના સ્કંધ કે દેશ એવા ભેદ થતા નથી. અર્થાત્ તે પ્રદેશ સમુહ(પ્રચય)રૂપ ન હોવાથી તેઓના મતે પણ અસ્તિકાયો સાથે કાળની ગણના કરવી યુક્ત નથી.

-જેઓ કાળને સ્વતંત્ર તત્ત્વ માનતા નથી તેમના મતે તો તત્ત્વના ભેદોમાં કાળની ગણના નો પ્રશ્ન જ નથી.

-સૂત્રકાર મહર્ષિએ પણ સૂત્ર ૪:૬૮માં કાલ્પ્ત્યકે સૂત્રથી કાળને દ્રવ્ય તરીકે ગણતા કેટલાંક આચાર્યો નો મત નોંધેલ છે તેઓ પોતે તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કાળને દ્રવ્ય ગણતા નથી. (*જો કે તેઓ તેમના નવતત્ત્વમાંતો કાળને અજીવનો ભેદ કહેજ છે) તેમ જેઓ તેને દ્રવ્ય ગણે છે તે આચાર્યોના મતનું ખંડન પણ કરતા નથી. આ રીતે સૂત્રકાર મહર્ષિ આ વિષયમાં મધ્યસ્થ રહ્યા છે. પરિણામે અજીવ તત્ત્વોમાં કાળની ગણના નથી.

આ રીતે નવતત્ત્વમાં અજીવ ના ૧૪ ભેદ ગણ્યા છે. જ્યારે તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર કાલ ને સ્વતંત્ર તત્ત્વ ન ગણતા હોવાથી તેઓ ૧૩ ભેદનું જ કથન કરે છે જેમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ ના સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ એ ત્રણે ત્રણ ભેદો અને પુદ્ગલના સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુ એ ચાર ભેદ કહ્યા તેથી કુલ ૧૩ ભેદ થયા પણ કાળને સ્વતંત્ર અજીવ તત્ત્વ માનેલ નથી.

❖ અન્ય દર્શનો ધર્માદિ ચાર ભેદને માને છે?

ના. આકાશ અને પુદ્ગલને તો વૈશેષિક, સાંખ્ય, ન્યાય આદિ દર્શનો માને છે. પણ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય એ બંને તત્ત્વો જૈન દર્શન સિવાય બીજા કોઈ દર્શનો માનતા નથી. આ બંને તત્ત્વો એ જૈન દર્શનનું આગવું પ્રદાન છે તેથી જ લોકાકાશ ની બહાર આ બંને તત્ત્વોનો અભાવ હોવાથી જીવ કે પુદ્ગલ ની ત્યાં ગતિ કે સ્થિતિ હોતી નથી.

❖ જીવ પણ એક અસ્તિકાય છે:- જીવ પણ પ્રદેશોના સમૂહ રૂપ છે તેના પણ સ્કંધ-દેશ-પ્રદેશ કહ્યા છે તેથી જીવ પણ અસ્તિકાય રૂપ છે. અને ગ્રન્થાન્તરો માં જે પંચાસ્તિકાય કહ્યા

* ઉમાસ્વાતીયં નવતત્ત્વપ્રકરણમ્-ગાથા-૧૯ ધર્માધર્માકાશાનિ પુદ્ગલ કાલ એવ ચાજીવા:

છે. તેમાં ધર્મ-અધર્મ આકાશ અને પુદ્ગલ સાથે જીવાસ્તિકાય નો પણ સમાવેશ કર્યો છે. પરંતુ અહીં અજીવ વિષયક પ્રકરણ હોવાથી જીવાસ્તિકાય નો ઉલ્લેખ કરેલ નથી.

❖ ધર્મ-અધર્મ એટલે અહીં પુન્ય-પાપ કહ્યા નથી:- સામાન્ય થી ધર્મ-અધર્મ સંજ્ઞાનો અર્થ વ્યવહારમાં પુન્ય-પાપ એવો કરવામાં આવે છે. પણ અહીં ધર્મ અને અધર્મ એ ગતિ સહાયક અને સ્થિતિ સહાયક દ્રવ્યરૂપે જ કહેવાયા છે. તે બંને સ્વતંત્ર દ્રવ્યો જ છે

વળી પુન્ય અને પાપ એ તો કર્મના બે ભેદ છે. અને કર્મ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. માટે અહીં પુન્ય-પાપની વિચારણા કરવાની રહેતી જ નથી.

❖ ધર્માદિ નો ક્રમ:- ધર્મ શબ્દની લોકમાં પ્રતિષ્ઠા છે. મંગલના અર્થનો પણ સૂચક છે માટે તેને સર્વ પ્રથમ કહ્યું છે.

અધર્મ દ્રવ્યથી લોકની પુરુષાકાર આકૃતિ બને છે. કેમ કે તે સ્થિતિ સહાયક છે અને તેની બહાર જીવ કે પુદ્ગલની સ્થિતિ થઈ શકતી નથી માટે તેને બીજા ક્રમે મુકેલ છે.

ધર્મ અને અધર્મ થી આકાશ નો લોક અને અલોક એવો ભેદ થયો છે. જ્યાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યો છે તે લોક અને જ્યાં આ બંને નથી તે અલોક માટે ત્રીજા ક્રમ આકાશ નો કહ્યો છે.

છેલ્લે પુદ્ગલ કહ્યા કેમકે તે પણ આકાશ માંજ અવગાહ પામે છે.

❖ અજીવ અને અજીવકાય ની વિશેષ વ્યાખ્યા:-

ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્યો અજીવ પણ છે કેમકે તે ચારે માં જીવત્વ અર્થાત્ ચૈતન્ય હોતું નથી અહીં અજીવ નો અર્થ આ દ્રવ્ય જીવરૂપ નથી એટલેજ સમજવાનો છે.

સિદ્ધસેનીય ટીકામાં આ વસ્તુને સ્પષ્ટ કરવા કહ્યું છે કે :-

પ્રતિષેધ [નિષેધ] બે પ્રકારે છે (૧) પ્રસજ્ય (૨) પર્યુદાસ

(૧) જેમાં સર્વથા નિષેધ હોય તે પ્રસજ્ય નજ્

(૨) જેમાં સર્દશ પદાર્થનું ગ્રહણ હોય તે પર્યુદાસ નજ્

અહીં જીવાત્ અન્યો અજીવ એ પર્યુદાસ નજ્ છે. કેમ કે અસ્તિકાય ની દ્રષ્ટિ એ જીવ અને અજીવ માં સાર્દશ્ય ભાવ રહેલો છે એટલે કે જીવથી સર્વથા વિપરીત પણ જણાતું નથી.

☆ અજીવકાય:- આ શબ્દના અર્થ મુજબ ધર્માદિક ચારે દ્રવ્યોમાં અજીવ પણ અને કાય પણ બંને ધર્મનું અસ્તિત્વ છે. કેમ કે તેમાં જીવત્વ નથી માટે અજીવ છે અને તેઓ પ્રદેશોના સમૂહ રૂપ છે માટે “કાય” પણ છે

—અજીવજ્ઞ તે કાયાજ્ઞ એ રીતે કર્મધારય સમાસ અહીં થાય છે

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- ચત્તારિ અત્થિકાયા અજીવકાયા પળ્ણત્તા, તં જહા ધમ્મત્થિકાણ અધમ્મત્થિકાણ આગાસત્થિકાણ પોગ્ગલત્થિકાણે (૧) ❖ સ્યા. સ્યા. ૪-૩.૧-સૂ. ૨૫૨

(૨) ❖ મગ. શા. ૭-૩.૧-સૂ. ૩૦૫-૬

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

—ધર્મ-અધર્મ સ્વરૂપ ૫:૧૭ ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકાર:

—આકાશ સ્વરૂપ	૫:૧૮ આકાશસ્યાવગાહ:
—પુદ્ગલ સ્વરૂપ	૫:૧૯ શરીરવાહ્મનઃ પ્રાણપનાઃ પુદ્ગલનામ્
—પુદ્ગલ સ્વરૂપ	૫:૨૦ સુખદુઃખજીવિતમરણોપગ્રહાશ્ચ
—કાળ માન્યતા	૫:૩૮ કાલ્પચત્યકે
—જીવ સ્વરૂપ	૨:૮ ઉપયોગોલ્ક્ષણમ્

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- (૧) લોકપ્રકાશ-સર્ગ:૨ શ્લોક ૧ થી ૧૨
- (૨) નવતત્વ ગાથા-૧ વિવેચન
- (૩) ઉમાસ્વાતીય નવતત્વ પ્રકરણ ગાથા ૧૮ પૂર્વાર્ધ

□ [9] પદ્ય:-

- (૧) અજીવ કાયે ચાર વસ્તુ ધર્મ ને અધર્મથી આકાશ પુદ્ગલ સાથે માની સમજો સૂત્રમર્મથી એ ચાર વસ્તુ અસ્તિ શબ્દે કાયશબ્દે મેળવી નામ આખું અર્થ ધારી માનીએ મતિ કેળવી
- (૨) પુદ્ગલ ધર્મ આકાશ અધર્મ એમ એ અજીવકાય છે ચાર પાંચમું દ્રવ્ય જીવ છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ અધ્યાય માં અજીવ વિષયક ચર્ચા છે. તેમાં સર્વ પ્રથમ એવા આ સૂત્રમાં અજીવકાય ના ભેદોનું નિરૂપણ સૂત્રકાર મહર્ષિએ કરેલ છે.

જીવ અનાદિ થી પોતાના સ્વરૂપને જાણતો નથી પોતાના સ્વરૂપ વિશેની અજ્ઞાનતા અનેક ભ્રમણાને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી જ શરીરને પોતાનું ગણીને ચાલે છે. પણ શરીર એ પુદ્ગલ પિંડ છે. પુદ્ગલ એ અજીવતત્વ છે તે આ સૂત્ર માં સાબિત થાય છે આમ જીવથી તદ્દન ભિન્ન એવા અજીવતત્વને જીવ મારું મારું માનીને એક ભ્રમણમાં રાગ્યા કરે છે.

આ સૂત્રનો મર્મ પકડીને જો નિષ્કર્ષને ગ્રહણ કરીએતો સમજાશે કે આ અજીવતત્વ હોવાથી જીવને તેમાં મમત્વ બુદ્ધિ કરવી જોઈએ નહીં જો જીવે જીવમાં પણ મોહ પામવાનો ન હોયતો પછી અજીવતત્વનો મોહતો રખાય જ કઈ રીતે? વળી ધર્મ-અધર્મ એ બંને અસ્તિકાયોના સ્વરૂપ ને ન જાણતો જીવ, છતી વસ્તુનો નકાર માને છે. જે મિથ્યા દોષ આ સૂત્ર થી નિવૃત્ત થાય છે.

જે જગ્યાનો પોતે માલિક છે તેવું માને છે. તે જગ્યાતો આકાશાસ્તિકાય નો ઉપકાર છે તેવું સમજતા માલિકીપણાના ભાવથી પણ નિવૃત્ત થઈ શકે છે. અને પુદ્ગલ સ્તિકાયના સ્વરૂપને જાણ્યા પછી મારું-તારું સુખ-દુઃખ વગેરે ખ્યાલો પણ પરિવર્તન પામી શકે છે

આ રીતે અજીવતત્વ તે અન્ય વસ્તુ છે એવી અન્યત્વ ભાવના થી જીવ વૈરાગ્ય ભાવમાં આગળ વધી પરંપરાએ મોક્ષ પામે છે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ધર્માદિક ચારેના દ્રવ્યપણા ને જણાવેલ નથી તેથી આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મૂળભૂત દ્રવ્યોને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-*દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:-દ્રવ્યાણિ જીવા: ચ

□ [4] સૂત્રસાર:-[ઉપર કહેવાએલ ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ એ ચાર તથા] જીવ (એ પાંચે) દ્રવ્યો છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દ્રવ્યાણિ- દ્રવ્યો-દ્રવ્ય સંજ્ઞા

□ [6] અનુવૃત્તિ

અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશ પુદ્ગલા: ૫:૨ ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા:

□ [7] અભિનવટીકા:- ધર્મ-અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પાંચે ને દ્રવ્ય કહ્યા છે. જેમાં ધર્માદિ ચાર નું કથન ઉપરોક્ત સૂત્ર માં કર્યું છે અને જીવ વિષયક વર્ણન ૧ થી ૪ અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલ છે.

આ રીતે દ્રવ્ય એ આ પાંચે અસ્તિકાયોની સામાન્ય સંજ્ઞા છે. અને ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ અને જીવ એ વિશેષ સંજ્ઞા છે.

❖ દ્રવ્યાણિ:- દ્રવ્ય શબ્દની વ્યાખ્યા સૂત્રકારે પોતે સૂત્ર ૫:૩૭ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ માં કરીજ છે છતાં અહીં દ્રવ્ય શબ્દનો સામાન્ય પરિચય આપેલ છે.

—હારિભદ્રીય ટીકા-દ્રવન્તિ ઇતિ દ્રવ્યાણિ, ન ગુણાદિ માત્રં

અહીં દ્રવ્ય માં દ્રવ નો અર્થ પ્રાપ્ત થવું કરે છે. તેથી ત્રણ કાળને વિશે જે પોતાના ગુણ-પર્યાય ને પ્રાપ્ત થાય તેથી તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

દ્રવ્યમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય પાણું કહ્યું છે [જુઓ સૂત્ર ૫:૨૯] કેમ કે પૂર્વ પર્યાય નો નાશ તે વ્યય છે અને ઉત્તર પર્યાય ની પ્રાપ્તિ તે ઉત્પાદ છે અને દ્રવ્ય, દ્રવ્યપણે સ્થિર રહે છે તે ધ્રૌવ્ય છે.

વળી સૂત્ર [૫:૩૭] મુજબ દ્રવ્યને ગુણ-પર્યાયરૂપ પણ કહ્યું છે કેમ કે દ્રવ્યમાં સદા રહેતા જ્ઞાનાદિકે સ્પર્શાદિ ધર્મો તે તેના ગુણ છે અને ઉત્પન્ન થતા તથા નાશ પામતા જ્ઞાનોપયોગ આદિ તથા શુકલ-કૃષ્ણ આદિ ધર્મ રૂપ પર્યાયો તે તેના પર્યાયો છે.

❖ જીવાશ્ચ:-જીવ ને પણ દ્રવ્ય કહેલ છે. કેમ કે જીવ પણ ગુણ પર્યાય રૂપ છે.

—જીવ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ છે.

—જીવ શબ્દથી જીવ અર્થાત્ પ્રાણી મુખ્યત્વે લેવાય છે. છતાં શુદ્ધ આત્મા કે ચૈતન્ય રૂપ સિદ્ધના જીવો નો પણ દ્રવ્ય તરીકે તો જીવ દ્રવ્યમાં સમવેશ થઈ જ જાય છે.

—જીવ એટલે પ્રાણ ધારણ કરવો “તેનો ઈન્દ્રિયાદિક દ્રવ્ય અને જ્ઞાનાદિક ભાવપ્રાણરૂપ

* દિગમ્બર આમ્નાયમાં દ્રવ્યાણિ અને જીવાશ્ચ એવા બંને અલગ અલગ સૂત્રો છે.

અર્થ લેવાથી સંસારી જીવો અને સિદ્ધ આત્મા ઓ બંનેમાં ઘટી શકે છે.

— સૂત્રકારે જીવા: એવું બહુવચન મુકેલ છે. તેથી જીવો ઘણા છે તેવું સૂચવે છે. તેમજ પ્રત્યેક જીવ એ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે અને તે દરેકે દરેક જીવ પોતાના ગુણ-પર્યાયને પ્રાપ્ત કરે છે.

— વ અવયવ થકી જીવ પણ દ્રવ્ય છે તેવો સમુચ્ચયાર્થ લેવો

❖ વિશેષ:- જૈન દ્રષ્ટિએ જગત પરિવર્તન શીલ હોવા ઉપરાંત અનાદિ નિધન છે તે વાતની પ્રતિતી આ પાંચ મૂળ દ્રવ્યો થકી થાય છે.

આ સૂત્ર થી આરંભી હવે પછીના કેટલાંક સૂત્રો આ પાંચ દ્રવ્યોના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય ને જણાવે છે:- સાધર્મ્ય-સમાનધર્મ કે સમાનતા. વૈધર્મ્ય-વિરુદ્ધ ધર્મકે અસમાનતા

જેમ કે - આ સૂત્રમાં જે દ્રવ્યત્વનું વિધાન છે તે ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ પદાર્થોનું દ્રવ્ય સ્વરૂપે સાધર્મ્ય છે, તે જણાવે છે. અર્થાત્ તેમાં જો વૈધર્મ્ય હોય તોતે ગુણ અથવા પર્યાય નું જ હોઈ શકે. કેમ કે ગુણ કે પર્યાય એ સ્વયં દ્રવ્ય નથી. સ્વયં દ્રવ્યોતો સૂત્રકારે પાંચ જ કહ્યા છે.

☆ અહીં સૂત્રકાર પૂર્વ સૂત્રની અનુવૃત્તિ કરે છે. પૂર્વસૂત્રમાં જે ધર્માદિ ચાર જણાવ્યા છે તેને સ્વોપજ ભાષ્યમાં અસ્તિકાય કહ્યા છે અને મૂળ સૂત્રમાં પણ કાય તો કહેલ જ છે તેથી આ પાંચે દ્રવ્યોમાં કાય અને દ્રવ્ય બંને વ્યવહાર ને જણાવે છે. એ રીતે એ પાંચે અસ્તિકાય પણ છે અને દ્રવ્ય પણ છે તેમ બંને વાત સ્વીકારવી

પાંચે અસ્તિકાય દ્રવ્યોનું જે ત્રૈકાલિક અસ્તિ પશું છે તે અહીં દ્રવ્ય થી જણાવેલ છે અર્થાત્ દ્રવ્યો દ્રવ્ય સ્વરૂપે તો શાશ્વત જ રહેવાના છે

☆ દ્રવ્ય પાંચ કે છ? તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં અહીં પજ્વ દ્રવ્યાણિ એવો ઉલ્લેખ કરે છે. તેઓ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં તો દ્રવ્યોની સંખ્યા પાંચની જ કહે છે અને કલ્પ્વેત્યેકે સૂત્ર થકી કેટલાંક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે તે વાતનું સૂચન કરે છે.

જો કે તેઓના રચેલ નવતત્ત્વપ્રકરણ માં ગાથા: ૨૧ માં જીવાજીવદ્રવ્યભિતિ ષડ્વિધંભવતિ એવું વિધાન પણ છે જ.

ફક્ત કાળને દ્રવ્ય માનવું કે ગુણ-પર્યાય? એ મંતવ્ય ભેદ ને આશ્રીને તેના દ્રવ્ય પણાને જણાવેલ નથી. બાકી દ્રવ્યના છ ભેદ કે પાંચ ભેદ મધ્યે પરસ્પર વિરોધ કલ્પવાની આવશ્યકતા જણાતી નથી. સૂત્રકારે પણ કલ્પ્વેત્યેકે સૂત્ર થી આ બાબત માધ્યસ્થ ભાવ રાખેલ છે પણ છ દ્રવ્યની માન્યતાનું ખંડન કરેલ નથી. જો કે સ્વોપજ ભાષ્યમાં તો પજ્વદ્રવ્યાણિ એવું સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે એટલે સૂત્રકારને તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં કાલ દ્રવ્યરૂપે ઈષ્ટ નથી.

☆ જીવને અસ્તિકાય કેમ કહ્યો? એક તો પૂર્વે કહ્યા મુજબ જીવ માં પણ સ્કંધ-દેશ અને પ્રદેશ કહ્યા છે તદુપરાંત અહીં અસ્તિકાય ના નિકટ સાહચર્ય થી પણ જીવમાં અસ્તિકાય પણાનું પરોક્ષ સૂચન સૂત્રકાર કરી જાય છે.

☆ દ્રવ્યાણિ શબ્દમાં બહુવચન ધર્માધર્માદિ ના સામાનાધિકરણ્ય ને માટે આપેલ છે. જો કે દ્રવ્ય શબ્દ નિત્ય નપુંસક લિંગી હોવાથી અહીં પુલ્લિંગ પ્રયોગ ન કરતા નપુંસકલિંગ પ્રયોગે બહુવચન જ કરેલ છે. પણ લિંગ ભેદ હોવા છતાં તેનો સંબંધ તો ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા: સાથે જ છે.

☆ અહીં પાંચ દ્રવ્ય જે કહ્યા છે તેના દ્વારા એક મહત્વની વસ્તુ સૂત્રકાર મહર્ષિ પ્રતિપાદીત

કરી ગયા કે દ્રવ્ય એટલે ઘર્માઘર્માદિજ. જેના વડે આપો આપ અન્ય દર્શનની દ્રવ્ય સંબંધિ માન્યતાનું નિરસન થઈ જાય છે. જેમ કે અન્ય દર્શનનીઓ પૃથ્વી-જલ-વાયુ-અગ્નિ-મનવગેરેને દ્રવ્ય ગણાવે છે. આ બધાં દ્રવ્ય ફક્ત પુદ્ગલ નામના એક દ્રવ્યમાં જ સમાવેશ પામે છે. અને પુદ્ગલાસ્તિકાય એટલું વિશાળ છે કે તેમાં આવા અનેક અજીવો નો સમાવેશ થઈ જાય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- કતિવિહાણં ભતે દવ્વા પણ્ણત્તા ? ગોયમા દુવિહા પણ્ણત્તા, તં જહા જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વાય ❀ અનુયો. સૂ. ૧૪૧/૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

પૂર્વ સૂત્ર સંદર્ભ:- અ.૧-સૂ. ૨૭ મત્તિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ

અ.૧ સૂ. ૩૦ સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલમ્

દ્રવ્ય વ્યાખ્યા:-

અ. ૫ સૂ. ૩૭ ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) લોકપ્રકાશ-સર્ગ: ૨-શ્લોક-૧૧

(૨) નવતત્ત્વ ગાથા-૮ વિસ્તાર

(૩) ઉમાસ્વાતીયનવતત્ત્વપ્રકરણમ્ ગાથા-૨૧

□ [9] પદ્ય:-

(૧) જીવ અસ્તિકાય મળતાં પાંચ દ્રવ્યોધારવા

નિત્ય સ્થાયી ભાવ સાથે સર્વે અરૂપી માનવા

(૨) આ પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- જીવો અનંત છે પ્રત્યેક જીવ એ દ્રવ્ય છે તેમ આ સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કર્યું તેના અર્થને નિષ્કર્ષ રૂપે વિચારીએ તો જીવ પોતાના જ ગુણ-પર્યાયને પ્રાપ્ત થાય છે માટે તે દ્રવ્ય છે અર્થાત્ જીવ ને અજીવનો પર્યાય કે અજીવના ગુણો પ્રાપ્ત થતા નથી

શરીર એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પર્યાય છે. કેમ કે તેમાં સ્પર્શ-રસ ગંધ અને વર્ણ છે. તેથી તે જીવનો પર્યાય [જીવની વર્તમાન અવસ્થા] તો છે જ નહીં જીવ અને શરીર નો જે સંબંધ આ પૂર્વના અધ્યાયમાં જણાવ્યો તે પણ એકત્રેત્રાવગાહ સંબંધ છે. પણ તેથી કરીને જીવ અને શરીરનું તાદાત્મ્ય છે તેવું સમજવાનું નથી. કેમ કે જીવ અલગ દ્રવ્ય છે-પુદ્ગલ પણ અલગ દ્રવ્ય છે. જેમ ધી નો ઘડો શબ્દ બોલીએ ત્યારે ઘડો તો માટીનો જ હોય છે પણ ધી જેમાં આધાર પામેલ છે તે ઘડો એવું સમજવાનું છે તેમ અહીં જીવ એ શરીર નો આધાર પામીને રહેલો છે પણ જીવ પોતે શરીર નથી.

બસ પ્રત્યેક જીવને આ સત્ય સમજાશે તો શીવ બનવાનો માર્ગ ખૂલી જશે અને દેહ મમત્વ નો ત્યાગ કરી શકશે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ પાંચે દ્રવ્યો નિત્ય છે કે અનિત્ય સ્થિર કે અસ્થિર, મૂર્ત છે કે અમૂર્ત- જેવા પ્રશ્નો ના સમાધાન માટે આ સૂત્રની રચના થઈ છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- નિત્ય - અવસ્થિતાનિ - અરૂપાણિ ચ

□ [4] સૂત્રસાર:- [ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ-જીવ આ પાંચે દ્રવ્યો]નિત્ય છે- અવસ્થિત છે-અરૂપી છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

નિત્ય-નિત્ય, વ્યયરહિત

અવસ્થિતાનિ-અવસ્થિત, સ્થિર-સ્વરૂપપરાવર્તન રહિત

અરૂપી-અરૂપી, અમૂર્ત

ચ - અને

[6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) અજીવકાયા અ. ૫ સૂ. ૧ ધર્માધર્માકાશપુદ્ગલા:

(૨) દ્રવ્યાણિ જીવશ્ચ અ.૫-સૂ. ૨

□ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યોને માટે ત્રણ વિશેષતા જણાવે છે.

(૧) આ દ્રવ્યો નિત્ય છે. (૨) આ દ્રવ્યો અવસ્થિત-સ્થિર છે, (૩) આ દ્રવ્યો અરૂપી-અમૂર્ત છે.

આ જ વાત સમાનતા-અસમાનતા એટલે કે સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય ગુણધર્મો ને આધારે જણાવીએ તો એમ કહી શકાય કે

ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ દ્રવ્યોમાં નિત્યતા, અવસ્થિતતા અને [પુદ્ગલાસ્તિકાય સિવાયના ચારે દ્રવ્યોમાં] અરૂપીતા એ ત્રણે વિષયે [સાધર્મ્ય] સમાનતા રહેલી છે.

આ રીતે ત્રણે સંશયોના ઉત્તર અહીં પ્રાપ્ત થાય છે

(૧) આ પાંચ દ્રવ્યો પોતાના સ્વભાવ થી કદી ચ્યુત થાય છે કે નહીં? અર્થાત્ તે નિત્ય છે કે અનિત્ય? આ પાંચે દ્રવ્ય નિત્ય છે.

(૨) આ દ્રવ્યોની પાંચની સંખ્યા માં કદી વધઘટ થાય છે નહીં? ના, -તે સ્થિર છે.

(૩) આ પાંચે દ્રવ્યો મૂર્ત છે કે અમૂર્ત અર્થાત્ રૂપી કે અરૂપી? પાંચ અરૂપી છે.

♣ નિત્ય:- નિત્ય એટલે ધ્રુવ-શાશ્વત કેમ કે નેષ્ટ્રવૈત્યષ્ સિદ્ધહેમ-૬/૩/૧૭ એ સૂત્રાનુસાર “ નિ ” શબ્દને ધ્રુવ અર્થમાં “ત્ય” પ્રત્યય લાગીને નિત્ય શબ્દ બનેલ છે

– નિત્ય શબ્દ વિશે સૂત્રકાર પોતે પણ સૂત્ર૪:૩૦ તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ માં કથન કરવાના જ છે તેનો અર્થ છે “વસ્તુનો જે ભાવ-સ્વભાવ છે તેનો વ્યય ન થવો તે નિત્ય”

– ધર્મ અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ અને જીવ એ પાંચે દ્રવ્યોમાંથી કોઈપણ દ્રવ્ય પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરતું નથી કે કોઈપણ દ્રવ્ય વિનાશ પામતું નથી માટે તેને નિત્ય કહ્યું છે.

– ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યો પોતપોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વરૂપ થી કદાપિ

પણ ચ્યુત થતાં નથી માટે આ પાંચે દ્રવ્યો ને નિત્ય કહ્યાં છે. [અહીં સામાન્ય સ્વરૂપ તે દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ અને વિશેષ સ્વરૂપ તે ગતિહેતુત્વ-સ્થિતિ હેતુત્વ વગેરે]

— ન એતે ધર્માદયઃ કર્તાવિદ્ ધર્માદિભાવં પરિત્યક્તવન્તઃ પરિત્યજન્તિ પરિત્યક્ષ્યન્તિ ચ ઈતિ

—અહીં નિત્યતાની વાત દ્રવ્યને આશ્રીને જ સમજવી પર્યાય થી ઉત્પાદ અને વિનાશ બંને થતા હોય તેનું ધ્રુવપણું રહેતુ નથી પણ દ્રવ્યથી તે નિત્ય જ છે આ રીતે ધર્માદિ પાંચે દ્રવ્યોની સકલ કાળ અવિકારિણી સત્તાનું પ્રતિપાદન સૂત્રકાર મહર્ષિ કરે છે. યત્ સતો ભાવાત્ નવ્યેતિ ન વ્યેષ્યતિ તન્નિત્યમ્ ઈતિ ભવતિ ભાવઃ

❖ **અવસ્થિત** :-અવસ્થિત એટલે સ્થિર

— પાંચે દ્રવ્યો સ્થિર પણ છે કેમ કે તેની સંખ્યામાં ક્યારેય વત્તા ઓછાપણું થતું નથી કેમ કે બધાં દ્રવ્યો અનાદિ નિધન છે અને તેમનું પરિણમન પરસ્પર એક બીજામાં ક્યારેય થતું નથી. બધા દ્રવ્યો લોકમાં એક બીજા સાથે સંબંધ રાખે છે પણ કોઈ એક દ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યમાં પરિણત થતું નથી કે બીજા દ્રવ્યને પોતામાં પરિણામાવતુ નથી. તેથી પાંચે દ્રવ્યો ને અવસ્થિત-એટલે કે સ્થિર કહ્યા છે.

—જેના ધર્મોનું પરાવર્તન કે સંક્રમણ ન થાય તે અવસ્થિત. જીવમાં અજીવના ગુણનું કે અજીવમાં જીવના ગુણનું સંક્રમણ થતું નથી તે તે દ્રવ્યો પોત-પોતાના ગુણોથી અવસ્થિત રહે છે. અથવા અવસ્થાનનો બીજો અર્થ છે સંખ્યા ની હાલિને વૃદ્ધિ નો અભાવ અહીં ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યો સદા રહે છે તેમજ પાંચની સંખ્યામાં પણ સદા રહેજ છે માટે તેને અવસ્થિત કહ્યા છે.

આ પાંચે દ્રવ્યો અનાદિ કાળથી સ્થિત છે અને અનંતકાળ પર્યન્ત સ્થિત રહેવાના છે. તેનો કોઈ કર્તા નથી એટલે તે ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયા, શામાંથી ઉત્પન્ન થયા વગેરે પ્રશ્નો નિરર્થક છે.

—અવસ્થિત શબ્દ સૂચવે છે કે ધર્માદિક દ્રવ્યો માં ગતિકાર્ય-સ્થિતિકાર્ય, ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય, મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વ આદિ અનેક પરિણમન થવા છતા પણ ક્યારેય ધર્માદિક માં મૂર્તત્વ કે ચેતનત્વ આવી શકતુ નથી, જીવોમાં અચેતનત્વ આવતું નથી કે પુદ્ગલોમાં અમૂર્તત્વ આવતું નથી. તેથી જ નિત્ય પછી અવસ્થિત શબ્દ કહેલ છે.

—સર્વદા પંચાસ્તિકાયાત્મક જગત હોવાથી અહીં સંખ્યાનિયમ કહ્યો કે પઞ્ચૈભવન્તિ ઇતાનિ ન ન્યૂનાન્યધિકાનિ વા, કાલસ્ય ચ ઇતત્ પર્યાયત્વાત્ ઈતિ । [આ રીતે સિદ્ધસેનીયટીકામાં છ દ્રવ્યની વાતનો પરોક્ષ ઉત્તર પણ કહી દીધો કે કાળ એ તેનો પર્યાય હોવાથી દ્રવ્ય સંખ્યા પાંચ જ છે. ચાર કે છ નહીં]

❖ **અરૂપી**:-પુદ્ગલો રૂપી છે તેવું કથન હવે પછીના સૂત્ર ૫:૪ માં રૂપિણ: પુદ્ગલ: સૂત્ર માં કરેલ છે. તેથી બાકીના ચાર એટલે કે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ અને જીવ એ ચાર ને અરૂપી જાણવા.

—રૂપ એટલે મૂર્તિ(આકાર)

—રૂપના મર્તિ અર્થ થકી સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ એ ચારે પણ સમજી લેવા

☆ આ રૂપી પણું ન હોય તે અરૂપી કે અમૂર્ત સમજવા.

—ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાય એ ચાર દ્રવ્યોને

અરૂપી કહ્યા છે. અહીં અરૂપી નો સામાન્ય અર્થ રૂપ [વર્ણ] નો અભાવ થાય છે. પણ ઉપલક્ષણથી રૂપ-રસ ગંધ અને સ્પર્શ એટલે કે વર્ણાદિ ચતુષ્ક નોઅભાવ જાણવો

અહીં અરૂપી પણ કહ્યું હોવાથી આ ચારે દ્રવ્યોનું જ્ઞાન ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો થકી થતું નથી. કેવળજ્ઞાની ભગવંતો ને જ આ ચારે દ્રવ્યોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકે છે.

❖ ચ- સૂત્રમાં મુકેલ ચ સમુચ્ચય અર્થ નેજાણાવે છે.

❖ વિશેષ:-

❖ નિત્યત્વ અને અવસ્થિત ના અર્થમાં શો તફાવત છે?

નિત્યત્વ એટલે પોતાના સામાન્ય તથા વિશેષ સ્વરૂપ થી ચ્યુત ન થવું તે અને- અવસ્થિતત્વ એટલે પોતપોતાના સ્વરૂપમાં કાયમ રહેવા છતાં પણ બીજા તત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું તે.

જેમ જીવતત્ત્વ પોતાના દ્રવ્યાત્મક સામાન્ય સ્વરૂપને અને ચેતનાત્મક વિશેષ રૂપને ક્યારે પણ છોડતું નથી, એ તેનું નિત્યત્વ છે અને ઉક્ત સ્વરૂપને છોડ્યા વિના પણ તે અજીવતત્ત્વના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરતું નથી, એ તેનું અવસ્થિતત્ત્વ છે.

સારાંશ એ કે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવો તે નિત્યત્વ અને પારકા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત ન કરવું તે અવસ્થિતત્ત્વ એ બંને અંશો કે ધર્મો બધાં દ્રવ્યોમાં સમાન છે તેમાં નિત્યત્વ કથનથી જગતની શાશ્વતતા સૂચિત થાય છે અને અવસ્થિતત્ત્વ કથનથી પરસ્પર મિશ્રણનો અભાવ સૂચિત થાય છે.

આ રીતે પાંચે દ્રવ્યોમાં પર્યાયાશ્રિત પરિવર્તનશીલતા હોવા છતાં પણ તે પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત છે અને એકબીજા સાથે રહેવા છતાં પણ એકબીજાના સ્વભાવ-લક્ષણ થી અસ્પૃષ્ટ જ રહે છે તેથી કરીનેજ આ જગત અનાદિ નિઘન છે અને એનાં મૂળતત્ત્વોની સંખ્યા પણ એક સરખી જ રહે છે.

❖ ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવને તત્ત્વ અને દ્રવ્ય કહ્યા છે તો તેનું સ્વરૂપ પણ હોવું જ જોઈએ છતાં તેને અરૂપી કેમ કહ્યા?

અહીં અરૂપિત્વનો અર્થ સ્વરૂપનિષેધ નથી, સ્વરૂપ તો ધર્માસ્તિકાય આદિ તત્ત્વોને પણ હોય જ છે કેમ કે જો એમને કોઈ સ્વરૂપ જ ન હોય તો તે ઘોડાના શીંગડા માફક વસ્તુ રૂપે સિદ્ધ જ નથાય.

અહીંયા અરૂપિત્વના કથન થી રૂપ એટલે કે મૂર્તિનો નિષેધ કર્યો છે. રૂપનો અર્થ અહીંયા મૂર્તિજ છે રૂપ આદિ સંસ્થાન પરિણામને અથવા રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શના સમુદાયને મૂર્તિ કહે છે. આવી મૂર્તિ [આકાર] નો ધર્માસ્તિકાયાદિ ચાર તત્ત્વોમાં અભાવ હોય છે. આટલી જ વાત અરૂપી પદ થી સમજવી.

❖ પુદ્ગલમાં અરૂપી પણાનો અપવાદ:- પુદ્ગલ દ્રવ્યને હવે પછીના સૂત્રમાં રૂપી કહ્યું છે રૂપી એટલે મૂર્ત. એટલે કે જગતમાં જે જે કંઈ દેખાય છે તે સર્વે પુદ્ગલોનો વિકાર જ સમજવો બાકીના તત્ત્વો તો અરૂપી છે તેથી દેખાવાના છે જ નહી.

શંકા:- તો એક માણસ બીજા માણસને જોઈ શકે છે તેનું શું? શું માણસ એ જીવ નથી.

-માણસ જીવ છે જ તે વિષયે કોઈ શંકા નથી. પણ અહીં સમજવાનું છે કે જીવ પોતે દ્રવ્ય

છે મનુષ્ય પણું એ તેનો પર્યાય એટલે કે અવસ્થા છે અને સામે દેખાય છે તે જીવ નથી પણ શરીર છે કે જે પુદ્ગલોનું બનેલું છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પંચત્થિકાણ ન કયાઈ નાસી, ન કયાઈ નત્થિ, ન કયાઈ ભવિસ્સઈ।
 भुविं च भवइ अ भविस्सइ अ, धुवे नियए अक्खए अव्वए अवट्टिए निच्चे अरूवी-

❖ નંદિ.સૂ. ૫૦/૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ૫:૩૦ - નિત્યની વ્યાખ્યા

(૨) રૂપિણ: પુદ્ગલા: ૫:૪- અરૂપીનો અપવાદ

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

નવતત્વ ગાથા-૧૪ વિવરણ

□ [9]પદ્ય:-

(૧) પહેલું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર માં કહેવાઈ ગયું છે

(૨) સૂત્ર:૩ અને સૂત્ર:૪ નું સંયુક્ત પદ્ય
 છે અસ્તિકાય આકાશ ધર્મ અધર્મને જીવ
 નિત્ય સ્થિર અરૂપીતે રૂપી પુદ્ગલ પાંચમું

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર પાંચે દ્રવ્યોની ત્રણ મુખ્ય વિશેષતાને કહે છે. નિત્યતા-સ્થિરતા-અરૂપીતા. જીવ ની શ્રદ્ધા ને દ્રઢ કરવા માટે આ અતિ ઉપયોગી સૂત્ર છે કેમ કે જીવાદિ દ્રવ્યો નિત્ય છે તેમ કહેવાથી આ જગત અને જીવો બધા અનાદિ નિઘન છે તેવી શ્રદ્ધા દ્રઢ થશે અર્થાત્ આ જગત કોઈનું બનાવેલું નથી અને આ જીવો પણ કોઈના ઉત્પન્ન કરેલા નથી. દ્રવ્ય અપેક્ષાએ આ બધુ શાશ્વત છે સ્થિર છે, પરિવર્તન થાય છે તે તો પર્યાયો નું છે એ શ્રદ્ધા મજબુત બનશે

વળી પુદ્ગલ સિવાયના દ્રવ્યોના અરૂપી પણાથી ઈશ્વરનું દર્શન થયું કે અમુક સાક્ષાત્કાર થયો વગેરે સિદ્ધના જીવો વિશેની કપોળ કલ્પિત માન્યતાનું પણ નિરસન થઈ જાય છે સિદ્ધના જીવો અરૂપી જ છે વળી શરીર અભાવે રૂપી તત્વોનો આશ્રય પણ કરતા નથી ત્યાં તેનું દર્શન કે સાક્ષત્કાર થાય જ કયાથી?

આ રીતે આ સૂત્ર સમ્યગ્દર્શન માટે સુંદર માહિતી પ્રદાન કરે છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૪

□ [1]સૂત્રહેતુ:- સૂત્ર:૩ માં પાંચ દ્રવ્યો નિત્ય છે અવસ્થિત અને અરૂપી કહ્યા તેમાં અરૂપી પણાના અપવાદને જણાવવા આ સૂત્રની રચના થઈ છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:- રૂપિણ: પુદ્ગલા:

- [3]સૂત્ર:પૃથક્- સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.
- [4]સૂત્રસાર:-પુદ્ગલ રૂપી [અર્થાત્ મૂર્ત] છે.
- [5]શબ્દજ્ઞાન:-

રૂપિણ: રૂપી, મૂર્ત

પુદ્ગલા:-પુદ્ગલો

□ [6]અનુવૃત્તિ:- સૂત્રમાં સ્પષ્ટ અનુવૃત્તિ કોઈ નથી પણ સૂત્ર:૩નો અપવાદ હોઈ પરોક્ષ રીતે સૂત્ર:૩ જોડાયેલ છે.

[7]અભિનવટીકા:- પૂર્વ સૂત્રમાં સામાન્યથી પાંચે દ્રવ્યો ના અરૂપી પણાને જણાવ્યું પરંતુ એપાંચ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો અપવાદ જણાવવાને માટે આ સૂત્રની રચના કરવામાં આવી છે, કેમ કે પુદ્ગલ એ રૂપી [અમૂર્ત] દ્રવ્ય છે.

❖ પુદ્ગલા:- પુદ્ગલો પૂરણાદ ગલનાન્ત્વ પુદ્ગલા:

– પ્રતિ સમય પૂરણ [એટલે મળવું-એકઠા થવું] અને ગલન [વિખરાવું-છૂટા પડવું] સ્વભાવ વાળો પદાર્થ તે પુદ્ગલ

જે સ્કંધ છે તેમાં પ્રતિ સમય નવા પરમાણુઓ આવવાથી પૂરણ ધર્મવાળો, અને પ્રતિ સમય પૂર્વબદ્ધ પરમાણુ ઓના વિખરાવાથી ગલન ધર્મવાળો છે. કદાચ કોઈ સ્કંધમાં અમુક કાળ સુધી તેમ ન થાય તો પણ પ્રતિ સમય વિવક્ષિત વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શમાંના કોઈ ભેદમાંથી એક ભેદ નવા પુદ્ગલનું પુરાવું અને પૂર્વ ભેદનું વિખરાવું તો અવશ્ય હોય જ છે માટે તે પુદ્ગલ કહેવાય છે.

– પુદ્ગલ શબ્દમાં પુદ્ અને ગલ બે શબ્દો જોડાયેલા છે

– પુદ્ એટલે ભેગાથવું-મળી જવું

– ગલ એટલે છૂટાપડી જવું-વિખરાવું

રૂપિણ: :- રૂપી - રૂપ એટલે મૂર્તિ - પૂર્વસૂત્ર:૩ માં કહ્યું છે છતાં આ શબ્દને સમજવા માટે અહીં વ્યવસ્થિત અર્થ જણાવેલ છે.

–રૂપી એટલે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ યુક્ત તત્ત્વ. એ રીતે અગ્નિમ સૂત્ર ૫:૨૩ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: માં પુદ્ગલ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે. તેનું કારણ એ છે કે અહીં રૂપિણ: શબ્દ થી ફક્ત રૂપવાળા એટલે કે માત્ર વર્ણનું કથન નથી પણ તેના સહવર્તી એવા રસ, ગન્ધ અને સ્પર્શ નો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ જ જાય છે.

– ભાષ્યાધારે જો અર્થ કરીએ તો :- રૂપમ્ એષામ્ અસ્તિ એષુ વા અસ્તી ઇતિ રૂપિણ: આ રીતે અહીં બે વ્યાખ્યાઓ રૂપી શબ્દની કરી છે.

(૧) રૂપમ્ એષામ્ અસ્તિ ઇતિ રૂપિણ: (૫૪ી બહુવચન)

–હારિભદ્રીય ટીકામાં શબ્દાર્થ આ રીતે આપેલ છે:-

રૂપમ્-એટલે મૂર્તિ:

એષામ્- એટલે પુદ્ગલાનાં પરમાણુ-આદિનામ્

અસ્તિ એટલે વિદ્યતે

પુદ્ગલ પરમાણુ ઓનો જે આકાર છે. તેને રૂપી કહેવાય છે.

(૨) રુપમ્ એષુ અસ્તિ ઇતિ રૂપિણાઃ [સપ્તમી બહુવચન]

એષુ એટલે પુદ્ગલેષુ-પરમાણુ-આદિષુ

પુદ્ગલ-પરમાણુ માં રહેલ રૂપ-મૂર્તિ આકાર ને રૂપી કહ્યું છે. જેમ તલમાં તેલ રહે છે તેમ પુદ્ગલોમાં રૂપ વિદ્યમાન છે

આ રીતે રૂપિણ: શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બે રીતે બતાવી છે ષષ્ટીને લીધે સમ્બન્ધ ની અપેક્ષાથી, સપ્તમી હોવાથી અધિકરણ અપેક્ષા એ. અહીં રૂપી શબ્દથી ગ્રાહ્ય એવા રૂપાદિ ગુણ અર્થાત્ વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ કદાપી પુદ્ગલ દ્રવ્ય થી અલગ થયા નથી-થતા નથી થશે પણ નહીં. તેનો ભેદ વ્યવહાર જણાવવા આ રીતે ઉદાહરણ આપી શકાય. જેમ કે પાકી કેરી હોય તો તેનો રંગ પીળો છે, પીળી કેરીનો રસ અર્થાત્ સ્વાદ મીઠો છે, મીઠી કેરીની ગંધ સુંદર અર્થાત્ તે કેરી સુગંધી છે, સુગંધી પાકી કેરીનો સ્પર્શ સ્નિગ્ધ છે.

— પુદ્ગલને રૂપી કહ્યા પણ રૂપી એટલે રૂપ (વાન) અથવા મૂર્તિ (માન)

—તો મૂર્તિ એટલે શું? રૂપાદિના ગોળ ત્રિકોણ-ચતુષ્કોણ-લાંબા-પહોડા વગેરે પરિણામન ને મૂર્તિ કહે છે. જેને રૂપ છે તે અથવા જેનામાં રૂપ છે તે રૂપી કહેવાય છે.

—અહીં રસ-ગંધ-સ્પર્શનું પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ નહોવા છતાં વર્ણ અર્થાત્ રૂપ સાથે તેનો અવિનાભાવી સંબંધ હોવાથી રૂપી શબ્દના અર્થમાં આ ચારે નો આપો આપ સમાવેશ થઈ જશે.

❁ વિશેષ:- પુદ્ગલ અને રૂપી શબ્દનો અર્થ જોયા પછી તેના વિશે કેટલીક વિશેષ હકીકતોને જણાવે છે

☆ રૂપ, મૂર્તિ, મૂર્તિ એ બધાં સમાનાર્થક શબ્દો છે

—રૂપ-રસ વગેરે જે ગુણો ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ કરી શકાય છે તે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય ગુણો જ મૂર્તિ કહેવાય છે.

—પુદ્ગલો ના ગુણો ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે એથી પુદ્ગલ એ મૂર્તિ એટલે કે રૂપી છે. તેથી જ ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો થકી પુદ્ગલનું કે પુદ્ગલના ગુણોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકે છે. જેમ કે આંખ થકી દેખાતું રૂપ [વર્ણ] એ પુદ્ગલ છે, જીભથી પ્રાપ્ત થતો સ્વાદ પુદ્ગલ છે. કેમ કે વર્ણની સાથે રસ-ગંધ-સ્પર્શ આવી જ જાય છે

સારાંશ એ કે જગત્માં જે કંઈ દેખાય છે તે કેવળ પુદ્ગલ નો જ વિકાર છે

—ઉપર પુદ્ગલ કે પુદ્ગલના ગુણ એવું જે વાક્ય કહ્યું તેનું કારણ એ છે કે - જો કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય થી રૂપ [વર્ણ] ભિન્ન નથી કેમ કે દ્રવ્યને છોડીને અલગ કોઈ વર્ણાદિ ની ઉપલબ્ધિ હોઈ શકે જ નહીં, તો પણ પર્યાયાર્થિક નય અપેક્ષાએ કથંચિત્ ભેદ છે [તે દર્શાવવા જ ભાષ્યકાર મહર્ષિ પણ ષષ્ટી અને સપ્તમી યુક્ત એવી બંને વ્યાખ્યા રજૂ કરે છે] પુદ્ગલ દ્રવ્ય સ્થિર રહે છે પણ રૂપાદિ પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે-નષ્ટ પામે છે. દ્રવ્ય અનાદિ છે જ્યારે રૂપાદિ આદિમાનું છે. આ ભેદ વિવક્ષા થી પુદ્ગલ કે પુદ્ગલના ગુણ એવો ભેદ સમજવો

☆ શું બધાં પુદ્ગલ ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય છે? જો કે અતીન્દ્રિય હોવાથી પરમાણુ આદિ અનેક સૂક્ષ્મ દ્રવ્યો અને એમના ગુણો ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય નથી, છતાં પણ વિશિષ્ટ પરિમાણ રૂપ અમુક અવસ્થામાં તે જ પુદ્ગલ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ થવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે.

એ કારણથી તે અતીન્દ્રીય હોવા છતાં પણ રૂપી અથવા મૂર્ત જ છે. જ્યારે અરૂપી કહેવાતા ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર દ્રવ્યોને તો ઈન્દ્રિયો ના વિષય બનવાની યોગ્યતા હોતી જ નથી. આજ તકાવત અતીન્દ્રિય પુદ્ગલ અને અતીન્દ્રિય ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય, જીવસ્તિકાય વચ્ચે જાણવો.

☆ પુદ્ગલ નું વૈધર્મ્યપણું:- પુદ્ગલ સિવાય અન્ય કોઈ દ્રવ્ય મૂર્ત નથી. કેમ કે અન્ય કોઈ દ્રવ્ય ઈન્દ્રિય થી ગૃહિત થતું નથી પરિણામે આ રૂપી પણું જ પુદ્ગલને ધર્માસ્તિકાય આદિ ચાર તત્ત્વોથી અલગ કરતું વૈધર્મ્ય છે.

અર્થાત્ રૂપીપણાની દ્રષ્ટિ એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અન્ય દ્રવ્ય થી અસમાન છે.

—મન તથા સૂક્ષ્મ પુદ્ગલો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણાતા નથી. પણ તે સૂક્ષ્મતા છોડીને જ્યારે સ્થૂળતા ધારણ કરે ત્યારે ઈન્દ્રિયો દ્વારા જાણી શકાય છે બાકી સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં રહેલા પુદ્ગલોમાં પણ વર્ણાદિ ચતુષ્કતો વિદ્યમાન હોય જ છે.

☆ સારાંશ રૂપે:- એમ કહી શકાય કે- આ સૂત્રથી બે વાત સિદ્ધ થઈ.

(૧) ધર્માદિકની સાથે પુદ્ગલનું જે અરૂપી પણું સિદ્ધ થતું હતું તે આ સૂત્ર થકી નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ પુદ્ગલ રૂપી છે તેવું સિદ્ધ થાય છે.

(૨) અનંત પુદ્ગલ સાથે રૂપીપણાનું નિત્ય તાદાત્મ્ય અવસ્થિત રહે છે તે પણ સિદ્ધ થાય છે.

આ બે સાબિતી ને લીધે સૂત્રના પણ બે રીતે અર્થ કર્યા છે.

(૧) રૂપી દ્રવ્ય પુદ્ગલ જ છે બીજા દ્રવ્યો રૂપી નથી.

(૨) બધા પુદ્ગલો રૂપી જ છે કોઈ પુદ્ગલ અરૂપી નથી.

☆ પુદ્ગલા: બહુવચન કેમ? બહુત્વના પ્રતિપાદનને માટે

—સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અપેક્ષા એ જ નહીં પણ અનેક ભેદે પુદ્ગલોને જણાવવા માટે

પુદ્ગલા: એવું બહુવચન મુકેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પોગલત્થિકાયંરૂવિકાયં મગ.શા.૭-૩.૧ સૂ. ૩૦૫/૩

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: ૫:૨૩

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- નવતત્ત્વ ગાથા:૯ વિવરણ

□ [9] પદ્ય:-

(૧) દ્રવ્ય પુદ્ગલ માત્ર રૂપી સૂત્ર દ્વારા સંબ્રહ્મા

પ્રથમના એ ત્રણે દ્રવ્યો એકને અક્રિય કહ્યા

(૨) આ પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૩ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં પુદ્ગલના રૂપી પણાને જણાવવાનું મુખ્ય પ્રયોજન

છે. આ રૂપી પણાનો અર્થજ એ કે તે ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો થકી ગ્રાહ્ય છે. આ ઉપરથી તત્ત્વ સમજવા જેવું એ છે કે આ જગતમાં જે-જે કંઈ દેખાય છે તે તમામ પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય ના વિકારો જ છે ટૂંકમાં કહીએ તો જે દેખાય છે તે પુદ્ગલ છે

જીવને જો મોક્ષ પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા હોય તો તેને મૂર્ત નહીં પણ અમૂર્ત તત્ત્વની સાધના કરવી પડશે અર્થાત્ જે નજરે દેખાય છે તે તમામ વસ્તુ કે પદાર્થ માંથી ઈન્દ્રિયો ને ખેંચી ને પાછી વાળશે તો જ ન દેખાતા એવા પરમપદની પ્રાપ્તિ કરી શકાશે અર્થાત્ પુદ્ગલની માયા જાળ છોડશે તોજ શુદ્ધ જીવ દ્રવ્યને પ્રગટ કરી શકાશે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૫

- [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર પાંચ દ્રવ્યોની વિશેષતા અર્થાત્ એક એક પાશું જણાવે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-*આઽકાશાદેકદ્રવ્યાણિ
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:- આ - આકાશાત્ - એક - દ્રવ્યાણિ
- [4] સૂત્રસાર:- આકાશ સુધી [ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એ ત્રણે] દ્રવ્યો એક-એક છે [પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય અનેક છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

આ - સુધીના, મર્યાદા દર્શાવે છે.

આકાશાત્-આકાશ પર્યન્ત ધર્મ-અધર્મ-આકાશ

એક-એક-(એક) દ્રવ્યાણિ-દ્રવ્યો

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

અજીવકાયા. અ.૫-સૂ.૧ ધર્માધર્માકાશ

□ [7] અભિનવટીકા:- જે રીતે પુદ્ગલ દ્રવ્યો તેના પરમાણુ ભેદે કરી અનેક પ્રકારે છે, જીવ દ્રવ્ય ના પણ નારકાદિ અનેક ભેદો પૂર્વે એક થી ચાર અધ્યાયમાં જોયા તે રીતે શું ધર્માદિ દ્રવ્યો પણ અનેક જ છે? એવી શંકાના નિરાકરણ માટે આ સૂત્રની રચના કરવામાં આવી છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિ ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોનું એક વ્યક્તિત્વ પાશું આ સૂત્ર થકી જણાવે છે અને તેના અનેક પણાની શંકાનું નિરસન કરે છે અર્થાત્ ધર્મદ્રવ્ય એક જ છે, અધર્મદ્રવ્ય પણ એક જ છે અને આકાશ દ્રવ્ય પણ એક જ છે.

આકાશાત્:- આ આકાશાત્ આકાશ ની મર્યાદા સુધી

અહીં જે પૂર્વે આઽ [આ]નો પ્રયોગ કર્યો છે તે અભિવિધિ અર્થમાં થયો છે.

તત્સહિતોઽભિવિધિ: મુજબ અહીં આકાશનું પણ ગ્રહણ થઈ જશે

જો આઽ મર્યાદા અર્થમાં પ્રયોજાયેલ હોત તો આકાશ શબ્દ છૂટી જાત કેમ કે આઽ નો પ્રયોગ બે રીતે થાય છે. એક અભિવિધિ અર્થમાં અને બીજો મર્યાદા અર્થમાં. જ્યારે અભિવિધિ અર્થ લેવાય ત્યારે અભિવ્યાપ્તિ થતા મર્યાદા સૂચક શબ્દ નું પણ ગ્રહણ થઈ જાય પણ જો મર્યાદા અર્થમાં આઽ લઈએ તો તેની પૂર્વે ના પદોનું જ ગ્રહણ થાય

* ઠિગમ્બર આમ્નાયમાં આ - આકાશાદેક દ્રવ્યાણિ એવું સન્ધિ રહિત સ્પષ્ટ સૂત્ર છે.

— સૂત્રમાં રહેલ આકાશાત્ શબ્દનો પહેલો આ સંઘીરૂપે મૂકાયો છે. ભાષ્યકાર તેને અલગ પાડીને આ-આકાશાત્ એવો પાઠ લખે છે. આ-આકાશાત્ એટલે આકાશ દ્રવ્ય સહિતની મર્યાદા સુધી પૂર્વ સૂત્ર ૫:૧ માં કહેવાએલ સૂત્રક્રમના પ્રામાણ્ય મુજબ ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એ અનુપૂર્વી ક્રમ થશે તેથી આ-આકાશાત્ પદથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો [એક-એક દ્રવ્ય છે] તેમ સમજવું

— આ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય એ ત્રણે દ્રવ્યો [હવે પછી કહેવાશે તે મુજબ] એક એક વ્યક્તિરૂપ છે. ત્રણે દ્રવ્યોની બે અથવા બેથી અધિક વ્યક્તિઓ હોતી નથી એ દ્રષ્ટિએ આ ત્રણે દ્રવ્યોનું સાધર્મ્ય છે.

❖ એક - એક શબ્દોસહાયાર્થમધિષ્તે

— “એક” શબ્દ સામાન્ય થી સંખ્યા સૂચક છે. પણ સિદ્ધસેનીય ટીકામાં તેનો ઉપરોક્ત વિશિષ્ટ અર્થ પણ જણાવેલ છે.

— અહીં અસહાય નો અર્થ નિ:સહાય જેવા વ્યવહાર અર્થમાં નથી પણ એકત્વ ના સૂચક તરીકે છે તેને સ્પષ્ટ તથા સમજવા માટે જીવ અને પુદ્ગલના અનેકત્વને સમજવું પડશે.

— જે રીતે એક પરમાણુ બીજા પરમાણુ થી અલગ છે એક આત્મા (એટલે કે જીવ) બીજા આત્મા થી જ્ઞાન-સુખ-દુ:ખ-જીવન વગેરેમાં અલગ પડે છે, તે રીતે ધર્મદ્રવ્ય બીજા ધર્મદ્રવ્ય થી જૂદુ પડતું નથી કે બીજા ધર્મદ્રવ્ય ની સહાય અપેક્ષા રાખતું નથી. અર્થાત્ પ્રત્યેક જીવ અલગ દ્રવ્ય છે. પ્રત્યેક પુદ્ગલ અલગ દ્રવ્ય છે પણ પ્રત્યેક ધર્મદ્રવ્ય એ અલગ દ્રવ્ય નથી પણ સમગ્ર ધર્મદ્રવ્ય એક જ છે એ જ રીતે અધર્મદ્રવ્ય, આકાશ દ્રવ્ય પણ એક જ છે.

— સંખ્યાવાચીતા ની દ્રષ્ટિએ અર્થ કરીએ તો-તો સ્પષ્ટ જ છે કે ધર્મદ્રવ્ય એકજ છે, અધર્મદ્રવ્ય એકજ છે, આકાશ પણ એકજ છે. અર્થાત્ આ ત્રણ માંથી કોઈ પણ દ્રવ્યમાં અનેકત્વ છે નહીં.

❖ એકદ્રવ્યાણિ:- ધર્મ એક દ્રવ્ય છે, અધર્મ એક દ્રવ્ય છે, આકાશ એક દ્રવ્ય છે આ રીતે આ ત્રણે એક-એક દ્રવ્યો છે. તેવા અર્થને જણાવવા એક શબ્દ સાથે બહુવચન વાળા દ્રવ્ય શબ્દને કહ્યો છે. માટે એકદ્રવ્યાણિ એવો પ્રયોગ થયો છે.

— એક દ્રવ્ય નો અર્થ એ છે કે તેની સમાન જાતીય બીજું દ્રવ્ય હોતું નથી. હારિભદ્રીય ટીકામાં પણ કહ્યું છે કે તેષાં સમાનજાતિયાનિ દ્રવ્યાન્તરાણિ ન સન્તિ

❖ સૂત્રફળ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ સૂત્રમાં એક દ્રવ્યાણિ કહ્યા પછી સ્વોપણ ભાષ્યમાં ધર્માદીન્યેકદ્રવ્યાણ્યેવ એ મુજબ એવ કાર પૂર્વક કથન કરે છે. આ એવ કારનું ફળ શું?

એવ શબ્દેન નિયમ્યતે એકદ્રવ્યાણિ એવ એતાનિ, તુલ્ય જાતીય દ્રવ્ય અભાવાત્ તુલ્ય જાતીય દ્રવ્યના અભાવે આ ત્રણે દ્રવ્યો એક જ છે એટલું જ નહીં પણ આ ત્રણે દ્રવ્યો જ એક-એક છે અર્થાત્ પુદ્ગલ અને જીવ દ્રવ્ય અનેક છે.

જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં તુલ્ય જાતીય અનેક દ્રવ્યો હોવાને કારણે જીવ દ્રવ્ય પણ અનંત છે અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો પણ અનંત છે

વળી એવ કારથી જીવ દ્રવ્યોની અનેકતા જો સિદ્ધ થઈ શકે નહીં તો સંસારાદિ મોક્ષ

પર્યન્ત સ્થિતિ નોજ અભાવ થઈ જાય છે. કેમ કે એક જીવ દ્રવ્ય હોય તો તેના સંસાર અથવા મોક્ષ બે સિવાય ત્રીજો વિકલ્પ જ ન રહે. પણ અનંતા જીવ દ્રવ્ય ને લીધે આવી કોઈ સમસ્યા રહેતી નથી અને સંસારાદિ અવસ્થા અનાદિ અનંત પણ ચાલું રહે છે ફક્ત જીવના પર્યાયો બદલાય છે અથવા મોક્ષ થાય છે

તદુપરાંત માનો કે જીવ ને પુદ્ગલ ને એક-એક દ્રવ્ય જ માની લેવામાં આવે તો ક્રિયા અને કર્તા, સંસાર અને મોક્ષ વગેરે સંભવશે જ નહીં માટે જીવ અને પુદ્ગલની અનેકતા દર્શાવવી તે પણ આ એવ કારનું જ ફળ છે.

❁ વિશેષ:-

❁ **ધર્મ:**- ધર્માસ્તિકાય કે ધર્મદ્રવ્ય, સંપર્ષ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેવાવાળું એક જ દ્રવ્ય છે. જે લોકની બરાબર જે અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવા છતાં પણ અખંડ છે એટલે કે જેમ લોક [લોકાકાશ] અસંખ્યાત પ્રદેશના સમૂહવાળું છે તેમ ધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશવાળું છે છતાં તે અખંડ રૂપે એક જ દ્રવ્ય છે તેની સમાન જાતિનું કે તેની સ્થિતિમાં સહકારી કોઈ બીજું દ્રવ્ય હોતું નથી

❁ **અધર્મ:**- ધર્મની માફક અધર્માસ્તિકાય કે અધર્મ દ્રવ્ય પણ લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશી એવું એક જ છે. તે પણ લોકમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેવાવાળું એક અખંડ દ્રવ્ય જ છે. તેને પણ સમાન જાતીય કે તેની સ્થિતિમાં સહાયક બીજું કોઈ દ્રવ્ય હોતું નથી.

❁ **આકાશ:**- આકાશસ્તિકાય કે આકાશદ્રવ્ય પણ એક અખંડ અનંત પ્રદેશી છે. - તે એક અખંડ દ્રવ્યની સમાન અવગાહના દેવાવાળું બીજું કોઈ દ્રવ્ય હોતું જ નથી. કેમકે સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ આકાશદ્રવ્ય એક જ છે. વિશેષ અપેક્ષાથી કલ્પના બુધ્ધિએ તેના બે ભાગ કરેલા છે. (૧) લોકાકાશ અને (૨) અલોકાકાશ. તેમાં લોકાકાશ અસંખ્ય પ્રદેશી છે. જેટલા ભાગમાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય વ્યાપ્ત છે. અને તેને આશ્રીને રહેલ જીવ તથા પુદ્ગલદ્રવ્ય છે તેટલો ભાગ લોકાકાશ રૂપે ઓળખાય છે. તે સિવાયનો ભાગ અલોકાકાશ રૂપે ઓળખાય છે.

વાસ્તવમાં આકાશદ્રવ્ય અખંડ એવું એક જ છે.

❁ **જીવ અને પુદ્ગલ:**- સૂત્રમાં આ રીતે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એ ત્રણને એક એક દ્રવ્ય કહ્યા. તેથી જીવ અને પુદ્ગલ અનેક દ્રવ્ય છે તેવું સાબીત થઈ જ જાય છે.

જીવ પણ અનંત છે અને પુદ્ગલો પણ અનંત છે. તેમ જ પ્રત્યેક પુદ્ગલ અને પ્રત્યેક જીવની સત્તા પણ સ્વતન્ત્ર અને ભિન્ન ભિન્ન છે.

આ રીતે જૈનદર્શન વેદાન્તની માફક આત્મદ્રવ્યને એક વ્યક્તિરૂપ માનતું નથી.

❁ **સાધર્મ્ય અને વૈધર્મ્ય** ની અ દ્રષ્ટિએ વિચારીએ તો:-

ધર્મ-અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોમાં એક સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ સમાનતા છે. પણ આ ત્રણે દ્રવ્યોનું જીવ અને પુદ્ગલ સાથે વૈધર્મ્ય [એટલે અસમાનતા] છે

એ જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ એ બંને દ્રવ્યોમાં અનેક સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ સમાનતા પણ તેની ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યો સાથે અસમાનતા છે. પ્રશ્ન

❁ **પ્રશ્ન:**- આકાશાદેકૈકમ્ એવા સૂત્રથી કાર્ય થઈ શકત-તેને બદલે દ્રવ્યાણિ એટલું

વધારે કેમ મુક્યું?

કેમકે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ એ એક-એક નથી તેવું પ્રતિપાદન કરવા માટે જ અહીં દ્રવ્યાણિ પદ પ્રયોજેલ છે.

ગતિ-સ્થિતિ વગેરે પરિણામવાળા વિવિધ જીવ કે પુદ્ગલોની ગતિ વગેરેમાં નિમિત્ત હોવાથી ભાવની અપેક્ષાએ આ દ્રવ્યોમાં અનેકત્વ જણાય છે, પ્રદેશ ભેદને લીધે ક્ષેત્ર અપેક્ષાએ પણ અનેકત્વ જણાય છે, કાળભેદથી કાળની અપેક્ષાએ અનેકત્વ જણાય છે માત્ર દ્રવ્યભેદે ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યની સંખ્યા એક-એક છે. જીવ અને પુદ્ગલની માફક અનેક નથી તે જણાવવા જ દ્રવ્યાણિ પદ મુકેલ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ધમ્મો અધમ્મો આગાસં દવ્વં ઇક્કિક્કમાહિયં

❖ ઉત્ત. અ. ૨૮ ગા. ૮

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) અસદ્ગ્રવ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ અ.૫-સૂ.૭

(૨) આકાશસ્યાનન્તાઃ અ.૫-સૂ. ૯

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- નવતત્વ-ગાથા:૯, ૧૦ વિવરણ

□ [9] પદ:-

(૧) પ્રથમ પદ પૂર્વસૂત્ર:૪ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

(૨) સૂત્ર: ૫ અને ૬ નું સંયુક્ત પદ

ધર્મ અધર્મ આકાશ તે છે ત્રણેમાં નિષ્ક્રિય

દ્રવ્યરૂપે ત્રણે કરી સંખ્યા એક ગણી પ્રિય

□ [10] નિષ્કર્ષ:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં મૂળ કથન તો ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોના એક-એક પણાનું છે પણ તે સૂત્રના ફળ સ્વરૂપે જીવ અને પુદ્ગલ ની અનંતતા સિદ્ધ થઈ છે. વળી ત્યાં વિધાન કરે છે કે જો જીવ માં અનંતતા ને બદલે એક અખંડ દ્રવ્ય પણું હોત તો કદાપી સંસાર કે મોક્ષ જેવું કંઈ હોત જ નહીં

નિષ્કર્ષ માટે આ વાત જ અમને બહુ સ્પર્શી ગઈ જીવ દ્રવ્ય અનંત છે માટે સંસાર થી મોક્ષ પર્યન્ત ના ભાવોનું અસ્તિત્વ છે. એટલે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય ને માટે આ અનેકતા થકી એવું પરોક્ષ સૂચન મળે છે કે જો તમે પુરુષાર્થ કરો તો અવશ્ય મુક્તિ પામી શકવાને સમર્થ છે

આ જીવ દ્રવ્યોની રખડપટ્ટી પુદ્ગલોની અનંતતા ની સાથે છે. જો પુદ્ગલનો [શરીરનો] સાથ જીવ ફગાવી દઈ શકશે તો જ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપને પામી શકશે બાકી જો પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્યને અલગ માનવાને બદલે એકજ માનવામાં આવે તો પછી વ્યકિતગત જ્ઞાનાદિ ગુણો કે તેના વિકાસ અને આ વિભાવ જેવી કોઈ વાત જગતમાં રહેજ નહીં તેને અલગ અલગ દ્રવ્ય સ્વરૂપે સ્વીકાર કરવાથી જ વિકાસ અને સિદ્ધિનો માર્ગ ખુલ્લો થશે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૬

- [1] સૂત્રહેતુ:- આકાશ સુધીના દ્રવ્યોની નિષ્ક્રિયતા રૂપ બીજી વિશેષતાને જણાવે છે
- [2] સૂત્ર:મૂળ:- નિષ્ક્રિયાણિ ચ
- [3] સૂત્ર:પૃતક:- સૂત્ર સ્પષ્ટ છે.
- [4] સૂત્રસાર:- [ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો]નિષ્ક્રિય (અર્થાત્ ક્રિયા રહિત) છે. [પુદ્ગલ-જીવ બંને ક્રિયાવાળા છે]

[5] શબ્દજ્ઞાન:-

નિષ્ક્રિયાણિ—નિષ્ક્રિય, ક્રિયારહિત   ચ -

[6] અનુવૃત્તિ:-

આઽઽકાશાદેકદ્રવ્યાણિ સૂત્ર. ૫:૫ થી આઽઽકાશાત્

- [7] અભિનવટીકા:- ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોને પૂર્વ સૂત્રમાં એક વ્યક્તિ તરીકે અર્થાત્ અખંડ એક દ્રવ્ય રૂપે જણાવેલા છે. એ જ રીતે આ સૂત્રમાં તેના નિષ્ક્રિય પણા રૂપ બીજી વિશેષતાને જણાવે છે

❖ નિષ્ક્રિયાણિ:- ક્રિયા રહિત

સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે ક્રિયા શબ્દથી અહીં ગતિ કર્મ લેવું એટલે કે ગતિ અર્થમાં ક્રિયા શબ્દનું પ્રલણ કરવાનું અન્યકોઈ અર્થમાં નહીં. પરિણામે ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યો જે નિષ્ક્રિય કહ્યા તેનો અર્થ એમ સમજવો કે આ ત્રણે દ્રવ્યો ગતિરૂપ ક્રિયા કરતા નથી.

ક્રિયા શબ્દ ને નિર્ ઉપસર્ગ લાગી સમાસ થવાથી નિષ્ક્રિય એવો શબ્દ બનેલો છે.

ક્રિયા નો અર્થ એક દેશથી દેશાન્તરની પ્રાપ્તિ એવું જણાવવાને માટે છે. તેથી નિષ્ક્રિય શબ્દથી દેશાન્તરની પ્રાપ્તિનો અભાવ'' એવો અર્થ થશે એટલે કે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોમાં દેશાન્તર પ્રાપ્તિરૂપ ક્રિયા થતી નથી.

—પુદ્ગલ જીવવર્તિની યા વિશેષક્રિયા દેશાન્તર પ્રાપ્તિલક્ષણાતસ્યા: પ્રતિષેધોઽયમ્

—નિષ્ક્રિયાણિ અગમનશીલાનિ ઇતિ ।

❖ ચ- વળી પણ

અર્થાત્-(વળી) આ ત્રણે દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય પણ છે

❖ સંકલિત અર્થ:- સૂત્રમાં તો ફક્ત નિષ્ક્રિયાણિ પદનો જ ઉલ્લેખ છે. પણ આ નિષ્ક્રિય વિશેષણ કોનું છે? તે વાત સમજવા માટે અનન્તર એવા પૂર્વ સૂત્રની અનુવૃત્તિ પણ લેવી પડશે.

અનન્તર એવું પૂર્વ સૂત્ર આ-આકાશાત્ નું કથન કરે છે. અને એ સૂત્રમાં જણાવેલી વૃત્તિ અનુસાર પૂર્વ સૂત્ર: ? ના ક્રમ પ્રમાણ્ય થી ધર્મ -અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોની અનુવૃત્તિ અહીં આવશે અર્થાત્ નિષ્ક્રિયાણિ વિશેષણ ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોને લાગુ પડશે એટલે સમગ્ર સૂત્રનો સંકલિત અર્થ આ પ્રમાણે થશે.

—ધર્મ ,અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય -ક્રિયા રહિત છે.

—અહીં ક્રિયા શબ્દથી ગતિકર્મ જ લેવું, તેમ ભાષ્યકાર કહે છે એટલે-ધર્મ અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો એક દેશથી દેશાન્તર પ્રાપ્તિ રૂપ ગતિ કે ગમન ક્રિયા કરતા નથી.

—સૂત્રના ફળ રૂપે ભાષ્યકાર જણાવે છે કે-પુદ્ગલ અને જીવ એ બંને દ્રવ્યો ગમન-ક્રિયા કરે છે.

સારાંશ એ કે ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યોનો સ્વભાવ ગમનક્રિયા કરવાનો ન હોવાથી એ ત્રણે દ્રવ્યો અક્રિય છે. જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલ ગમનશીલ હોવાથી તેને ક્રિયાશીલ કહ્યા છે [પણ સાંખ્ય કે વૈશેષિક આદિ વૈદિક દર્શનોની માફક તેને નિષ્ક્રિય કહ્યા નથી]

❖ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય:- ધર્મ અધર્મ, આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોમાં નિષ્ક્રિયતા ની દ્રષ્ટિએ સાધર્મ્ય-સરખાપણું છે પણ જીવ અને પુદ્ગલ સાથે તેમનું વૈધર્મ્ય છે કેમ કે જીવ અને પુદ્ગલ સક્રિય છે એ જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ સક્રિય હોવાથી તે બંનેમાં સાધર્મ્ય છે પણ આ બંને દ્રવ્યોનું ધર્માદિ ત્રણ સાથે વૈધર્મ્ય છે કેમ કે એ ત્રણે નિષ્ક્રિય છે.

❖ વિશેષ:-

☆ ક્રિયાના બે ભેદ:- ક્રિયા બે પ્રકારની કહી છે. એક વિશેષ અને બીજી સામાન્ય. વિશેષ ક્રિયા એટલે ગમનાગમન રૂપ ક્રિયા અને સામાન્ય ક્રિયા એટલે ઉત્પાદ-વ્યય રૂપ ક્રિયા.

જે રીતે જીવો અને પુદ્ગલો એક સ્થળે થી બીજા સ્થળે ગમનાગમન કરે છે. તે રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય ત્રણે દ્રવ્યો ગમનાગમન કરી શકતા નથી. આથી ધર્માસ્તિકાય આદિ ત્રણે દ્રવ્યોમાં ગમનક્રિયાનો અભાવ હોય છે

—સામાન્યક્રિયા અર્થાત્ ઉત્પાદ અને વ્યય રૂપ ક્રિયાતો ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યોમાં હોય જ છે કારણ કે વસ્તુમાત્ર માં પર્યાય અપેક્ષા એ ઉત્પાદ અને વ્યય હોવાના. જો તેમ ન સ્વીકારીએ તો સૂત્રકાર મહર્ષિ એ જણાવેલ “ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ ” એ વચન ખોટું પડે તેથી હંમેશાં પર્યાયને માનવા જ પડશે અને દ્રવ્યના પર્યાયો હોવાથી ઉત્પાદ અને વ્યય રૂપ સામાન્ય ક્રિયા પણ થવાની જ તેથી જ અહીં નિષ્ક્રિયાણ શબ્દથી ગમનરૂપ ક્રિયા માત્રનો જ નિષેધ કરેલો છે. સર્વ ક્રિયાઓ નો નહીં

—નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય નો અર્થ ગતિ શુન્ય દ્રવ્ય એટલો જ સમજવો, કેમ કે જૈનદર્શન મુજબ ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યોમાં સર્દશ પરિણમન રૂપ ઉત્પાદ અને વ્યય એ બે ક્રિયા તો ચાલુ જ રહેવાની છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અવદ્વિદિ નિચ્ચે ❖ નંદિ.સુ.૫૦/૧ દ્વાદશાંગી અધિકાર-

[નિત્ય અવસ્થિત છે અર્થાત્ ગતિશીલ નથી]

□ [9] પદ્ય:-

(૧) આ સૂત્રનું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૪ માં કહેવાઈ ગયું છે

(૨) બીજું પદ્ય પણ પૂર્વ સૂત્ર:૫ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- ઉપરોક્ત સૂત્રનું મૂળ કથન તો ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યો ની નિષ્ક્રિયતા ને આશ્રીને જ છે. પણ તેના પ્રતિપક્ષ રૂપે જીવ અને પુદ્ગલ એ બે સક્રિય છે તે વિધાન પણ ભાષ્યકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

વળી જીવ સિધ્ધ બને ત્યારે એક સમયમાં સાત રાજલોક પાર કરીને સિધ્ધશીલાએ બિરાજમાન થાય છે પુદ્ગલોની ગતિ પણ ચૌદ રાજલોકમાં થઈ શકે છે તે વાત સિધ્ધાંત માં જોવા મળે છે.

નિષ્કર્ષ માટેનો આ સુભગ સમન્વય છે. જીવ માં ગતિરૂપ ક્રિયા છે સિધ્ધશીલા સુધી જઈ શકે છે આટલી જાણકારી પછી પ્રત્યેક જીવે કરવા લાયક પુરુષાર્થ આ એકજ છે જો જીવની ગતિ થવાની જ છે તો શામાટે ઉર્ધ્વગતિ ન કરવી આખરે તો ધર્માદિ ત્રણ દ્રવ્યોની જેમ ગતિ રહિતતાને પ્રાપ્ત કરવી એ જ લક્ષ હોવું જોઈએ આગળ વધીને કહીએતો ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યો આપણે માટે દીવાદાંડી રૂપ છે જેમ દીવાદાંડી સમુદ્રની સફર પાર કરાવે છે તેમ આ ત્રણે દ્રવ્યો આપણે ગતિ રહિતતાની સતત પ્રેરણા આપે છે. જીવ દ્રવ્ય ભલે ગતિશીલ કહ્યું-સક્રિય કહ્યું પણ આપણું લક્ષ્ય તો નિષ્ક્રિયતાજ હોવું જોઈએ એવું આ સૂત્રમાંથી સતત પ્રસ્ફુટ થયા કરે છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૭

- [1] સૂત્રહેતુ:- ધર્મ-અધર્મ ના પ્રદેશની સંખ્યા દર્શાવવા આ સૂત્ર ની રચના થયેલી છે
- [2] સૂત્ર:મૂળ:- *અસદ્દ્રવ્યેયા:પ્રદેશા ધર્માધર્મયો:
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-અસદ્દ્રવ્યેયા: પ્રદેશા: ધર્મ-અધર્મયો:
- [4] સૂત્રસાર:-ધર્મ-અધર્મ (દ્રવ્ય) ના અસંખ્યેય પ્રદેશો છે.
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અસદ્દ્રવ્યેયા:-અસંખ્યાતા એક પ્રકારનું સંખ્યાનું માપ છે

પ્રદેશા: પ્રદેશો, નિર્વિભાજ્ય સૂક્ષ્મઅંશ

ધર્મ-ધર્મદ્રવ્ય

અધર્મ-અધર્મદ્રવ્ય

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ અનુવૃત્તિ ન હોવા છતાં પૂર્વ સૂત્રથી દ્રવ્ય શબ્દની અનુવૃત્તિ નું પ્રહણ ઈચ્છનીય છે.

□ [7] અભિનવટીકા:- આ અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રની અભિનવટીકામાં જણાવેલું કે ધર્માદિ ને અસ્તિકાય કહેવાનું કારણ શું?

ત્યાં ઉત્તર એટલો જ હતો કે આ દ્રવ્યો ફક્ત એક પ્રદેશ રૂપ [કે એક અવયવરૂપ] નથી પણ પ્રદેશ [કે અવયવ]ના સમૂહરૂપ છે માટે તેને અસ્તિકાય કહ્યા છે પરંતુ તે પ્રદેશના સમૂહની સંખ્યા સૂત્ર-ભાષ્ય કે ટીકામાં ત્યાં જણાવી ન હતી તેથી આ સૂત્ર થકી ધર્મ દ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્યની પ્રદેશ સંખ્યાને જણાવે છે.

❖ અસદ્દ્રવ્યેયા:- એક પ્રકારની સંખ્યા છે, જેની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ છે.

અસંખ્યાતુ પણ ત્રણ પ્રકારે છે જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. આ ત્રણે ભેદ પણ પરિત્ત

*દિગમ્બર આન્નાય મુજબ અસદ્દ્રવ્યેયા: પ્રદેશા ધર્માધર્મૈક જીવાનામ્ એપ્રમાણે બનાવેલ છે.

અસંખ્યાતુ, યુક્ત અસંખ્યાતુ અને અસંખ્ય અસંખ્યાતુ ના કહેલ છે. આ રીતે કુલ નવ અસંખ્યાતા કહ્યા છે તેમાં પ્રાય: કરીને મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાતામાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યના પ્રદેશોની ગણના થાય છે. અથવા તો ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યના પ્રદેશો પ્રાય: મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત પ્રમાણ છે.

❖ પ્રદેશ:- પ્રદેશો, પૂર્વે સૂત્ર ૫:૧ માં તેનો પરિચય અપાયો જ છે.

“પ્રદેશ” શબ્દના અર્થ ને સમજવા માટેની જૂદી જૂદી વ્યાખ્યા:-

—વસ્તુ સાથે પ્રતિબદ્ધ નિર્વિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ તે પ્રદેશ કહેવાય છે

—પ્રદેશનો અર્થ “એક એવો સૂક્ષ્મ અંશ છે કે જેના બીજા અંશોની કલ્પના સર્વજ્ઞની બુદ્ધિથી પણ થઈ શકતી નથી” આવા અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ ને પ્રદેશો-અંશ કે નિરંશ કહે છે.

—કેવળી ભગવંતની જ્ઞાનશક્તિથી પણ જેના બે ભાગ ન થઈ શકે એવો નિરવયવ સૂક્ષ્મ અંશ; તે સ્કન્ધ સાથે જોડાયેલ જ હોય ત્યારે તે પ્રદેશો કહેવાય છે.

—એક પરમાણુને રહેવાનો સૌથી સૂક્ષ્મ જેટલો અવકાશ તેવડો એક પ્રદેશ હોય છે તે છૂટો પડેલો ભાગ હોતો નથી પરંતુ બુદ્ધિની અપેક્ષાએ આ માપ સમજવાનું છે

—પ્રકૃષ્ટો દેશ: પ્રદેશ: પરમનિરુદ્ધો નિરવયવ ઇતિ યાવત્ ।

—જેટલા આકાશ ક્ષેત્રમાં એક પુદ્ગલ પરમાણુ રહી શકે છે તેટલા આકાશ દેશને પ્રદેશ કહે છે.

—પ્રદિશ્યન્તે ઇતિ પ્રદેશા:

આ વિવિધ વ્યાખ્યામાં થી બે વાત ફલિત થાય છે.

(૧) પ્રદેશ એ વસ્તુનો એવો નિર્વિભાજ્ય અંશ છે કે જેના બે ભાગ કેવળી ભગવંતની જ્ઞાનશક્તિથી પણ થઈ શકતા નથી.

(૨) જેટલા ક્ષેત્રમાં આ નિર્વિભાજ્ય અંશ એટલે કે પરમાણુ રહી શકે છે તેટલા ક્ષેત્રને પ્રદેશ કહે છે.

આવા અસંખ્યાત પ્રદેશ ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મ દ્રવ્યના કહ્યા છે.

❖ ધર્માધર્મયો:- ધર્મ તથા અધર્મ ને ષષ્ઠી બહુવચનનો પ્રત્યય લાગવાથી આ પદ નિષ્પન્ન થયું છે

—ધર્મ એટલે ધર્માસ્તિકાય કે ધર્મદ્રવ્ય

—અધર્મ એટલે અધર્માસ્તિકાય કે અધર્મદ્રવ્ય

બંને શબ્દોની વિશેષ વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે

❖ સંકલિત અર્થ:-

—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય પ્રત્યેક દ્રવ્યના અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે

—ધર્મદ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી છે, અધર્મદ્રવ્ય પણ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. બંનેના અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશની બરાબર છે એટલે બંનેમાં પ્રદેશની દ્રષ્ટિએ સાધર્મ્ય છે.

—સર્વસૂક્ષ્મસ્ય પરમાણો: સર્વલઘોરિત્યર્થ: , અવગાહ ઇતિ અવગાહોઽવસ્થાનમિતિ ઇષ: પ્રદેશ: , એવભૂતા: અસંખ્યેયા ધર્માધર્મયો: ઇતિ ।

આ રીતે ધર્મ અધર્મ એ બંને દ્રવ્ય એક એક વ્યકિત રૂપ છે અને એમના પ્રદેશ અર્થાત્ “અવિભાજ્ય અંશ” અસંખ્યાત-અસંખ્યાત છે. એમ કહેવાથી એ ફલિત થાય છે કે ઉક્ત બંને દ્રવ્યો એક એવા અખંડ સ્કન્ધરૂપ છે કે જેના અસંખ્યાત અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ ફક્ત બુધ્ધિથી કલ્પિત કરી શકાય છે તે વસ્તુભૂત સ્કન્ધથી અલગ કરી શકાતા નથી.

❖ પ્રદેશ સંબંધે વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ:-

પરમ નિરુદ્ધ નિરવયવ દેશને પ્રદેશ કહ્યો. પણ તેના સ્વરૂપને સમજવા માટે દ્રવ્ય પરમાણુ ને લક્ષમાં લેવો પડશે. કેમ કે દ્રવ્ય પરમાણુની અપેક્ષા એ જ પ્રદેશનું સ્વરૂપ કહેલું છે.

જેટલા દેશને એક દ્રવ્ય પરમાણુ રોકે છે તેને પ્રદેશ કહે છે. [તન્મૂર્તિમાત્રાક્રાન્તોદેશ: પ્રદેશ ઉચ્યતે ।] કોઈ પણ એક પરમાણુ એવો હોતો નથી કે જે બે પ્રદેશનું અવગાહન કરી શકે તેથી પરમાણુના સૌથી સૂક્ષ્મ અવગાહને જ પ્રદેશ સમજવો.

❑ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ હવે પછીના સૂત્ર ૫:૮ માં જુઓ.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) અસંખ્યાતાનો અર્થ:- દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ-સર્ગ:૧ શ્લોક ૧૮૮ થી ૧૯૬
ક્રમગ્રન્થ:ચોથો-ગાથા ૭૮, ૭૯, ૮૦ને આધારે

(૨) પ્રદેશની વ્યાખ્યા-નવતત્વ ગાથા ૮ નું વિવરણ

❑ [9] પદ્ય:-

- (૧) સૂત્ર ૭, ૮, ૯ નું સંયુક્ત પદ્ય
ધર્મ-અધર્મ જીવ દ્રવ્યો પ્રદેશ થી અસંખ્ય છે
આકાશ લોકાલોક વ્યાપી પ્રદેશથી અનન્ત છે
- (૨) સૂત્ર ૭ અને ૮ નું સંયુક્ત પદ્ય
ધર્મે અધર્મે વળી જીવમાં જ તે
ગણે અસંખ્યેય પ્રદેશ જ્ઞાનીઓ

❑ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ હવે પછીના સૂત્ર:૮ ના નિષ્કર્ષની સાથે સંયુક્ત રીતે જણાવેલ છે.

❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑ ❑

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૮

- ❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશોનું પરિમાણ સૂત્રકાર જણાવે છે.
- ❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *જીવસ્ય ચ
- ❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સ્પષ્ટ છે

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં આ સત્ર-પર્વસત્ર:૭ સાથે જોરેલ છે

□ [4] સૂત્રસાર:-[પ્રત્યેક]જીવના પણ (અસંખ્યાતા પ્રદેશો છે)

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

જીવસ્ય - જીવના -પ્રત્યેકજીવના

ચ - પણ, અને

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

અસહ્યવ્યેયા: પ્રદેશા . સૂત્ર ૫:૭

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વસૂત્ર ની જેમ આ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકાર મહર્ષિ જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશનું કથન કરે છે. તેથી જ ઉપરોક્ત સૂત્ર: ૭ અસહ્યવ્યેયા: પ્રદેશા ની અનુવૃત્તિ અત્રે લીધેલી છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં તો બે પદ જ કહ્યા છે જીવસ્ય અને 'ચ'

❖ જીવસ્ય:- જીવ શબ્દ ની વ્યાખ્યા પૂર્વે જીવતત્વ રૂપે કરાયેલી છે. પછી બીજા અધ્યાયમાં જીવત્વ એ પારિણામિક ભાવ સાથે પણ તેની ટીકા કરાયેલી છે. જીવોના ભેદને આશ્રીને પણ વિસ્તૃત ચર્ચા થયેલી છે. આ રીતે આ શબ્દની પારિભાષા સુવિદિત છે છતાં તેનું અહીં દ્રવ્ય સ્વરૂપે કિચિંત્ વક્તવ્ય જરૂરી છે.

—સામાન્યથી જ્ઞાનદર્શન ઉપયોગ સ્વભાવ થી જીવ ઓળખાવાય છે પણ તે લક્ષણ થી જીવની સામાન્ય ઓળખ અપાયેલ હતી

—થોડી વિશેષ ઓળખ આપવા માટે સકલ જીવ રાશિને નારકાદિ ચાર ભેદે જણાવી જીવ, નારક-દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ એ ચાર પર્યાય ભેદે પણ હોઈ શકે.

—દ્રવ્ય સ્વરૂપે તો અનંતા છે. કેમ કે પ્રત્યેક જીવ એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. અથવા વ્યક્તિ રૂપ છે-સિદ્ધસેનીય ટીકામાં કહ્યા મુજબ એકજીવસ્ય એક વ્યક્તેરિતિ । અર્થાત્ અહીં પ્રત્યેક જીવ ને એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય રૂપ ગણવા માટે જ એક વ્યક્તિ તરીકે અલગ ઓળખ આપી છે.

❖ ચ- અહીં ચ અનુવૃત્તિ ને માટે મુકેલ છે.

—ચ શબ્દેન અસહ્યવ્યેયપ્રદેશતામાત્મન્યુનુસન્ધતે ।

—પૂર્વસૂત્રમાં રહેલ અસહ્યવ્યેયા: પ્રદેશા: આ સૂત્રમાં જીવ શબ્દ સાથે પણ સંબંધિત હોવાથી ચ થકી તેનું અનુકર્ષણ કરેલ છે

—ધર્મ-અધર્મ(કે લોકાકાશ) ના અસંખ્ય પ્રદેશોની માફક જીવ ના પણ અસંખ્ય પ્રદેશો જ કહ્યા છે પરંતુ જીવના સંકોચ-વિસ્તારની વિશેષતાને લીધે આ સૂત્ર જૂદું દર્શાવવા છતાં પણ પૂર્વસૂત્ર સાથે સંબંધ તો છે જ. તે જણાવવાને માટે પણ 'ચ' નું વિધાન સમજી શકાય છે

❖ વિશેષ:- એક જીવના પણ અસંખ્ય પ્રદેશો છે તે વાત ને કેટલીક વિશેષતા સહિત જણાવાય છે. તે આ રીતે:-

☆ જીવો અનંત છે, પણ પ્રત્યેક જીવના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે.

☆ પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો સમાન છે એટલે કે એક જીવના જેવા અસંખ્યાત પ્રદેશ છે, તેવાજ બીજા જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તેવાજ ત્રીજા જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને એવાજ પ્રત્યેક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે.

☆ કોઈપણ જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ એક બીજા થી ઓછા પણ નથી અને વધારે પણ નથી.

☆ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય [અને લોકાકાશ] ના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેટલાં જ પરિમાણ માં જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશો કહ્યા છે.

☆ પ્રત્યેક જીવ વ્યક્તિ એક અખંડ વસ્તુ છે. એટલે કે જે રીતે પુદ્ગલનાં ભેદ અને સંઘાત થઈ શકે છે તે રીતે જીવમાં ભેદ થતા નથી પણ તે દ્રવ્ય એક વ્યક્તિ રૂપે અખંડ છે

☆ પ્રશ્ન:- ધર્મ-અધર્મ પછી અનંતર એવો ક્રમ આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્યનો છે તો ધર્મ-અધર્મ પછી તેના પ્રદેશોના કથનને બદલે ક્રમ ભંગ કરી જીવના પ્રદેશોનું કથન કેમ કર્યું ?

—સમાધાન:-આ રીતે ક્રમભંગ કરવાનું કારણ એ છે કે જીવના અને ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યના પ્રદેશોની સંખ્યામાં સાધર્મ્ય પણું છે તેથી સમાન સંખ્યાવાળા દ્રવ્ય ના પ્રદેશો નું કથન એક સાથે કરવા તેમજ સૂત્રની લાઘવતાને માટે ક્રમભંગ કરેલ છે

☆ પ્રશ્ન:- જો સૂત્રની લાઘવતા કે સાધર્મ્યપણું જ કારણભૂત હોય તો પૂર્વ સૂત્રની સાથે જ જીવ દ્રવ્ય નું કથન કરવું જોઈએ પછી અલગ સૂત્ર કથન શા માટે કર્યું?

—સમાધાન-આમ કરવાને બદલે અલગ સૂત્ર રચના તેના વિશેષ કારણને જણાવવા માટે થયેલી છે.

-૧- ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય એક-એક વ્યક્તિ રૂપ છે જ્યારે જીવ દ્રવ્ય એક વ્યક્તિ રૂપ નથી પણ પ્રત્યેક જીવદ્રવ્ય અલગઅલગ છે આવી જીવદ્રવ્યની વિશેષતાને લક્ષમાં લઈ અલગ કથન કરેલ છે.

-૨- ધર્મ દ્રવ્ય અને અધર્મ દ્રવ્ય અખંડ એક દ્રવ્ય જ છે જ્યારે જીવદ્રવ્ય વ્યક્તિ રૂપે અખંડ દ્રવ્ય હોવા છતાં જીવરાશિની દ્રષ્ટિ એ જીવો અનંતા છે. અનંતા જીવ માંના એક એક જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશી પણાને જણાવવું છે.

-૩- આ બંને કારણો ઉપરાંત ત્રીજું મહત્વનું કારણ એ છે કે સૂત્રકાર અગ્રિમ સૂત્રમાં જીવદ્રવ્ય ની એક વિશેષતા જણાવવાના છે સૂત્ર-૫:૧ દ્વ પ્રદેશસંહાર વિસર્ગાભ્યામ્ પ્રદીપવત્ । આ સૂત્રના સામર્થ્યથી જીવ દ્રવ્યના સંકોચ કે વિસ્તારના સ્વભાવને જણાવે છે.

જો આવું અલગ કથન ન કરે તો ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યના સાહચર્ય થી પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્ય પણ સંપૂર્ણ લોકમાં સતત વ્યાપક રહે છે એવો ભ્રમ કે વિપરીત અર્થ સિદ્ધ થઈ જાય પણ તેમ ન થાય તે માટેજ અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ જીવસ્ય ચ એવું અલગ કથન કરે છે.

ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યના પ્રદેશો સતત રીતે લોકમાં વ્યાપ્ત જ રહે છે. જેવા છે તેવા જ સમગ્ર લોકાકાશ માં ફેલાયેલા રહે છે. તેમાં કોઈ ઘટાડો થતો નથી કે વધારો પણ થતો નથી જ્યારે જીવના પ્રદેશો સંકોચ પણ પામે છે અને વિસ્તાર પણ પામે છે. કેમ કે પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવા છતાં તે શરીર પ્રમાણ થઈને રહે છે જ્યારે તે જીવ કીડી કે કુંચુઆ ના શરીરમાં હોય છે ત્યારે તેના અસંખ્યાત પ્રદેશો કીડી શરીર પ્રમાણ સંકોચાઈને રહે છે. જ્યારે એ જ જીવ દ્રવ્ય હાથીના શરીર ને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે હાથીના શરીર ના પ્રમાણ મુજબ પોતાના પ્રદેશો ફેલાવીને રહે છે. આ રીતે જીવના પ્રદેશના સંકોચ -વિસ્તાર ને જણાવવા માટે તેનું અલગ કથન કરેલ છે.

-૪- જ્યારે જીવ કેવલિ સમુદ્ઘાત કરે ત્યારે પોતાના આ અસંખ્યાત પ્રદેશ ને ઉર્ધ્વ-અધો-તીર્ણા બધી બાજુ ફેલાવે છે. એ રીતે સમગ્રલોકમાં તેના પ્રદેશો વ્યાપ્ત થાય છે.

કેવલિસમુદ્ઘાત:- પોતાના આત્મપ્રદેશો શરીર માંથી બહાર કાઢી પહેલે સમયે લોકના નીચેના છેડાથી ઉપરના છેડા સુધી એટલે કે ૧૪ રજજુ પ્રમાણ ઉંચો અને સ્વદેહ પ્રમાણ જાડો આત્મપ્રદેશોનો દંડાકાર રચી, બીજે સમયે ઉત્તર થી દક્ષિણ[અથવા પૂર્વ થી પશ્ચિમ]ના લોકાન્ત સુધી કપાટ આકાર બનાવે, ત્રીજા સમયે પૂર્વથી પશ્ચિમ [અથવા ઉત્તરથી દક્ષિણ] બીજો કપાટ આકાર બનાવે એ રીતે ચાર પાંખડાવાળો રવૈયાનો આકાર બનાવે અને ચોથા સમયે આંતરા પુરી સંપૂર્ણ લોકાકાશ માં વ્યાપ્ત થઈ જાય છે.

ત્યાર બાદ પાંચમે સમયે આંતરાના આત્મ પ્રદેશો સંહરી છઠ્ઠે સમયે મંથાનની[ચારે દિશાની] બે પાંખ સંહરી, સાતમે સમયે કપાટ સંહરી આઠમે સમયે દંડ સંહરી પૂર્વવત્ સંપૂર્ણ દેહસ્થ થાય છે તેને કેવલિ સમુદ્ઘાત કહે છે.

આ કેવલી સમુદ્ઘાત દરમ્યાન જીવના પ્રદેશો સમગ્રલોકાકાશ માં વ્યાપ્ત થાય છે. તેથી જીવના અસંખ્યાત પ્રદેશ ને પણ ધર્મદ્રવ્ય-અધર્મદ્રવ્યના અસંખ્યાત પ્રદેશ જેટલા કહ્યા છે.

આ રીતે તેની વિશેષતાને લીધે સૂત્ર અલગ બનાવેલ છે.

☆ પ્રશ્ન:- દ્રવ્યાણિ જીવાષ્ચ ત્યાં જીવાઃ એ બહુવચન હતું તો અહીં જીવસ્ય એવું એકવચન કેમ મૂકયું?

અહીં સૂત્રકાર જીવ ના જે અસંખ્ય પ્રદેશોનું કથન કરે છે તે જીવ વિશેષને આશ્રીને છે એટલે કે પ્રત્યેક જીવના અસંખ્ય પ્રદેશો છે, તેમ સમજવા માટે જીવ શબ્દને એક વચનમાં જણાવ્યો છે જ્યારે દ્રવ્યાણિ શબ્દ સાથે જીવાઃ એ અનંત જીવો એટલે કે જીવરાશી ને જણાવતો શબ્દ હતો માટે ત્યાં બહુવચન મુકેલ હતું.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એક વચન કરવાથી જીવ સમૂહમાંના કોઈ એક જ જીવ દ્રવ્ય કે જીવાસ્તિકાય ને આશ્રીને અસંખ્યેય પ્રદેશત્વ સમજવું સમગ્ર જીવરાશિ ના સંયુક્ત પ્રદેશોથી અસંખ્યેયત્વ નીવાત અહીં કરી નથી કેમ કે પ્રત્યેક જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશી છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર:૭ તથા સૂત્ર:૮ નો સંયુક્ત સંદર્ભ:-

ચત્તારિ પાસગોણ તુલ્લા અસંખેજ્જા પણ્ણત્તા, તં જહા ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, લોગાગાસે, ઇગજીવે ❀ સ્થા.સ્થા. ૪,૩.૩-સૂ. ૩૩૪

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- જીવના સંકોચ વિસ્તારપણાને જણાવવા-અ.૫-સૂ.૧૬-પ્રદેશ સંહાર વિસર્ગાભ્યામ્ પ્રદીપવત્ ।

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

નવતત્ત્વ-ગાથા-૧૦ વિસ્તાર

[9]પદ્ય:-

(૧) પ્રથમ પદ્ય સૂત્ર:૭ ના પદ્ય સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

(૨) બીજું પદ્ય પણ સૂત્ર:૭ ના પૂર્વાર્ધ કહેવાઈ ગયું છે.

 [10]નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર:૭ અને સૂત્ર:૮ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ:-ઉપરોક્ત બંને સૂત્રોના પ્રદેશો અસંખ્યાત છે તે એકજ મુખ્ય વાત બંને સૂત્રોમાં જણાવેલી છે પ્રદેશોના પરિમાણ સિવાયની કોઈ હકીકતનું નિદર્શન નથી.

સમગ્ર લોકાકાશના પ્રદેશો તેમાં અંતર્યાપ્ત ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો તથા સમુદ્ઘાત વખતે જીવનું પણ અસંખ્યાત પ્રદેશત્વને લીધે સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થવું આ બધી વાતો શ્રદ્ધાને દ્રઢ બનાવવા માટે અતિ અદ્ભૂત છે

આવી પ્રરૂપણને આધારે જૈન દર્શનના ચિંતનની સૂક્ષ્મતા તથા તેના પ્રરૂપક એવા કેવલી ભગવંતના જ્ઞાનમાં રહેલી પારદર્શિતા અને સૂક્ષ્મતા નું આપણને જે દર્શન થાય છે તેને લીધે અરિહંત પરમાત્મા તથા તેમના પ્રરૂપિત ધર્મ પરત્વે આપણી શ્રદ્ધા અને બહુમાન મજબૂત થાય છે.

વળી પ્રત્યેક જીવમાં રહેલી સમાનતા તથા પ્રયંડતાની પણ પ્રતીતિ કરાવી જાય છે. જીવમાં ગોત્ર કે નામ કર્મને લીધે તેના પર્યાયો માં ભિન્નતા હોઈ શકે છે. તેને લીધે જીવમાં ઉંચા-નીચા કે નાના મોટાનો વ્યવહાર પણ સમાજમાં થતો જોવાય છે. પણ મૂળભૂત જીવ દ્રવ્ય પ્રત્યેકનું સરખું જ છે, પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્ય અસંખ્યાત પદેથી જ છે તે પણ સમાન રીતે અસંખ્યાત પ્રદેશી, કે જેમાં કોઈ નાનું કે કોઈ મોટું અથવા કોઈના પ્રદેશ વધુ કે કોઈના ઓછા તેવા પ્રકારે પણ કોઈ ભેદ છે જ નહીં. એવી જીવમાત્રના મૂળભૂત સાધર્મ્ય પણને જણાવી પ્રત્યેક જીવની સમાન મહત્તાનો સ્વીકાર દર્શાવે છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૯

 [1]સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી આકાશ પ્રદેશોનું પ્રમાણ જણાવે છે.

 [2]સૂત્ર:મૂળ:- આકાશસ્યાનન્તા:

 [3]સૂત્ર:પૃથક્:- આકાશસ્ય અનન્તા:

 [4]સૂત્રસાર:- આકાશ [દ્રવ્યના પ્રદેશો] અનંતા છે

 [5]શબ્દજ્ઞાન:-

આકાશસ્ય- આકાશ દ્રવ્યના

અનન્તા: અનન્ત [એક સંખ્યાવાચી શબ્દ છે] અનન્ત પ્રદેશો

 [6]અનુવૃત્તિ:-

અસદ્વ્યેયા: પ્રદેશા: સૂત્ર ૫:૯ થી પ્રદેશા: શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- પાંચે દ્રવ્યો ને આશ્રીને પ્રદેશોની સંખ્યાની વિચારણા ચાલે છે તેમાં પ્રસ્તુત સૂત્ર આકાશ દ્રવ્ય ના પ્રદેશોના પરિમાણ ને જણાવે છે. તે માટે અનન્તા: એવો ટૂંકો શબ્દ મુકેલ છે.

❖ આકાશ:- સામાન્યથી અવગાહ આપવાનો જેનો ગુણ છે તે આકાશ એવો અર્થ સુવિદિત છે. તે અર્થને અહીં વિશેષ સ્પષ્ટ કરેલ છે

અહીં અવગાહદાનાદ્ આકાશમ્ એટલો જ અર્થ અપર્યાપ્ત છે, કેમ કે જો અવગાહ એટલે કે રહેવા માટે-સ્થિતિ માટે જગ્યા આપવી એટલો જ અર્થ સ્વીકારીએ તો ફક્ત લોકાકાશ નીજ ગણના થશે જયારે આકાશ શબ્દથી સમગ્ર આકાશ દ્રવ્ય લેવું છે.

અલોકમાં તો કોઈપણ જીવ કે પુદ્ગલને અવગાહ-સ્થિતિ કે રહેવાપણું છે જ નહીં તો શું તેને આકાશ ન ગણવું?

એટલે આકાશ ને એક સંજ્ઞા ગણવી જોઈએ. સિદ્ધસેનીય ટીકામાં પણ જણાવે છે કે સંજ્ઞા એવ અયમ્ અનાદિકાલિના દ્રવ્યાન્તરસ્ય ધર્માદિસંજ્ઞાવત્ । જેમ ધર્મ, અધર્મ, એ એક સંજ્ઞા છે તેમ આકાશ એ પણ એક અનાદિકાલીન સંજ્ઞા છે.

આકાશ દ્રવ્યના પ્રદેશોની અનન્તતા નો પાઠ પણ આ આકાશ સંજ્ઞાધારી સમગ્ર આકાશ દ્રવ્યને આશ્રીને જ છે.

❖ આકાશ ના બે ભેદ:- ખરેખર આકાશ દ્રવ્ય અખંડ એક જ છે તેના કોઈ વાસ્તવિક ભેદ છે જ નહીં અહીં કલ્પના બુદ્ધિએ તેના ભેદ સમજવાના છે. તે બે ભેદ છે. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ. જો કે આ બે ભેદનું કથન પણ સાવ નિરાધાર નથી. સૂત્રકારે સ્વયં અગ્રીમ સૂત્ર ૫:૧૨-લોકાકાશેઽવગાહ: થકી લોકાકાશ નામે ભેદ કહ્યો છે. તદુપરાંત આ સૂત્રના ભાષ્યમાં પણ લોકાલોકાકાશ પદથી લોક અને અલોક એવા ભેદનું કથન કરેલ જ છે.

❖ લોકાકાશ:- જેને આશ્રીને ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્ય રહેલા છે અથવા તો ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ના સાહચર્ય થકી જેનો લોકપુરુષાકાર નિયત થયો જણાય છે. તે લોકાકાશ કરેલું છે. જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો પણ લોકાકાશમાં જ હોય છે.

❖ અલોકાકાશ:- જેમાં લોકાકાશ પણ આવી જાય છે એવા મોટા પોલા ગોળા જેવું અલોકાકાશ છે. અને આ અલોકાકાશમાં ધર્મ-અધર્મ જીવ અને પુદ્ગલ માનું કોઈ પણ દ્રવ્ય કે કાળનું અસ્તિત્વ જ હોતું નથી. તેમજ કોઈપણ જીવકે પુદ્ગલ લોકાકાશની બહાર અલોકાકાશમાં ગમન કરી શકતા નથી. અરે! હાથ કે પગ પણ લાંબો કરી શકતા નથી.

❖ અનન્તા:- અનન્ત એ એક પ્રકારની સંખ્યા છે.

—સામાન્ય થી જેનો અન્ત નથી તે અનન્ત એવો અર્થ નીકળી શકે છે. પણ વાસ્તવિક રીતે આ એક ગાણિતિક માપ છે. જેની પૂર્વ-સંખ્યાતા, અસંખ્યાતા ના માપ સાથે વ્યાખ્યા કરાયેલી છે.

અહીં અનન્ત શબ્દ પૂર્વ સૂત્રના પ્રદેશા: પદ સાથે જોડવાનો, છે કેમ કે પ્રદેશની સંખ્યાનું પરિમાણ દર્શાવવાનું હોઈ અનન્તા: પ્રદેશા: એવું પદ થશે તે માટે જ ઉપરોક્ત સૂત્રમાંથી પ્રદેશા: પદની અનુવૃત્તિ અહીં લીધેલી છે.

❖ **લોકાકાશ:**- ના પ્રદેશો ફક્ત લોકાકાશના પ્રદેશો તો અસંખ્યાતા જ છે અનંતા નથી. કેમ કે લોકની વ્યવસ્થાનો હેતુ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય છે. આ બંને દ્રવ્યો ના અસંખ્યાતા પ્રદેશો પૂર્વ સૂત્ર: ૭:માં કહ્યા છે. તેથી લોકાકાશ ના પ્રદેશો પણ અસંખ્યાતા જ થશે.

-સ્વોપજ ભાષ્યમાં પણ સૂત્રકાર મહર્ષિ ફરમાવે છે. કે લોકાકાશસ્ય (પ્રદેશા:) તુ ધર્માધર્મૈકજીવૈસ્તુલ્યા: અર્થાત્ લોકાકાશના પ્રદેશો ધર્માસ્તિકાય અથવા અધર્માસ્તિકાય અથવા કોઈ એક જીવાસ્તિકાય ના પ્રદેશો સમાન (એટલે કેઅસંખ્યાતા) જાણવા.

- આ રીતે એમ કહી શકાય કે -ધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશો, અધર્મ દ્રવ્યના પ્રદેશો, જીવદ્રવ્યના પ્રદેશો અને લોકાકાશના પ્રદેશો એ ચાર સમાન છે. એ ચારમાંથી કોઈના પ્રદેશો વધુ પણ નથી ઓછા પણ નથી. બધાના એક સરખા અસંખ્યાતા પ્રદેશો જ છે.

❖ **અલોકાકાશ** ના પ્રદેશો:-અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા કહ્યા છે. -લોકાકાશ સિવાયના અલોકાકાશના પ્રદેશો અનંતા છે, કેમ કે એક તો અનન્ત સંખ્યા માંથી લોકાકાશના અસંખ્યાતા પ્રદેશ બાદ કરીએ તો પણ અનન્ત ની સંખ્યાજ રહેવાની છે. અને બીજું એ કે અલોકાકાશ અનન્ત-અપર્યવસાન કહ્યું છે. તેથી પણ તેના પ્રદેશો અનન્ત કહ્યા છે.

❖ **લોકાલોકના સમુદિત પ્રદેશો:**-અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ એ જે અનન્તા પ્રદેશો: નું કથન કરે છે. તે લોકાકાશ કે અલોકાકાશને આશ્રીને નહીં પણ સમગ્ર આકાશ દ્રવ્ય ને આશ્રીને કરેલ છે.

-લોકાલોકાકાશસ્યાનન્તા પ્રદેશા:

-લોક અલોક બંને મળીને અનન્ત પ્રદેશ છે અથવાતો આકાશ દ્રવ્યના અનન્ત પ્રદેશો છે. કેમ કે અનંતા પ્રદેશોનું જે કથન છે તે સમુદિત આકાશસ્તિકાયની અપેક્ષાએ કરાયેલું છે.

-લોકાલોકાકાશસ્ય સામાન્યનાસ્તિકાય-અનન્તા: પ્રદેશા: અપર્યવસાના इत्यर्थ:

-આ રીતે જે આકાશસ્તિકાય દ્રવ્ય છે તે પણ એક અખંડઅરૂપી-અક્રિય દ્રવ્ય છે. જે લોકાલોક વ્યાપી હોવાથી અનંત પ્રદેશી છે. તેમજ અનંત પ્રદેશ પરિમાણરૂપ હોવાથી બીજા બધાં દ્રવ્યો કરતા મોટો સ્કંધ છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આગાસત્થિકાણ પાસદ્વયાણ અણંતગુણે ❖ પ્રજ્ઞા: પ.૩-સૂ.૪૧

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- લોકાકાશોઽવગાહ: સૂ.૫:૧૨

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ-ગા. ૧૦- વિસ્તારાર્થ

(૨) લોકપ્રકાશ-સર્ગ ૧ શ્લોક ૨૦૮ અનંતા-માટે

(૩) લોકપ્રકાશ-સર્ગ ૨ શ્લોક-૨૫ થી ૪૨ આકાશ દ્રવ્ય માટે

□ [9]પદ્ય:-

(૧) પદ્ય: પહેલું-પૂર્વ સૂત્ર:૭ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

(૨) સૂત્ર:૯ અને ૧૦નું સંયુક્ત પદ્ય:-

અનંત આકાશ નહીં અણુતણા
સંખ્યે અસંખ્યેય અનંત પુદ્ગલો

□ [10]નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આકાશ દ્રવ્યના અનંતા પ્રદેશો ને જણાવે છે. સૂત્રમાં પ્રદેશ-પરિમાણનું કથન એ જ એક માત્ર મુદ્દો છે. છતાં નિષ્કર્ષ દ્રષ્ટિએ સૂત્રની વિચારણા કરીએતો

- અનન્ત છે એનો અર્થ અ-જ્ઞેય છે એવું વિચારવું નહીં કેમ કે અતિશય જ્ઞાની એવા સર્વજ્ઞ ભગવંતે જાણેલું અને પ્રરૂપેલું તત્ત્વ છે. ખરેખર! અનન્તા ના નવે ભેદને જાણે અને સમજે છે તેમને તીર્થંકર પરમાત્માના જ્ઞાન અને તત્ત્વ પ્રરૂપણા પરત્વે અપૂર્વ શ્રદ્ધા અને બહુમાન પ્રગટ થાય છે.

- વળી અનન્ત ને સર્વજ્ઞ ભગવંતે જાણેલ છે તેથી તેઓએ અન્ત ને પણ જાણેલો છે, તેથી તે પદાર્થની અનન્તતા રહેતીજ નથી કેમ કે જેને અન્ત ન હોય તે અનન્ત કહેવાય એવી વિચારણા પણ યુક્ત નથી. અને જો કોઈ એમ કહે કે અનન્ત ને સર્વજ્ઞ ભગવંત પણ ન જાણી શકે તો તેનું સર્વજ્ઞપણું જ રહેશે નહીં.

- સર્વજ્ઞને ક્ષાયિકજ્ઞાન છે-કેવળજ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન અનન્તાનન્ત છે. આ જ્ઞાનના બળે તેઓ અનન્ત પદાર્થને કે પદાર્થની અનન્તતા ને જાણવા સમર્થ છે તેઓ અનન્ત ને અનન્ત સ્વરૂપે જ જાણે છે કેમ કે છેવટેતો અનન્ત પણ એક પ્રકારનું ગાણિતીક માપ જ છે.

- વળી જેમ સમુદ્રના કિનારે બેઠેલો માણસ સમુદ્રમાં ટાંકણી બોળીને એક ટીપું ટાંકણીના ટોપકા ઉપર લે અને તે રીતે એક-એક ટીપુ લેતો જાય અને સમુદ્રમાં થી એક એક ટીપુ પાણી ઓઢું થતું જાય ત્યારે બીજો માણસ એવું વિચારે કે આ પેલો માણસ ક્યાંક આખો સમુદ્ર આમને આમ ખાલી કરી નાખશે તો આ વાત જેટલી હાસ્યાસ્પદ બને-તેટલું જ અનન્ત સંખ્યામાં અન્તની કલ્પના કરવી તે હાસ્યાસ્પદ અને સર્વજ્ઞના વચન પરત્વે અશ્રદ્ધા કરવા જેવી વાત છે.

- જૂદા જૂદા દર્શનકારો પણ અનન્તતાને માને જ છે. તેથી ફક્ત વસ્તુની જાણકારી થવાથી કંઈ તેની અનન્તતા-સાન્ત થઈ જતી નથી. જેમ સંસાર અને મોક્ષનું પરિજ્ઞાન સર્વજ્ઞને હોય જ છે. જો તેને અનન્તને બદલે સાન્ત માનશો તો સંસાર અને મોક્ષ બંનેનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે કેમ કે અનન્ત ને માનશો તો જ સંસાર નું અસ્તિત્વ છે. અને તો જ મોક્ષનું અસ્તિત્વ છે.

એ રીતે આકાશદ્રવ્યને પણ અનંત માનવું તે જ સમ્યક્ શ્રદ્ધા કે સમ્યક્ જ્ઞાન છે. વળી આપણે ઉપર જોઈને જે આકાશ માનીએ છીએ તે ખરેખર આકાશ નથી. આકાશ તો સર્વ વ્યાપી છે. આપણે તો ફક્ત લોકાકાશને જાણીએ છીએ કે જે અસંખ્યાત પ્રદેશી છે અલોકાકાશ કે જે અનંત પ્રદેશી છે ત્યાં તો જીવ કે પુદ્ગલ કદી જવાના જ નથી. ફક્ત સમ્યક્ શ્રદ્ધા જ મહત્ત્વની છે અને સમ્યક શ્રદ્ધા ન હોય તો મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાની ક્યાંથી?

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૦

- ❑ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશોનું પરિમાણ કહે છે.
- ❑ [2] સૂત્ર:મૂળ:- સદ્ધ્વેયાઽસદ્ધ્વેયામ્વ પુદ્ગલાનામ્
- ❑ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- સદ્ધ્વેય - અસદ્ધ્વેયા: ચ પુદ્ગલાનામ્
- ❑ [4] સૂત્રસાર:-પુદ્ગલ[દ્રવ્ય]ના [પ્રદેશો] સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત છે.
- ❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સદ્ધ્વેય - સંખ્યેય, સંખ્યાત, [એક પ્રકારનું સંખ્યાનું માપ છે]

અસદ્ધ્વેય:- અસંખ્યેય. અસંખ્યાત [એક પ્રકારનું સંખ્યાનું માપ છે]

ચ અનંતા(શબ્દ ની અનુવૃત્તિ)

પુદ્ગલાનામ્:-પુદ્ગલોના

- ❑ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) આકાશસ્થાનતા: સૂત્ર ૫:૯ અનંતા:

(૨) અસદ્ધ્વેયાપ્રદેશા: સૂત્ર ૫:૭ પ્રદેશા:

- ❑ [7] અભિનવટીકા:- ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને આકાશ એ ચારે દ્રવ્યોના પ્રદેશોના પરિમાણને જણાવ્યા પછી સૂત્રકાર આ સૂત્રથકી પુદ્ગલોના પ્રદેશોના પરિમાણને જણાવે છે. -પુદ્ગલ દ્રવ્યના પ્રદેશ માટે ત્રણ મુખ્ય વિકલ્પો કહે છે. આ પ્રદેશો સંખ્યાત પણ હોઈ શકે, અસંખ્યાત પણ હોઈ શકે અને અનંત પણ હોઈ શકે છે.

☆ સદ્ધ્વેય-સંખ્યાત-એક પ્રકારની સંખ્યા છે.

☆ અસદ્ધ્વેય:- અસંખ્યાત-એક ગાણિતિક પદ છે. જેની વ્યાખ્યા પૂર્વે થયેલી છે

☆ ચ- અહીં ચ વડે ઉપરોક્ત સૂત્રમાંથી અનંતા: શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવી

- અનંતા: સૂત્રેઽનુપાત્તા અપિ ચશબ્દાત્ લભ્યન્તે, અનુવૃત્તે: ઇતિ

☆ પુદ્ગલાનામ્ :-પુદ્ગલ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે સૂત્ર ૫:૪ માં કહેવાઈ ગઈ છે.

-ઇહ પુદ્ગલા: પરમાણ્વાદય: અચિતમહાસ્કન્ધાવસાના ગૃહ્યન્તે, પુરણગલનધર્માત્

❖ વિશેષ:- સૂત્રની સામાન્ય ટીકા જણાવ્યા પછી હવે વિશેષ ટીકા જણાવે છે.

-જેમાં પૂરણ-ગલન સ્વભાવે જોવા મળે છે તે પુદ્ગલ કહ્યા છે. તેની પરમાણુથી લઈને મહાસ્કન્ધ સુધીની અનેક વિચિત્ર અવસ્થા જોવા મળે છે. તદુપરાંત ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્યોની જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નિયત રૂપે હોતું નથી તેથી પુદ્ગલ દ્રવ્યના ત્રણ વિભાગો જોવા મળે છે.

-૧ સંખ્યાત પરમાણુઓનો સ્કન્ધ તે સંખ્યાત પ્રદેશી કહેવાય છે.

-૨ અસંખ્યાત પરમાણુઓનો સ્કન્ધ તે અસંખ્યાત પ્રદેશી કહેવાય છે

-૩ અનંત પરમાણુઓનો સ્કન્ધ તે અનંત પ્રદેશી કહેવાય છે.

પુદ્ગલ દ્રવ્યની આવી તરતમતા ના બે કારણો છે.

-૧ જેમ જીવ દ્રવ્ય અનંત છે પણ એક વ્યકિત રૂપ નથી તેમ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ એક વ્યકિતરૂપ ન હોવાથી અનંત છે. દરેક પુદ્ગલ ના પ્રદેશ સમાન ન હોવાથી આવી તરતમતા જોવા મળે છે.

-૨ આગામી સૂત્ર માં જણાવ્યા મુજબ બે અથવા બે થી વધુ પરમાણુના જોડાવાથી સ્કન્ધ બને છે. તેને લીધે કોઈ પુદ્ગલ માં બે પ્રદેશો હોય છે. કોઈ પુદ્ગલમાં ત્રણ પ્રદેશો હોય છે, કોઈ પુદ્ગલમાં ચાર પ્રદેશો હોય છે. યાવત્ કોઈ પુદ્ગલમાં સો પ્રદેશો, કોઈમાં હજાર, કોઈમાં લાખ, કોઈમાં કરોડ યાવત્ સંખ્યાતા પ્રદેશોનો પણ એક સ્કન્ધ હોય છે.

આ રીતે સંખ્યાતા થી આગળ વધીને અસંખ્યાતા કે અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલસ્કન્ધની વાત કરી, તે પણ સમજવા યોગ્ય છે. કેમ કે સામાન્યરીતે ‘યુક્ત અસંખ્યાતુ’ કે ‘આઠમું અનંતુ’ જેવા વિશેષણ થી સંખ્યાના માપો દર્શાવાયા છે. પણ પુદ્ગલ માટે આટલી કે અમુક ચૌકસ સંખ્યા નિયત હોતી નથી.

-પરિત, યુક્ત કે અસંખ્ય એવા મુખ્ય ત્રણે ભેદો જઘન્ય, મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ એવી ત્રણે રીતે હોવાથી નવે ભેદે અસંખ્યાતુ અને નવ ભેદે [જેમાં નવમાં ભેદે કોઈ પદાર્થનું કથન નથી] અનંતુ કહેલ છે, તેમાં કોઈપણ સંખ્યાનુસાર પુદ્ગલના પ્રદેશો યુક્ત સ્કન્ધ સંભવે છે. તેથી ટીકાકાર મહર્ષિ પુદ્ગલોમાં આટલાજ પ્રદેશો નો બનેલો સ્કન્ધ હોય તેવું કથન કરવાને બદલે તરતમતાનું કથન કરે છે.

☆ પુદ્ગલો નો પણ સંકોચ અને વિસ્તાર થાય છે તે આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ. જેમ એક દીવો હોય તેના પ્રકાશના પ્રદેશો સંપૂર્ણ ઓરડામાં પથરાયેલા હોય અને તે જ દીવાને નાની પેટીમાં મુકવામાં આવે તો તે પ્રકાશ પ્રદેશો નાની પેટીમાં જ રહેશે આ રીતે પ્રકાશ પ્રદેશોનો સંકોચ અને વિસ્તાર પામી શકે છે.

☆ પુદ્ગલોનું જોડાવું અને વિખેરાવું:- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય અને જીવાસ્તિકાયના પ્રદેશો મૂળ દ્રવ્યથી કદાપી છૂટા પડતા નથી. કારણ કે ધર્માસ્તિકાયાદિ ચારે દ્રવ્યો અરૂપી છે. અને અરૂપી દ્રવ્યો માં સંશ્લેષ કે વિશ્લેષનો અભાવ હોય છે.

જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્યો રૂપી છે તેમાં સંશ્લેષ અને વિશ્લેષની પ્રક્રિયા થાય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યોના પ્રદેશો મૂળ દ્રવ્યો થી છૂટા પણ પડે છે અને નવ પ્રદેશો ભેગા પણ થાય છે. એ જ રીતે એક સ્કન્ધના પ્રદેશો એ સ્કન્ધમાંથી છૂટા પડીને અન્ય સ્કન્ધમાં પણ જોડાય છે આથીજ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કન્ધોના પ્રદેશોની સંખ્યા પણ અનિયત રહે છે

આ જ વાત બીજા શબ્દોમાં પંડિત સુખલાલે જણાવી છે. તે પણ સારી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં વ્યકત થઈ છે. પુદ્ગલ અને બીજા દ્રવ્યોની મધ્યે એ મુખ્ય વૈધર્મ્ય છે કે પુદ્ગલના પ્રદેશો પોતાના સ્કન્ધથી વિશ્લેષ પામી શકે છે. [છૂટા પડી શકે છે] શેષ ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશોમાં સંશ્લેષ કે વિશ્લેષ થતો નથી પુદ્ગલથી ભિન્ન ચારે દ્રવ્યો અમૂર્ત છે અને અમૂર્તનો સ્વભાવ પંડિત થવાનો નથી પુદ્ગલ દ્રવ્ય મૂર્ત હોવાથી તેનો વિશ્લેષ થાય છે-ખંડ થઈ શકે છે.

☆ અવયવ શું છે? પુદ્ગલના સંશ્લેષ-વિશ્લેષ [જોડાવું-છૂટા પડવું] સ્વભાવને કારણે પુદ્ગલ સ્કન્ધના નાના મોટા બધા અંશો ને અવયવ કહે છે. અવયવ એટલે ‘જુદો થતો અંશ’

—પરમાણુની અવિભાજ્યતા:— જો કે પરમાણુ પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. અને તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય હોવાથી મૂર્ત પણ છે. છતાં એટલો ખ્યાલ રાખવો કે તેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી કારણ કે તે આકાશના પ્રદેશની જેમ પુદ્ગલનો નાનામાં નાનો અંશ છે. પરમાણુ એ સૌથી નાનામાં નાનું પરિમાણ હોવાથી તે એક અવિભાજ્ય અંશ છે.

આ અવિભાજ્યતા દ્રવ્ય વ્યક્તિ રૂપે સમજવી કેમ કે પર્યાય રૂપે તો પરમાણુના ખંડ કે અંશ થાય જ છે. તેના અંશોની કલ્પના ને સમજાવવા માટે જણાવે છે કે - એકજ પરમાણુ વ્યક્તિમાં વર્ણ, ગંધ, રસ આદિ અનેક પર્યાયો છે. તે બધા એ દ્રવ્યોના ભાવરૂપ અંશો છે. આથી એક પરમાણુ વ્યક્તિના પણ ભાવ પરમાણુ અનેક માનવામાં આવે છે.

✳ ધર્મઆદિ ચાર દ્રવ્યોનો પ્રદેશ અને પુદ્ગલ પરમાણુ એ પાંચે અવિભાજ્ય અંશ છે તો તેમની વચ્ચે શો તફાવત છે?

—પરિમાણની દ્રષ્ટિએ તેમાં કોઈ તફાવત નથી.

—જેટલા ભાગમાં પરમાણુ રહી શકે છે એટલા ભાગને પ્રદેશ કહે છે.

—પરમાણુ અવિભાજ્ય અંશ હોવાથી એને સમાવવા માટેનું ક્ષેત્ર પણ અવિભાજ્ય જ હોવું જોઈએ. એ રીતે પરમાણુ અને પ્રદેશનામનું તત્પરિમિત ક્ષેત્ર બન્નેય પરિમાણની દ્રષ્ટિએ સમાન છે.

તફાવત માત્ર એટલોજ છે કે પરમાણુ પોતાના અંશીભૂત સ્કન્ધથી અલગ થઈ શકે છે. જ્યારે ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યોના પ્રદેશો પોતાના સ્કન્ધ થી અલગ થઈ શકતા નથી.

✳ પ્રશ્ન:- અહીં અનન્તાનન્ત કહેવાને બદલે ફક્ત અનન્તા: પ્રદેશા: શબ્દની જ અનુવૃત્તિ કેમ લીધી? પુદ્ગલના પ્રદેશો તો અનંતાનંત પણ સંભવી શકે છે?

—સમાધાન- અહીં અનન્ત શબ્દનું સામાન્ય પ્રહણ થયેલ છે. કોઈ ચોક્કસ અનંતુ [જેમ કે ચોથું અનંતુ, પાંચમું અનંતુ] એવો ભેદ -નિર્દેશ કરેલ નથી. સામાન્ય થી અનંતુ શબ્દ કહેવાથી પરિતઅનંતુ, યુક્ત અનંતુ કે અનંતાનંતુ ત્રણમાંથી કોઈ પણ ભેદ જઘન્ય મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટથી લઈ શકાય છે. માટે ‘અનંતાનંત’ એવો ભેદ નિર્દેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

✳ પ્રશ્ન:- જ્યારે લોક અસંખ્યાત પ્રદેશી છે. ત્યારે અનંતાનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધ તે લોકાકાશમાં કઈ રીતે સમાઈ શકે?

—સમાધાન:- આ બરેબર કોઈ સમસ્યા જ નથી, કેમ કે એકતો પુદ્ગલોમાં પ્રદેશોની સૂક્ષ્મ પરિણમન શક્તિ હોય છે. અને બીજું આકાશમાં અવગાહનની શક્તિ પણ રહેલી છે તેથી અનન્ત કે અનન્તાનન્ત પ્રદેશ વાળા પુદ્ગલ સ્કન્ધોનો આધાર પણ આકાશ થઈ શકે છે.

વળી એવો પણ કોઈ નિયમ નથી કે નાના આધારમાં મોટું દ્રવ્ય રહીજ ન શકે પુદ્ગલોમાં વિશેષ પ્રકારના સઘન સંઘાત થવાથી અલ્પક્ષેત્રમાં ઘણાં અવસ્થાન થઈ જાય છે.

જેમ કે એક નાનકડી પુષ્પકલીમાં સૂક્ષ્મ રૂપે કેટલા મોટા પ્રમાણમાં ગન્ધ અવયવો-પ્રદેશો રહેલા હોય છે. જેવું ફૂલ ખીલે છે કે તુરંતજ તે સૂક્ષ્મ રૂપમાં રહેલા ગન્ધ અવયવો સમસ્ત દિશાઓમાં ફેલાય જાય છે. એવીજ રીતે એક લાકડીના દંડમાં સૂક્ષ્મ રૂપથી અલ્પક્ષેત્રમાં રહેલા પુદ્ગલ સ્કન્ધો પણ જ્યારે તે જ દંડ આગમાં સળગવા લાગે છે ત્યારે ઘુમ્મ રૂપે આકાશના ઘણાં ભાગમાં વ્યાપ્ત બનીને ફેલાઈ જાય છે.

આ રીતે સંકોચ અને વિસ્તાર રૂપ પરિણમન ને કારણે અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાં પણ અનંતાનંત જીવ પુદ્ગલોનું અવસ્થાન થઈ શકે છે તે કથન સામે કોઈ વિરોધ જણાતો નથી.

બીજું આકાશની અવગાહન શક્તિ પણ વ્યાઘાત રહિત છે તેમાં ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્યના પ્રદેશો જેમ રહે છે. તેમ પુદ્ગલના પણ અનંત પ્રદેશો રહી શકે છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

(૧) એસિ ણં મ્હે પરમાણુ પોગલાણં સંખેજ્જપણસિયાણં, અસંખેજ્જપણસિયાણં, અણંતપણસિયાણં ય પ્રજ્ઞા. પ.૩-સૂ.૧૨-૧

(૨) પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રે તૃતીયપદે પુદ્ગલદ્વારે સૂત્ર. ૧૧૯-૧ અપિ એતદ્ સૂત્રસ્ય સંગત પાઠઃ વર્તતે ।

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાત્ બન્ધઃ ૫:૩૩

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ ગાથા-૧૦ વિવરણ

(૨) લોક પ્રકાશ સર્ગ: ૧૧ શ્લોક: ૬

□ [9] પદ્ય:-

(૧) સંખ્ય અસંખ્ય અનંત ભેદે પુદ્ગલોને જાણીએ
પરમાણુ હોયે અપ્રદેશી સૂત્ર થી વિચારી એ

(૨) બીજું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૮ માં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આધુનિક વિજ્ઞાન અને તેની શોધ તથા માન્યતા ને ટક્કર મારે તેવી વાત આ પરમાણુઓના સંયોજન કે વિભાજન થી થતા સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંત પ્રદેશી પુદ્ગલ સ્કન્ધો થકી સૂત્રકારે જણાવી છે. આ જગતમાં દેખાતો નાનામાં નાનો કે સૂક્ષ્મતમ પદાર્થ થી માંડીને સંપૂર્ણ દ્રશ્યમાન જગત એ આ પુદ્ગલોનો જ વિકાર છે. એ સચોટ વાત આપણને તેના પ્રદેશોના સ્વરૂપ થકી સમજાય છે.

છતાં નિષ્કર્ષ માટે એક સુંદર વાત ધ્યાન પર આવી કે મૂર્ત અથવા રૂપી પદાર્થોમાં જ સંયોજન કે વિભાજન થાય છે કદી કોઈ એક જીવ દ્રવ્યના ટુકડા કે તેમાં નવા પ્રદેશોનું ઉમેરાવું શક્ય નથી. અમૂર્ત દ્રવ્યોમાં સંશ્લેષ કે વિશ્લેષ થતાં જ નથી જો આપણે ભવચક્ર રૂપી પર્યાયો માં વિખેરાયા કરવું ન હોય તો મૂર્ત એવા પુદ્ગલ નહીં પણ અમૂર્ત એવા ધર્માદિ દ્રવ્યો જ આદર્શરૂપ ગણી ને જીવન વિકાસ સાધવો જાઈએ, કેમ કે દ્રવ્ય રૂપે જીવ દ્રવ્ય ભલે અખંડ હોય પણ પર્યાય રૂપે તો તે વિવિધ પર્યાયોને પ્રાપ્ત થાય જ છે જ્યારે જીવ રૂપી તત્ત્વોનો સંયોગ છોડશે ત્યારે જ તે અરૂપી પણાને અર્થાત્ સિધ્ધાવસ્થાને પામી શકશે અને જો સિધ્ધાવસ્થાને પામવી જ છે તો મોક્ષ રૂપ એક પુરુષાર્થની સાધના કરવી જોઈએ.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૧

[1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી પરમાણુના પ્રદેશાભાવને જણાવે છે

[2] સૂત્ર:મૂળ:-નાણો:

[3] સૂત્ર:પૃથક્:- ન - અણો:

[4] સૂત્રસાર:-અણુને[પરમાણુ ને પ્રદેશો] હોતા નથી.

[5] શબ્દજ્ઞાન:-

ન - નહીં

અણો:-અણુને અર્થાત્ પરમાણુ ને

[6] અનુવૃત્તિ:-

અસદ્સ્થેયા: પ્રદેશા: સૂત્ર ૫:૭ પ્રદેશા: શબ્દની અનુવૃત્તિ

[7] અભિનવટીકા:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં પુદ્ગલોના પ્રદેશોની સંખ્યા ને જણાવી સૂત્રકાર મહર્ષિ સૂત્રમાં તેના અપવાદને કહે છે.

અણુ એટલે કે પરમાણુ ને પ્રદેશ હોતા નથી.

❖ અણુ:- અહીં અણુ શબ્દનો અર્થ પરમાણુ જ સમજવાનો છે. પરમાણુ એટલે પુદ્ગલનો એવો સુક્ષ્મ અવિભાજ્ય અંશ કે જેનું હવે પછી વિભાજન થઈ શકે નહીં અને જે પુદ્ગલના સ્કન્ધ થી છૂટો પડેલો હોય. આ રીતે સર્વ પ્રથમ પરમાણુમાં રહેલી બે વિશેષતા સમજવી પડશે

(૧) પરમાણુ એ સ્કન્ધ થી છૂટો પડેલો અંશ છે.

(૨) તે સ્કન્ધ નો સૂક્ષ્મ અને નિર્વિભાજ્ય અંશ છે.

❖ ન:-નહી પૂર્વ સૂત્ર:૭ માંથી પ્રદેશા: શબ્દની અનુવૃત્તિ અહીં લેવાની છે તેમ કરીને જ સૂત્રનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે કે અણુને પ્રદેશો હોતા નથી.

❖ વિશેષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ સ્વોપજા ભાષ્યમાં વિશેષમાં જણાવે છે કે અનાદિરમધ્યોઽપ્રદેશો હિ પરમાણુ: । "પરમાણુ ને આદિ નથી, પરમાણુને મધ્ય નથી, પરમાણુ અપ્રદેશી છે.

❖ પ્રશ્ન:- શું પરમાણુ ખરેખર અપ્રદેશી છે?

અણુ[અર્થાત્ પરમાણુ]પોતે જ સ્કન્ધનો અવિભાજ્ય, છૂટો પડેલો અને અંતિમ અંશ છે. જો તેના પ્રદેશો છે તેવું કોઈ કથન કરેતો તે પરમાણુ જ રેહશે નહીં.

—પરમાણુ સ્વયં પ્રદેશરૂપ જ છે એટલે કે એક પ્રદેશવાનું છે તેને બીજો, ત્રીજો એ રીતે પ્રદેશો હોય જ નહીં. કેમ કે બે કે વધુ પરમાણુ જોડાય તો તે સ્કન્ધ બની જશે અર્થાત્ અહીં જે પ્રદેશોનો નિષેધ કર્યો છે તે દ્વિતીયાદિક પ્રદેશ ની અપેક્ષાએ સમજવો.

—સારાંશ એ કે પરમાણુને પ્રદેશ હોતા નથી તેનો અર્થ એકે પરમાણુ એક પ્રદેશાત્મક જ છે. બાકીજો પ્રદેશનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ સ્વીકારીશુ તો પછી પરમાણુ નું અસ્તિત્વ જ

નહીં રહે. આથી જ સિદ્ધસેનીય ટીકામાં લખ્યું છે કે અપ્રદેશપ્રહણાદન્તપરિપ્રહ:

☆ આ પરમાણુ છે તે નક્કી કેવી રીતે થાય? આ પરમાણુ આંખો વડે કદી દેખી શકાતો નથી, યંત્રોની મદદ થી પણ કદાપી નક્કી ન થઈ શકે ફક્ત વિશિષ્ટ જ્ઞાનના બળે જ તેને જોઈ-જાણી શકાય છે અને કેવલી ભગવંત પોતાની જ્ઞાનશક્તિના બળે પણ તેના બે ભાગ કરી શકતા નથી.

☆ આજના વૈજ્ઞાનિકો પરમાણુની વાત કરે છે તેનું શું?

આજના વૈજ્ઞાનિકો જેની અણુ કે પરમાણુ તરીકે ઓળખાવે છે અને જેના આધારે અણુબોમ્બ ની વાત કરે છે તે વાસ્તવમાં કોઈ અણુ છે જ નહીં પણ અસંખ્ય પ્રદેશાત્મક કે અનંત પ્રદેશાત્મક એક સ્કન્ધ જ છે

☆ ભાષ્યકારે અનાદિરમધ્ય: કેમ કહ્યું? અણુ [પરમાણુ] એ નિરવયવ છે તેને આદિ-મધ્ય કે અંતિમ કોઈ અવયવ નથી કેમ કે જે અનેક પ્રદેશી હોય તેમાં કોઈ આદિ અવયવ હોય, કોઈ મધ્ય અવયવ હોય પણ જેને એક પ્રદેશ જ હોય તેમાં આદિ કે મધ્ય વિભાગ હોઈ જ કેવી રીતે શકે? માટે ભાષ્યકારે અનાદિરમધ્ય: કહ્યું છે.

—યસ્માદ્ આદિમધ્યપ્રહણાદ્ અર્થપ્રાપ્તમ્ એવ અન્યપ્રહણમ્ ।

☆ વિદ્યતે:- સૂત્રમાં ક્રિયાપદ અધ્યાહાર છે એટલે સમગ્ર વાક્ય આ રીતે થશે અળો: [પ્રદેશા:] ન [વિદ્યતે]

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સવ્વત્યોવા એગપએસોગાઠા પોગલા પ્રજ્ઞા.પ.૮ [પુદ્ગલદ્વાર] સૂ. ૧૨/૨ એક પ્રદેશ ને તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે અવિવક્ષીત સમજી અપ્રદેશ કહ્યો

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ સર્ગ:૧૧, શ્લો. ૧૧, ૧૨

□ [9]પદ્ય:- બંને પદ્યો પૂર્વસૂત્ર:૧૦ માં કહેવાઈ ગયા છે

□ [10]નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર માં ફક્ત એટલું જ કહ્યું છે કે પરમાણુ ને પ્રદેશ હોતા નથી [અર્થાત્ એક પ્રદેશી જ છે] તે એટલો સૂક્ષ્મ છે કે ફક્ત જ્ઞાન યક્ષુ થી જ જોઈ કે જાણી શકાય છે. હવે જો રૂપી કે મૂર્ત ગણાતા પુદ્ગલ માટે પણ જો જ્ઞાનયક્ષુની જરૂર પડતી હોય તો અમૂર્ત કે અરૂપી દ્રવ્યો તો જ્ઞાન યક્ષુ વિના કઈ રીતે ઓળખી શકાય? આત્માની ઓળખ, આત્મ સાક્ષાત્કાર, આત્માનું ભૂતિ એવી બધી વાતો આ જીભે કેટલી પોકળ લાગે છે? જ્ઞાન યક્ષુ ને ઉઘાડવાનો પુરુષાર્થ થાય તો જ આ અમૂર્ત દ્રવ્યોની અનુવૃત્તિ થઈ શકે અને તે માટે સંપૂર્ણ સમ્યક્ જ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નથી કે જે જ્ઞાન નિયમા મોક્ષ લઈ જવાનું છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૨

□ [1]સૂત્રહેતુ:- ધર્મ-અધર્મ-જીવ -પુદ્ગલ ના આધાર ક્ષેત્રને જણાવે છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:- લોકાકાશેઽવગાહ:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- લોકાકાશે અવગાહ:

□ [4] સૂત્રસાર:- લોકાકાશને વિશે અવગાહ હોય છે [અર્થાત્ રહેવાવાળા દ્રવ્યોનું રહેવાપણું એટલે કે સ્થિતિ લોકાકાશ માં છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

લોકાકાશે- લોકાકાશમાં , લોકાકાશ ને વિશે

અવગાહ: અવગાહ, સ્થિતિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) અજીવકાયા સૂત્ર ૫:૧ ધર્માધર્મ.....પુદ્ગલા: ની અનુવૃત્તિ

(૨) દ્રવ્યાણિ જીવશ્ચ સૂત્ર. ૫:૨ જીવ શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવી

□ [7] અભિનવટીકા:- જગત પાંચ અસ્તિકાય રૂપ છે એથી સ્વાભાવિક એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આ પાંચ અસ્તિકાયોનો આધાર-સ્થિતિક્ષેત્ર શું છે? શું એમનો આધાર એમનાથી ભિન્ન એવું બીજું કોઈ દ્રવ્ય છે? અથવા એ પાંચમાંથી કોઈ એક દ્રવ્ય બાકીના દ્રવ્યો નો આધાર છે?

આ પ્રશ્નોના સમાધાન માટે પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના થયેલી છે. સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે આકાશ દ્રવ્ય [લોકાકાશ] એ જ આધાર છે અને ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય એ ચારે આધેય છે.

જોકે આ ઉત્તર વ્યવહાર દ્રષ્ટિએ સમજવો. નિશ્ચય દ્રષ્ટિએ સમજવો નહીં. નિશ્ચયનય થી તો બધાં દ્રવ્યો સ્વપ્રતિષ્ઠ અર્થાત્ પોતપોતાનાં સ્વરૂપમાં સ્થિત છે. તાત્વિક દ્રષ્ટિએ તો કોઈ એક દ્રવ્ય બીજાં દ્રવ્યમાં રહી શકતું નથી.

વ્યવહાર થી આ લોકાકાશેવગાહ: નિયમને સ્વીકારીને અભિનવટીકા કરવામાં આવી છે.

❁ લોકાકાશ:-સૂત્રમાં પહેલું પદ લોકાકાશ છે. જેના ઉલ્લેખ પૂર્વસૂત્ર ૫:૧ આકાશસ્યાનન્તા: માં કરેલ છે. તેની વ્યાખ્યા

—મૂળ દ્રવ્ય આકાશસ્તિકાય છે

—અગ્નિ સૂત્ર ૫:૧૮ આકાશસ્યાવગાહ: સૂત્ર મુજબ અવગાહમાં નિમિત્ત થવું તે આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય છે.

—પરંતુ અહીં તે સૂત્ર ઉપર કંઈક વિશેષ ટીપ્પણી કરવા માટે આકાશ પૂર્વે લોક શબ્દ રૂપી વિશેષણ મુકેલ છે.

—આ રીતે સૂત્રકાર સ્વયં જ અખંડ એવા આકાશ દ્રવ્યના વ્યવહાર થી કલ્પિત એવા બે ભાગ દર્શાવે છે (૧) લોકાકાશ (૨) અલોકાકાશ. અહીં પ્રશ્ન એ જ થશે કે લોકાકાશ એટલે શું?

☆ લોકાકાશ એટલે શું?

—સૂત્રની દ્રષ્ટિએ કહીએ તો જ્યાં ધર્માદિક દ્રવ્યોને અવગાહ-રહેવાપણું છે તે લોકાકાશ.

—પણ લોકાકાશ ને સમજતા પહેલાં લોકનો અર્થ જાણવો જોઈએ.

—લોક એટલે શું? સામાન્ય થી ચૌદરજજુ વાળો જે લોક [પૂર્વે ત્રીજા અધ્યાયમાં જેની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે] તે લોક કહેવાય છે.

—દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ થી પણ લોક કહેવાય છે- તેમાં અહીં દ્રવ્ય લોકને જ સમજવાનો છે [કિમ કે ક્ષેત્ર થી તો તે ચૌદ રાજ પ્રમાણ છે જ]

—જિનેશ્વર પરમાત્માએ પાંચ અસ્તિકાયના સમૂહ રૂપ પણ લોક કહેલો છે અને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના ૨૮ માં અધ્યયનમાં ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, પુદ્ગલ અને જીવ એ છ ના સમૂહ વાળો પણ લોક કહ્યો છે.

—અહીં લોકાકાશ શબ્દમાં લોકની આ વ્યાખ્યા જ અભિપ્રેત છે “ ધર્માધર્માદિનિ દ્રવ્યાણિ યત્ર લોક્યન્તે સ લોકે ઇતિ । ” જ્યાં જેટલા ભાગમાં ધર્મ-અધર્મની સ્થિતિ છે અને તેને લીધે જ્યાં સુધી પુદ્ગલ અને આત્માની ગતિ છે તેટલા ભાગ ને લોક કહે છે.

—લુક્ ધાતુને અધિકરણ અર્થમાં ધજ્ પ્રત્યય લાગીને લોક શબ્દ બનેલો છે.

લોકાકાશ:- લોક જેટલા આકાશમાં છે તે લોકાકાશ

—લોકાકાશ - ચતુર્દશરજ્જવાત્મક એવ ભવતિ ।

—સમગ્ર આકાશ એક અખંડ દ્રવ્ય જ છે અવગાહન ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ તેના બે ભાગ કર્યા. (૧)અલોકાકાશ(૨)લોકાકાશ

—જેટલા આકાશમાં ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો રહેલા છે તેટલા આકાશને લોકાકાશ કહે છે [ભાકીના ને અલોકાકાશ કહે છે]

—આધેયભૂત ધર્મ આદિ ચાર દ્રવ્યો સમગ્ર આકાશમાં રહેતા નથી પણ આકાશના એક પરિમિત ભાગમાં રહે છે. જેટલા ભાગમાં તે દ્રવ્યો સ્થિત છે તેટલા ભાગને ‘લોકાકાશ’ કહે છે. લોકનો અર્થજ પાંચ અસ્તિકાયનો સમૂહ એવો કરેલ છે. તેથી તે આકાશમાં જ્યાં સ્થિત છે તે લોકાકાશ અને આ ભાગની બહાર ચારે તરફ જે અનંત આકાશ વિદ્યમાન છે તે અલોકાકાશ

આ સૂત્રમાં અસ્તિકાયોના આધાર-આધેય સંબંધનો જે વિચાર છે તે લોકાકાશને લઈને જ સમજવો.

—આ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાયના સદ્ભાવ કે અસદ્ભાવની અપેક્ષાએ લોકાકાશ કે અલોકાકાશ નો ભેદ સમજવો કેમ કે જો ધર્માસ્તિકાયનો સદ્ભાવ નહીં માનીએ તો જીવ અને પુદ્ગલની ગતિનો નિયમ જળવાશે નહીં અને જો અધર્માસ્તિકાય નો સદ્ભાવ નહીં માનીએ તો જીવ અને પુદ્ગલની સ્થિતિનો નિયમ જળવાશે નહીં. તેથી એ બંનેનો સદ્ભાવ માનીએ તો જ લોકાકાશ ક્ષેત્ર નિયત થશે [કિમ કે અલોકમાં તો બીજું એકે દ્રવ્ય છે જ નહીં]

❖ **અવગાહ:-** અવગાહ એટલે પ્રવેશ કે સ્થાન

-કયાંય પણ સમાઈ જવું કે સ્થાન લાભ મેળવવો તે અવગાહ

-અવગાહ એટલે જગ્યા આપવી, સ્થિતિ -રહેવાપણું

-અવગાહ એટલે દ્રવ્ય-વસ્તુને રહેવાને અવકાશ આપવો તે

❖ **વિશેષ:-** લોકાકાશ અને અવગાહ બંને શબ્દોની વ્યાખ્યા કરી સમગ્ર સૂત્રનો ભાષ્યાધારીત સંક્ષિપ્ત અર્થ એ છે કે-“ પ્રવેશ કરવાવાળા દ્રવ્યોનો અવગાહ [એટલે કે રહેવા પણું] લોકાકાશમાં હોય છે”

—લોકાકાશનો અન્ય દ્રવ્યને જગ્યા આપવાનો સ્વભાવ છે, તેથી ત્યાં ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોની સ્થિતિ અથવા સ્થાન હોય છે

☆ પ્રશ્ન:- આકાશ ને ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોનો આધાર કેમ કહ્યો?

-સમાધાન:-આકાશ આ ચારે દ્રવ્યો કરતા મહાન છે. તેનામાં અવગાહ આપવાનો ગુણ રહ્યો છે? [જુઓ સૂત્ર ૫:૧૮ આકાશસ્યાઠવગાહ:]

☆ લોકાકાશ માં રહેલ દ્રવ્યોની વિશેષતા:-

-સામાન્ય રીતે બધાં દ્રવ્યો અનાદિ કાલ થી લોકાકાશમાં રહેલા છે -જેમાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય બે દ્રવ્યો નિત્યવ્યાપી છે. તેથી તેની સ્થિતિ [રહેવાપણું] સંપૂર્ણ લોકમાં નિત્ય છે. તદવસ્થ છે.

-પુદ્ગલ અને જીવ બંને દ્રવ્યો સક્રિય અને ગતિશીલ છે તેથી તેની સ્થિતિ લોકાકાશમાં એક ક્ષેત્ર થી બીજા ક્ષેત્રમાં પણ થાય છે અને લોકાકાશમાં તેનો અવગાહ ક્યારેક એક સ્થાને અને ક્યારેક બીજા સ્થાને પણ હોઈ શકે છે. કેમ કે આ બંને દ્રવ્યો ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યની માફક નિત્ય સ્થાયી કહ્યા નથી.

-પુદ્ગલ અને જીવ બંને દ્રવ્યોમાં ગતિ અને સ્થિતિ બંને ક્રિયા હોવાથી તે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય આધારીત લોકમાં જ રહી શકે છે. અલોકમાં રહી શકતા નથી કે જઈ શકતા પણ નથી. કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલ ને ગતિ સહાયક દ્રવ્ય ધર્માસ્તિકાય છે અને સ્થિતિ સહાયક દ્રવ્ય અધર્માસ્તિકાય છે.

☆ અલોકાકાશ સંબંધિ સ્પષ્ટતા:- અલોકાકાશ એ પણ આકાશ જ છે. આકાશ હોવાથી તેનો અવગાહ નો ગુણ પણ છે, એટલે અલોકાકાશ પણ જગ્યા આપવાના સ્વભાવવાળું છે છતાં ત્યાં ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બંને દ્રવ્યોની હાજરી ન હોવાથી જીવો કે પુદ્ગલો ત્યાં ગતિ કે સ્થિતિ કરી શકતા નથી, અર્થાત્ ત્યાં રહી શકતા નથી અને ગમન પણ કરી શકતા નથી.

— આગામી સૂત્ર ૫:૧૮ આકાશસ્યાવગાહ: સૂત્રાનુસાર સમગ્ર આકાશમાં જગ્યા કે આધાર આપવાની શક્તિ રહેલી છે. છતાં સમગ્ર આકાશમાં કોઈનો અવગાહ હોતો નથી. અવગાહ ફક્ત લોકાકાશ માં છે. અલોકાકાશ માં નથી.

☆ આકાશ નો આધાર શો?:- જો ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યો લોકાકાશ માં રહેતા હોય તો લોકાકાશ અથવા સમગ્ર આકાશ દ્રવ્ય કોને આધારે રહે છે?

-આકાશ દ્રવ્યનો કોઈ આધાર નથી કેમ કે તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત જ છે.

-આકાશ થી મોટા પરિમાણ વાળું અથવા એની બરાબર પરિમાણ વાળું બીજું કોઈ તત્ત્વ નથી. તેથી વ્યવહાર દ્રષ્ટિ અને નિશ્ચય દ્રષ્ટિ બંને રીતે આકાશ સ્વપ્રતિષ્ઠિત જ છે.

☆ પ્રશ્ન:- જે રીતે આકાશ દ્રવ્યનો બીજો કોઈ આધાર નથી તે રીતે ધર્માદિક દ્રવ્યોનો પણ બીજો આધાર હોવો જોઈએ નહીં અથવા ધર્માદિ દ્રવ્યોની માફક આકાશ દ્રવ્યનો પણ કોઈ આધાર હોવો જોઈએ

-૧ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આકાશ થી મોટા પરિમાણ વાળું કોઈ દ્રવ્ય જ નથી કે જે આકાશનો આધાર થઈ શકે.

-૨ વળી આકાશ પણ વ્યવહાર નયથી જ ધર્માદિ દ્રવ્યોનો આધાર કહ્યો છે. નિશ્ચય થી તો દરેક દ્રવ્ય સ્વપ્રતિષ્ઠિત જ છે તેથી આકાશ પણ નિશ્ચય થી કોઈ દ્રવ્ય નું આધેય નથી.

-૩ આકાશ અને અન્ય દ્રવ્યોના આધાર-આધેય સંબંધનું તાત્પર્ય એ છે કે લોકઆકાશ ની બહાર કોઈ દ્રવ્ય નથી.

☆ પ્રશ્ન:- વ્યવહારમાં આધાર અને આધેય પૂર્વાપર કાળભાવી જોવા મળે છે જેમ કે ઘડો પહેલા રખાય છે તેમાં પાણી પછી ભરવામાં આવે છે. અહીં પાણી આધેય છે ઘડો આધાર છે. તો શું આકાશ એ ધર્માદિ દ્રવ્યો કરતા કંઈ વિશેષ અનાદિ કાળનું છે? જો તે સમકાલિન હોય તો આધાર-આધેય સંબંધ ટકે કેવીરીતે?

-૧- પહેલી વાત તો એ કે ધર્માદિ પાંચે દ્રવ્યો અનાદિના જ છે તેમાં કોઈ પૂર્વવર્તી નથી અને કોઈ પશ્ચાત્ વર્તી નથી. એટલે કે કાળ ની અપેક્ષાએ બધાનું અનાદિત્વ સમાન જ છે.

-૨- ક્યારેક ક્યારેક સમકાલભાવી પદાર્થોમાં પણ આધાર-આધેય સંબંધ જોવા મળે છે. જેમ કે ઘડો અને ઘડાના રૂપાદિ અહીં રૂપ ઘડાને આધારે હોવા છતાં ઘડો તૈયાર થયો ત્યારે જ તેનો ઘાટ પણ તૈયાર થયો છે. આ રીતે અહીં આધાર-આધેય જેમ સમકાલ ભાવી છે. તેમ આકાશ અને ધર્માદિ દ્રવ્યો પણ સમકાલ ભાવી છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

ધમ્મો અધમ્મો આગાસં કાલો પુગ્ગલજંતવો

एस लोगुत्ति पण्णत्तो जिणेहिं वरदंसिहिं ❀ उक्त. अ. २८ गा. ७

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- આકાશસ્યાવગાહઃ સૂત્ર ૫:૧૮

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ ગાથા-૧૦ વિસ્તારાર્થ

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૨, શ્લોક ૨૫-૨૬

□ [9] પદ્ય:-

(૧) સૂત્ર:૧૨ અને ૧૩નું સંયુક્ત પદ્ય
લોકાકાશે સર્વ દ્રવ્યો રહ્યા અવગાહન કરી
ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યો પૂર્ણ લોકે રહે ઠરી

(૨) સૂત્ર:૧૨-૧૩-૧૪ નું સંયુક્ત પદ્ય:-
લોકાકાશ સમગ્રે છે ધર્મ અધર્મની સ્થિતિ
લોકાકાશ પ્રદેશય, વિકલ્પે પુદ્ગલ સ્થિતિ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- ધર્માદિ દ્રવ્યો ક્યાં રહે છે? લોકાકાશમાં. અર્થાત્ લોકાકાશ જે જગ્યા આપે છે તેમાં આપણું રહેવા પણું છે. પણ કઈ જગ્યાએ? તો કે સમગ્ર લોકાકાશ ના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં. ક્યારેક આ ક્ષેત્ર અને ક્યારેક બીજું ક્ષેત્ર

નિષ્કર્ષ માટેની એક સુંદર વિચારણા અહીં પડેલી છે. લોકસ્વરૂપ ભાવના ભાવતી વખતે

જીવે વિચારવું જેવું કે હે જીવ! આ લોકમાં તારે ક્યાં રહેવાનું છે? આ લોકની એવી કોઈ ભૂમિ કે ક્ષેત્ર નથી જ્યાં તે વસવાટ ન કર્યો હોય. છતાં પણ હજી એ જ ભૂમિનું મમત્વ રાખે છે. તું જે ભૂમિમાં માલિકી ભાવના રાખે છે તે ભૂમિ આજે તારી છે, કાલે નહીં હોય, અને ગઈ કાલે જે તારી હતી તેને તું આજે જાણતો પણ નથી. જન્મ મરણાદિ થકી આ સમગ્ર લોક તું ભટકેલો છે તો પણ હજી પુદ્ગલોના રાગવશ થઈને તારી ભટકણ વૃત્તિ ગઈ નહીં? હવે એટલું જ વિચાર કે લોકમાં તારે કોઈ ક્ષેત્રની સ્પર્શના બાકી નથી અને અલોકમાં તારું ગમન શક્ય નથી માટે આ ગતિ ક્રિયા નો નિરોધ કરી શાશ્વત એવી સિદ્ધશીલાના સ્થાને સ્થિર થઈ જા

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૧૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે સ્થિતિ ક્ષેત્રની મર્યાદા આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- ધર્માધર્મયોઃ કૃત્સ્ને

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- ધર્મ - અધર્મયોઃ કૃત્સ્ને

□ [4] સૂત્રસાર:- ધર્મ અને અધર્મ [દ્રવ્ય] સંપૂર્ણ [લોકાકાશમાં રહેલા છે] [અર્થાત્ તેની સ્થિતિ સમગ્ર લોકાકાશમાં છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ધર્મ-ધર્મ-ધર્માસ્તિકાય કે ધર્મદ્રવ્યરૂપે વ્યાખ્યા થયેલી છે

અધર્મ--અધર્મ-અધર્માસ્તિકાય કે અધર્મદ્રવ્ય શબ્દથી વ્યાખ્યા થઈ છે

કૃત્સ્ને-સંપૂર્ણ, દુધમાં પાણી સમાય તે રીતે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

લોકાકાશેઽવગાહ: ૫:૧૨

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વસૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ એ વાત જણાવી ગયા કે ધર્માદિ દ્રવ્યો લોકાકાશને વિશે રહે છે. પરંતુ લોકમાં આ દ્રવ્યો કઈ રીતે વ્યાપ્ત છે? લોકના કેટલા ક્ષેત્રને અવગાહે છે? તે વાત જણાવી ન હતી. તેનો ખુલાસો કે સ્પષ્ટીકરણ પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ એ રીતે જણાવે છે કે:-

“ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય નો અવગાહ સમસ્ત લોકાકાશમાં છે”

આટલી વ્યાખ્યા થી ઉપરોક્ત બંને પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાપ્ત થઈ જાય છે

(૧) લોકના સમસ્ત ક્ષેત્રને અવગાહીને આ દ્રવ્યો રહેલા છે

(૨) સમગ્ર લોકમાં ધર્મ અધર્મ બંને દ્રવ્યો વ્યાપ્ત છે.

❖ ધર્માધર્મયોઃ સૂત્રમાં પ્રથમ પદ ધર્માધર્મયોઃ મુક્યું જે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યોનું સૂચક છે. પૂર્વે આ અધ્યાયમાં જ તેની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે અહીં

વધારામાં લોકાકાશેવગાહઃ ની અનુવૃત્તિ ઉપરોક્ત સૂત્ર થી લઈને જોડવાની છે જેથી ધર્માધર્મયોઃ [કૃત્સ્ને] લોકાકાશેવગાહઃ એ પ્રમાણે વાક્ય તૈયાર થશે.

કૃત્સ્ને-સમ્પૂર્ણે - સંપૂર્ણ

- કૃત્સ્ન શબ્દથી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યની સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપ્તિ સમજવી

- કૃત્સ્ન શબ્દ નિરવશેષ અર્થાત્ સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિનું સૂચક છે.

- કૃત્સ્ન શબ્દના “સમસ્ત વ્યાપી” અર્થને સમજાવવા સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે પુરુષ ના શરીરમાં રહેલ હૃદય ની માફક નહીં પણ દુધમાં જેમ પાણી સમાય કે શરીરમાં આત્મા જે રીતે વ્યાપીને રહે છે તેમ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય લોકાકાશમાં વ્યાપીને રહ્યા છે. એવો અર્થ સમસ્ત કે સંપૂર્ણ વ્યાપ્તિ શબ્દ થી સમજવો

❖ **સંકલિત વિશેષાર્થઃ**- વિભિન્ન મંતવ્ય આધારીત મુદ્દા રૂપે રજૂ કરેલ છે

-૧- ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બંને સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપીને રહેલા છે.

-૨- સમગ્ર લોકાકાશનો એવો એક પણ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં ધર્મ કે અધર્મ દ્રવ્ય રહેલું ન હોય.

-૩- આ રીતે ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને લોકાકાશ એ ત્રણેના પ્રદેશો સંપૂર્ણ તથા સમાન સંખ્યક છે.

-૪- લોકમાં આ બંને દ્રવ્યો દુધમાં પાણી ની જેમ સંપૂર્ણ વ્યાપ્ત હોવાથી જેટલા પ્રદેશો ધર્માસ્તિકાયના છે તેટલાજ પ્રદેશો અધર્માસ્તિકાયના છે અને તેટલા જ પ્રદેશો લોકાકાશના છે.

-૫- ધર્મ અને અધર્મ એ બન્ને અસ્તિકાયો અખંડ સ્કંધરૂપ છે તેમજ સંપૂર્ણ લોકાકાશ માં સ્થિર છે.

-૬- વસ્તુતઃ અખંડ એવા આકાશ દ્રવ્ય ના જે બે ભાગની કલ્પના બુદ્ધિ થી કરવામાં આવે છે. તે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યના સંબંધ થી છે. એથી જેટલા ભાગમાં આ દ્રવ્ય વ્યાપ્ત છે તેટલો ભાગજ લોકાકાશ છે બાકીનો અલોકાકાશ કહેવાય છે.

-૭- સમગ્ર લોકમાં ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યની વ્યાપ્તિ નો અર્થ કરતા હારિભદ્રીય ટીકામાં સુંદર વાક્ય કહ્યું છે- “ અનાદિકાલીનઃ પરસ્પરાજ્જલેષપરિણતેરિતિ ભાવઃ । ”

-૮- ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બન્ને અરૂપી દ્રવ્યો છે જે સમગ્ર લોકાકાશમાં લોકાકાશના પ્રતિ પ્રદેશે એક મેક થઈને અલગ અલગ પોતપોતાના ભાવે રહેલા છે.

-૯- જેવી રીતે આત્મા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે એ જ રીતે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં અનાદિ કાળથી વ્યાપ્ત થઈને રહેલા છે. લોકનો એવો કોઈ પ્રદેશ નથી કે જ્યાં આ બેમાંથી એકે દ્રવ્ય રહેલું ન હોય

-૧૦- જોકે આ બધાં દ્રવ્યો એક સ્થાને રહેલા છે તો પણ અવગાહના શક્તિના નિમિત્તથી તેમના પ્રદેશ પરસ્પર પ્રવિષ્ટ થઈને વ્યાઘાત પામતા નથી. પણ વ્યાઘાત રહિત સ્થિત રહે છે.

□ [8] સંદર્ભઃ-

☆ **આગમ સંદર્ભઃ**- આગાસત્થિકાણં જીવદવ્વાણ ય અજીવ દવ્વાણ ય ભાયણભૂણ્ણ એણ વિ સે પુને દોહિવિ પુને સર્યાપિ માણ્ણા । .... । અવગાહના લક્ષણેણં આગાસત્થિકાણ

❖ મગ. શ. ૧૩-૩. ૪-સૂ. ૪૮૧-૪

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- (૧) નવતત્વ ગાથા ૧૦ વિસ્તરાર્થ
(૨) દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ સર્ગ: ૨ શ્લોક-૨૭

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વસૂત્ર: ૧૨ માં કહેવાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર એવું સૂચવે છે કે ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશને અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમાં વ્યાઘાત રહિત પ્રવેશ છે અને અધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશને ધર્મદ્રવ્યના એકેક પ્રદેશમાં વ્યાઘાત રહિત પ્રવેશ છે. આ પરસ્પર પ્રવેશ-પણું ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યની પરસ્પર આશ્લેષીતા ના નિમિત્તે છે.

ધર્માદિક દ્રવ્યોનો સંબંધ અનાદિ પારિણામિક હોવાથી આ કથન કરેલ છે વળી પાણી, ભસ્મ, ખાંડ વગેરે મૂર્તિક એટલે કે મૂર્ત અને સંયોગી દ્રવ્યો છે તો પણ એક ક્ષેત્રમાં વિરોધ રહિત સાથે રહે છે તો પછી અમૂર્ત એવા ધર્મ-અધર્મ અને આકાશના પ્રદેશો પરસ્પર આશ્લેષીને રહે તેમાં શો વિરોધ હોઈ શકે ?

આ સમગ્ર ચર્ચા જ નિષ્કર્ષ માટેની ભૂમિકા છે. આટલી ચર્ચા પરથી એ ફલિત થાય છે કે અમૂર્ત દ્રવ્યો દુધ-પાણીની જેમ એકમેકમાં ભળીને રહે છે. તો જીવ દ્રવ્ય પણ અમૂર્ત દ્રવ્ય છે અને સિદ્ધશીલા ઉપર અનંતા સિદ્ધો રહેવા છતાં બધાં સાથે રહી શકે છે. એક ઉપમાં થકી આ વાતને સમજાવવા કહેલું છે કે જેમ દીવાની એક જ્યોત હોય કે દશ હોય કે સો હોય છતાં બધી જ્યોતિનો પ્રકાશ એકમેકમાં સમાવેશ પામે છે. તેમ અનંતા સિદ્ધો સિદ્ધશીલા પર અવગાહના પામે છે.

આ ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય ચર્ચામાંથી આટલી જ પ્રેરણા કે સંદેશ લેવા જેવો છે કે આપણે પણ ભવચક્રમાં વારંવાર પર્યાયો બદલવાનું બંધ કરી ક્યારે સિદ્ધશીલા પર અનંતકાળ માટે સ્થિર થઈને અનંતા સિદ્ધો સાથે વ્યાઘાત રહિત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શું.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૧૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે સ્થિતિ ક્ષેત્રની મર્યાદા આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- એકપ્રદેશાદિષુ ભાજ્ય: પુદ્ગલાનામ્

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- એક - પ્રદેશ - આદિષુ - ભાજ્ય: પુદ્ગલાનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:- પુદ્ગલ [દ્રવ્યો] ની [સ્થિતિ લોકાકાશના] એક પ્રદેશ આદિમાં વિકલ્પે [એટલે કે અનિયત રૂપે] હોય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

એક-પ્રદેશ-આદિષુ- એક વગેરે-એક, બે, ત્રણ... અસંખ્ય પ્રદેશોમાં

ભાજ્ય: ભજના, વિકલ્પે, અનિયતરૂપે

પુદ્ગલનામ્:- પુદ્ગલ દ્રવ્યોની

□ [6]અનુવૃત્તિ:-

લોકાકાશેઽવગાહ:૫:૧૨

□ [7]અભિનવટીકા:- પૂર્વે સૂત્ર ૫:૧૨ માં ધર્માદિ દ્રવ્યોનો લોકાકાશને વિશે અવગાહ હોય છે. તેમ જણાવ્યું પણ તે પાંચ દ્રવ્યોમાંનું એક પુદ્ગલ દ્રવ્ય સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં રહે છે? લોકાકાશના કોઈ એક ભાગમાં રહે છે ? કે એક થી વધુ ભાગમાં રહે છે ? તેની જાણકારી ત્યાં અપાયેલી નથી. તેથી પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ પુદ્ગલોને લોકાકાશમાં ક્યાં રહેવાનું છે. તે જણાવે છે.

“પુદ્ગલ દ્રવ્ય લોકાકાશના એક પ્રદેશ થી આરંભીને [લોકાકાશ પ્રમાણ]અસંખ્ય પ્રદેશો સુધીમાં રહે છે”

પુદ્ગલ દ્રવ્યનો આધાર સામાન્ય રીતે લોકાકાશ જ નિયત છે. તથાપિ વિશેષ રૂપે ભિન્ન ભિન્ન પુદ્ગલ દ્રવ્યના આધાર ક્ષેત્રના પરિમાણમાં તફાવત હોય છે. પુદ્ગલ દ્રવ્ય કંઈ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ની માફક માત્ર એક વ્યક્તિતો છે જ નહીં કે જેથી તે માટે એકરૂપ આધાર ક્ષેત્ર હોવાની સંભાવના કરી શકાય. ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિ હોવાથી પુદ્ગલોના પરિમાણમાં વિવિધતા હોય છે. એકરૂપતા હોતી નથી

આ કારણને લીધે આ સૂત્રમાં એના આધારનું પરિમાણ વિકલ્પે અર્થાત્ અનેક રૂપે બતાવવામાં આવેલ છે. કોઈ પુદ્ગલ લોકાકાશના એક પ્રદેશમાં તો કોઈ બે પ્રદેશમાં રહે છે..... એ રીતે ... કોઈ પુદ્ગલ અસંખ્યાત પ્રદેશ પરિમિત લોકાકાશમાં પણ રહે છે.

❖ **એકપ્રદેશાદિષુ:-** અહીં સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ: સમાસ થયો છે.

-એક સંખ્યાવાચી શબ્દ છે. પ્રદેશ ની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરાયેલી છે.

-એકૃચાસૌ પ્રદેશ: (ઈતિ) એક પ્રદેશ:

-એકપ્રદેશ આદિર્યેષાં તેષુ એક પ્રદેશાદિષુ

આ રીતે એક પ્રદેશ લઈ સંખ્યાત, અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધી એમ સમજવું પણ અસંખ્યાત કરતા વધારે પ્રદેશ હોઈ શકે જ નહીં, કેમ કે સમગ્ર લોકાકાશના પ્રદેશો જ અસંખ્યાત કહેલા છે.

❖ **ભાજ્ય:-** ભાજ્ય, વિભાજ્ય, વિકલ્પ આ બધાં પર્યાયવાચી સમાનાર્થક શબ્દો છે. એક થી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધી જેટલા પ્રદેશ ભેદોનો સંભવ છે તે બધાં ભેદ કે વિકલ્પોને લક્ષમાં લેવા માટે અહીં ભાજ્ય શબ્દ પ્રયોજેલ છે.

એ જ રીતે પરમાણુ સ્કન્ધ અપ્રદેશ [એક પ્રદેશ] થી લઈને અનન્ત પ્રદેશ સુધી જેટલા સ્કન્ધોના ભેદનો સંભવ છે તે સર્વેને વિકલ્પે સ્વીકારવાનો પણ ભાજ્ય- શબ્દનો ઉદ્દેશ છે.

❖ **પુદ્ગલનામ્:-** પુદ્ગલોની, પુદ્ગલ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે. તે પૂરણ અને ગલનના સ્વભાવવાળા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરવાનું છે તો પણ સિદ્ધસેનીયટીકામાં જણાવે છે - પુદ્ગલનામ્ (ઈતિ) અણુ-પ્રથૃતિનામ્ ।

ભાષ્યમાં પણ સૂત્રકાર મહર્ષિએ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ચાર ભેદનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. અપ્રદેશસંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશાનામ્ ।

(૧) અપ્રદેશ-દ્રવ્યાન્તર પ્રદેશની અવિદ્યમાનતા, એક પ્રદેશ

(૨) સંખ્યેય-બેથી આરંભીને સંખ્યાત સુધીના પ્રદેશો-(સ્કન્ધો)

(૩) અસંખ્યેય-નવ પ્રકારના અસંખ્યાતામાં કોઈ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ (સ્કન્ધ)

(૪) અનન્ત-નવ અનન્તા [નવમે કોઈ સંખ્યા ગણી નથી] માંના કોઈ પણ અનન્તે રહેલા પ્રદેશ (સ્કન્ધો)

આ પ્રદેશ થી અનન્તા પ્રદેશ સુધી ના પુદ્ગલ સ્કન્ધો [એક થી અસંખ્યાત પ્રદેશ સુધીમાં અવગાહ પામે] છે તેમ કહેવાનો આશય છે.

✦ વિશેષ:- સૂત્રમાં મૂળ હકીકત તો આટલી જ છે કે - આ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરમાણુ રૂપે તેમજ સ્કન્ધમાં બે અણુ, ત્રણ અણુ, ચાર અણુ યાવત્ સંખ્યાત અણુ અસંખ્યાત અણુ અને અનન્ત અણુઓના સ્કન્ધ રૂપે છે.

- કે જે આકાશના એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશ અને અસંખ્યાત પ્રદેશમાં રહી શકે છે.

આટલી જ વાતને વિભિન્ન ટીકાનુસાર અહીં મુદ્દા સ્વરૂપે સંકલિત કરીને રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

☆ પુદ્ગલ દ્રવ્યો વ્યકિત રૂપે અનેક છે.

☆ દરેક પુદ્ગલ દ્રવ્યના અવગાહ ક્ષેત્રનું [સ્થિતિક્ષેત્રનું] પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

☆ કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય [લોકાકાશનાં] એક પ્રદેશમાં રહે છે. કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય બે પ્રદેશમાં રહે છે. કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય ત્રણ પ્રદેશમાં રહે છે. યાવત્ કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહે છે.

☆ આ વાતને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં રજૂ કરીએ તો

-૧ એક પરમાણુ એક સરખા એકજ આકાશ પ્રદેશમાં સ્થિત રહે છે.

-૨ દ્વયણુક:- બે પરમાણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ-અવયવી-દ્વયણુક કહેવાય છે. તે એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે. અને બે પ્રદેશમાં પણ રહે છે. [જો તે બે પરમાણુ બદ્ધ હોય તો એક પ્રદેશ માં રહે છે. અબદ્ધ હોય તો બે પ્રદેશમાં રહે છે.

-૩ ત્રયણુક:- ત્રણ પરમાણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ અવયવી તે ત્રયણુક તે એક, બે ત્રણ પ્રદેશોમાં રહે છે. બદ્ધ અને અબદ્ધ અવસ્થા મુબજ એક, બે કે ત્રણ પ્રદેશોમાં અવગાહ કરે છે.

-૪ સંખ્યાતાણુક:- ચતુરાણુક, પંચાણુક એ રીતે વધતા-વધતા સંખ્યાતાણુક [એટલે સંખ્યાતા અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ] બદ્ધ-અબદ્ધ અવસ્થા મુજબ લોકાકાશના એક પ્રદેશ બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ યાવત્ સંખ્યાતા પ્રદેશ સુધીના ક્ષેત્ર માં રહી શકે છે.

-૫ અહીં એક વાત પ્યાલમાં રાખવી કે:- સંખ્યાતાણુક દ્રવ્ય ની સ્થિતિ માટે અસંખ્યાતા પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રની આવશ્યકતા હોતી નથી

-૬ અસંખ્યાતાણુક:- અસંખ્યાતા અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ એક પ્રદેશ બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ થી

લઈને સંખ્યાતા યાવત્ પોતાની બરાબરના અસંખ્યાતા પ્રદેશ સુધીના ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે.

પોતે જે અસંખ્યાતા એ હોય તેના કરતા મોટા અસંખ્યાતા યુક્ત પ્રદેશ ક્ષેત્ર ને કદી અવગાહી શકે નહીં

-૭ અનંતાણુક:- અનંત અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ અથવા તો આગળ વધીને કહીએ તો અનંતાનંત અણુઓનો બનેલો સ્કન્ધ પણ એક પ્રદેશ, બે પ્રદેશ, ત્રણ પ્રદેશ યાવત્ સંખ્યાત પ્રદેશ અને અસંખ્યાતા પ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહી શકે છે.

પણ તેને માટે અનંત પ્રદેશાત્મક ક્ષેત્રની જરૂર નથી

-૮ અચિત મહાસ્કન્ધ:- પુદ્ગલ દ્રવ્યનો સૌથી મોટામાં મોટો સ્કન્ધ જેને અચિત મહાસ્કન્ધ કહે છે, અને જે અનંતાનંત અણુઓનો બનેલો છે. તે પણ અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકાકાશમાં જ સમાય છે.

☆ જેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યો વ્યકિતરૂપે અનેક હોવાથી પ્રત્યેક દ્રવ્યના અવગાહન ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે, તેમ પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણમનમાં પણ વિવિધતા [વિચિત્રતા] હોવાથી, એક જ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અવગાહ-ક્ષેત્રનું પ્રમાણ પણ ભિન્ન ભિન્ન કાળની અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

☆ જેમકે:- વિવક્ષીત સમયે એક પ્રદેશમાં રહેલ અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ કાળાન્તરે બે, ત્રણ યાવત્ અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં રહે છે. એ જ પ્રમાણે વિવક્ષિત સમયે અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં રહેલ સ્કન્ધ કાળાન્તરે એકાદિ પ્રદેશમાં રહે છે.

☆ આ રીતે જે સ્કન્ધ જેટલા પ્રદેશોનો હોય તેટલા પ્રદેશોમાં કે તેનાથી ઓછા પ્રદેશોમાં રહી શકે છે, પરંતુ કદી તેનાથી વધારે પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહેતો નથી.

સારાંશ એ જ કે આધારભૂત ક્ષેત્રના પ્રદેશોની સંખ્યા આધેયભૂત પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરમાણુની સંખ્યાથી ન્યૂન અથવા તેની બરાબર હોઈ શકે છે.

♣ પ્રશ્ન:- અનંત પ્રદેશવાળા મૂર્ત પુદ્ગલ સ્કન્ધ નો અસંખ્યાત પ્રદેશી લોકાકાશમાં સમાવેશ કઈ રીતે થઈ શકે?

-સમાધાન:- અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધ અસંખ્યાત પ્રદેશ તો શું પણ એક પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે. કારણ કે

-૧- પુદ્ગલોનો અત્યંત સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ થવાનો સ્વભાવ છે.

-૨- આકાશનો પણ એવીરીતે પુદ્ગલો ને અવગાહ આપવાનો સ્વભાવ છે.

-૩- આ રીતે અનંત પ્રદેશી સ્કન્ધો એક પ્રદેશ થી લઈને અસંખ્યાત પ્રદેશ લોકાકાશમાં રહી શકે છે.

બીજા શબ્દોમાં આજ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરીએ તો કહી શકાય કે:-

જો કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંતાનંત અને મૂર્ત છે. તથાપિ લોકાકાશ માં એ સમાવવાનું કારણ એ છે કે પુદ્ગલોમાં સૂક્ષ્મત્વરૂપે પરિણત થવાની શક્તિ છે.

—જ્યારે આવું પરિણમન થાય ત્યારે એક જ ક્ષેત્રમાં એકબીજાનો વ્યાધાત કર્યા સિવાય અનંતાનંત પરમાણુ અને અનંતાનંત સ્કન્ધ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

-જે રીતે એક સ્થાનમાં હજારો દીવાઓનો પ્રકાશ સમાઈ શકે છે તે રીતે અનંતાનંત પરમાણુ પણ એક જ ક્ષેત્રમાં સમાઈ શકે છે.

-પુદ્ગલ દ્રવ્યો મૂર્ત હોવા છતાં પણ વ્યાઘાતશીલ ત્યારે જ થાય છે જ્યારે તે સ્થૂળભાવમાં પરિણત થાય છે બાકી સૂક્ષ્મત્વ પરિણામ દશામાં તે કોઈને વ્યાઘાત પહોચાડતા નથી કે કોઈ થી વ્યાઘાત પામતા નથી.

☆ ઉદાહરણ દ્વારા સમજૂતિ:-

જેમ એક લોખંડનો ગોળો છે તેમાં કોઈ છિદ્ર દેખાતા નથી. જ્યારે અગ્નિ વડે તપાવાય છે ત્યારે આખો ગોળો લાલ થઈ જાય છે. જો તેના ટુકડા કરવામાં આવે તો તે અંદર થી પણ લાલ દેખાય છે. હવે ગોળામાં અગ્નિ પ્રવેશ્યો કઈ રીતે?

એજ રીતે તે ગોળાને પાણીમાં નાખતા બહાર થી અને અંદરથી બન્ને રીતે ઠંડો પડી જાય છે. તો તેનામાં આ ઠંડક ક્યાંથી પ્રવેશી?

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એ જ છે કે છિદ્ર રહિત દેખાતો ગોળો વાસ્તવમાં ચાલણી જેવો અસંખ્ય છિદ્રવાળો છે તેમાં સૂક્ષ્મ છિદ્રોના પોલાણો હોય છે. એ રીતે અનંત પ્રદેશોનો સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ થાય તો પણ એક પ્રદેશ માં આખો સ્કન્ધ રહી શકે છે. કેમ કે આકાશમાં અવગાહ આપવાની આવી વિચિત્ર શક્તિ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- એગપ્પેસોગાઢા...સંખિજ્જપ્પેસોગાઢા...અસંખિજ્જપ્પેસોગાઢા

❖ પ્રજ્ઞા. ૫.૫.-સૂ.૧૨૦-૧૧,૧૩,૧૫

□ [9] પદ્ય:-

(૧) સૂત્ર:૧૩ અને ૧૪ નું સંયુક્ત પદ્ય:-

એક આદિ પ્રદેશ સ્થાને પુદ્ગલની અવગાહના

અસંખ્યેય ભાગાદિ સ્થાને જીવની અવગાહના

(૨) બીજું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૧૩માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં નોંધપાત્ર વાત એ છે કે જેટલા પ્રદેશ સ્કન્ધ વાળો પુદ્ગલ હોય તે તેટલા કે તેથી ઓછા પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં અવગાહ પામે છે પણ કદી વધારે પ્રદેશ ક્ષેત્ર રોકતો નથી.

નિષ્કર્ષ માટે આ સુંદર વિચારધારા છે.

આપણે આપણી જાતને પ્રશ્ન કરવા જેવો છે કે આપણું શરીર કેટલા પરમાણુ સ્કન્ધ વાળું છે? અરે વર્તમાન કાલીન માપનો વિચાર કરોતો પ થી ૬ ફૂટ ઉંચાઈનું છતાં આપણે આ શરીર ને આશ્રીને કેટલી જગ્યા રોકીએ છીએ? એક રૂમ, બે રૂમ, દશ રૂમ, વીસ રૂમ ક્યારેય સંતોષ થાય છે ખરો?

આપણે પણ આપણા શરીર પ્રમાણ અવગાહ કરવો હોયતો કેટલું ક્ષેત્ર રોકવું જોઈએ? આ વાતનો ભૌતિક નહીં પણ આત્મિક દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો-આપણી કાયાનો ૨/૩ ભાગ પણ આપણે રોકીએ તે પૂરતું છે કઈ રીતે?

સિદ્ધ પદને આશ્રી ને. સિદ્ધો પોતાની સિદ્ધાવસ્થા પૂર્વેની માનવ કાયાની ૨/૩ ભાગ જ જગ્યા સિદ્ધાવસ્થામાં રોકે છે. તે પણ એક બીજાને વ્યાઘાત પહોંચાડ્યા સિવાય.

બસ આ જ ધ્યેયથી મોક્ષની સાધના કરવામાં આવશે તો કદાપી આ શરીર ને તેના પુદ્ગલ પ્રદેશ કરતાં વધુ ક્ષેત્ર રોકવું પડશે નહીં

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- જીવ દ્રવ્ય લોકના કેટલા ભાગમાં વ્યાપ્ત છે તે સ્થિતિ ક્ષેત્રની મર્યાદા આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- અસદ્ધ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- અસદ્ધ્યેય - ભાગ - આદિષુ જીવાનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:- [લોકાકાશમાં] અસંખ્યાત માં ભાગથી લઈને [સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં] જીવોની [સ્થિતિ-અવગાહ] હોય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અસદ્ધ્યેય- અસંખ્યાત

માગાદિષુ-ભાગમાં

જીવાનામ્ - જીવોની

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) લોકાકાશોઽવગાહ:

(૨) એકપ્રદેશાદિષુ ભાજ્ય: પુદ્ગલાનામ્ ૫:૧૪ ભાજ્ય:

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વે સૂત્ર ૫:૧૨ માં સૂત્રકારે જણાવ્યું કે ધર્માદિ દ્રવ્યોના લોકાકાશમાં અવગાહ હોય છે. પણ આ ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોમાંનું જે એક જીવાસ્તિકાય દ્રવ્ય તે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં રહે છે કે લોકના અમુક ભાગમાં? આ પ્રશ્નો ઉત્તર ત્યાં જણાવેલ નથી.

સૂત્રકાર મહર્ષિ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રસ્તુત સૂત્ર માં જણાવે છે “લોકાકાશ ના અસંખ્યાતમાં ભાગથી લઈને સંપૂર્ણ લોકાકાશ સુધીમાં જીવદ્રવ્ય રહે છે”

જૈન દર્શન આત્માના પરિમાણને આકાશની માફક વ્યાપક નથી માનતું તેમ પરમાણુની માફક અણુ પરિમાણ પણ માનતું નથી પણ તે બંને મધ્યનું પરિમાણ માને છે.

જો કે બધા આત્માઓનું મધ્યમ પરિમાણ પ્રદેશસંખ્યાની દ્રષ્ટિ એ તો સમાન જ છે. છતાં બધાનાં લંબાઈ-પહોડાઈ આદિ એક સરખાં પણ નથી આથી સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય કે જીવ દ્રવ્યનું આધારક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછું કેટલું? અને અધિકમાં અધિક કેટલું?

આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવા માટેજ સૂત્રકાર મહર્ષિએ જણાવ્યું છે કે એક જીવનું આધાર ક્ષેત્ર ઓછામાં ઓછું લોકાકાશનો અસંખ્યાતમો ભાગ છે અને વધુમાં વધુ આધાર ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ પણ હોઈ શકે છે.

❖ સંકલિત અર્થ:- મૂળ સૂત્રનું હાર્ટો ઉપરોક્ત બે પ્રશ્નોત્તરોમાં જ સમાવિષ્ટ થઈ

જાય છે. પણ વિભિન્ન ટીકાકારો ના મંતવ્યોને આધારે વિશિષ્ટ સમજ માટે અહીં મુદ્દાસર રજૂઆત કરેલી છે.

✳ લોકાકાશ સ્વયં અસંખ્ય પ્રદેશ પરિમાણ છે.

✳ આ અસંખ્યાત સંખ્યાના પણ અસંખ્યાત પ્રકારો છે.

✳ અહીં લોકાકાશ ના એવા અસંખ્યાતા ભાગની કલ્પના કરવી કે જે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણ હોય.

✳ કારણ કે કોઈપણ જીવનું સૂક્ષ્મતમ શરીર પણ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગથી નાનું કદાપી હોઈ શકે નહીં-જીવના શરીરનું આ જઘન્ય માપ છે.

✳ જો કે આટલો નાનો ભાગ પણ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક જ હોય છે

✳ અસંખ્યેયભાગાદિષુ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ એ આ જ કારણ થી જીવના અવગાહન ક્ષેત્રનું આરંભ બિંદુ “અસંખ્યેયભાગ” એવું મુકેલું છે.

— અસંખ્યેય ભાગાદિષુ એ સમાનાધિકરણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે.

— અસંખ્યેયખ્વાસૌ ભાગજ્ઞ સ અસંખ્યેયભાગ:

— અસંખ્યેય ભાગ આદિર્યેષાં તેઽસંખ્યેયભાગાદય: - તેષુ

— જેની આદિમાં અસંખ્યેય ભાગ છે તે-અર્થાત્-લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ [કે જે અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ છે] ત્યાંથી માંડીને સંપૂર્ણ લોકાકાશ સૂઘીનો પ્રદેશ.

✳ જીવાનામ્:- જીવો ના પૂર્વે આ શબ્દની વ્યાખ્યા કહેવાઈ ગઈ છે

— જીવાનામ્ ઈતિ પૃથ્વીકાયિકાદીનામ્ । પૃથ્વીકાય થી લઈને પૂર્ણ પંચેન્દ્રિય સુઘીના સર્વે જીવો

— જીવાનામ્ શબ્દ બહુવચનમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે જીવો અનન્ત છે પ્રત્યેક જીવ એક સ્વતંત્ર જીવદ્રવ્ય છે.

✳ અનુવૃત્તિ:- પૂર્વના બે સૂત્રોની અહીં અનુવૃત્તિ કરવામાં આવી છે. તેથી જીવાનામ્ શબ્દ સાથે અવગાહ: જોડવાનું છે અને અસંખ્યેય ભાગાદિષુ પૂર્વે લોકાકાશ શબ્દ જોડવાનો છે તેથી લોકાકાશ [પ્રદેશાનામ્] અસંખ્યેયભાગાદિષુ અને જીવાનામ્ અવગાહ:

બીજું ભાજ્ય:શબ્દની અનુવૃત્તિ પણ અહીં પરોક્ષ રીતે સંકાડાયેલી છે કેમ કે જીવ પણ પુદ્ગલની માફક અસંખ્યાતમાં ભાગથી આરંભીને લોકાકાશ પર્યન્ત વિકલ્પે રહે છે. પણ આ વાત સમજી શકાય તેવી હોવાથી સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી.

❖ વિશેષાર્થ:-

✳ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ લોકાકાશના અસંખ્ય ભાગ કલ્પવા

✳ કોઈ પણ જીવની અવગાહના ઓછામાં ઓછી આટલા પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં તો હોય જ

✳ પુદ્ગલની જેમ જીવો પણ વ્યક્તિ રૂપે અનેક છે તથા દરેક જીવનું અવગાહન ક્ષેત્ર પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેથી લોકાકાશ અસંખ્યાતમાં ભાગથી આરંભ કર્યો છે. તેનો અર્થ એ કે:-

✳ કોઈ જીવ અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રમાણ એવા લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગ પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહે છે.

✳ કોઈ જીવ આવા બે અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રદેશ ક્ષેત્ર-માં રહે છે.

☆ કોઈ જીવ આવા ત્રણ અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રદેશક્ષેત્ર-માં રહે છે.

☆ આ રીતે વધતા વધતા કોઈ જીવ યાવત્ સંપૂર્ણ લોકાકાશ માં રહે છે

જ્યારે કેવળી ભગવંત કેવળી સમદ્ધાત કરે ત્યારે તેના આત્મ પ્રદેશો સંપૂર્ણ લોકાકાશ ના પ્રદેશ ક્ષેત્ર માં વ્યાપ્ત બને છે જો કે અત્રે એ વાત નોંધનીય છે કે ફક્ત કેવળી સમદ્ધાત વખતે જ જીવ સંપૂર્ણ લોકમાં વ્યાપીને રહે છે. બાકીના સમયમાં તો સામાન્ય થી પોતાના શરીર પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશોમાં રહે છે.

☆ જીવને જેમ મોટું શરીર તેમ વધુ આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે અને જેમ નાનું શરીર તેમ ઓછા આકાશ પ્રદેશમાં રહે છે. જેમ કે હાથીના ભવને પામેલો જીવ હાથી પ્રમાણ આકાશ પ્રદેશને અવગાહે છે જ્યારે કીડીના ભવને પામેલો જીવ કીડી પ્રમાણ શરીર ને અવગાહે છે.

☆ જેમ સમકાળે દરેક જીવના અવગાહ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે તેમ ભિન્ન ભિન્ન કાળની અપેક્ષાએ એકજ જીવના અવગાહ ક્ષેત્રનું પ્રમાણ પણ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે.

☆ જેમ તાજુ જન્મેલું બાળક જેટલા આકાશ પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહે છે તેના કરતા એ જ બાળક પુખ્ત ઉંમરનું થાય ત્યારે ચાર-પાંચગણા ક્ષેત્રની અવગાહના કરે છે. કારણકે જન્મ સમયે બાળકની જે ઉંચાઈ કે જાડાઈ હોય છે તેના કરતા પુખ્ત વયે તેની ઉંચાઈ-જાડાઈ-વજન વગેરે ચાર પાંચ ગણા થઈ જતા હોય છે.

☆ આ રીતે સમગ્ર સૂત્રમાં આપણે જે ઉપરોક્ત કથનો જોયા તે બીજી રીતે નીચે મુજબ રજૂ થઈ શકે છે.

-૧- જીવદ્રવ્યનું નાનામાં નાનુ આધાર ક્ષેત્ર અંગુલનો અસંખ્યેય ભાગ પરિમાણ લોકાકાશનો ખંડ હોય છે. જે સમગ્ર લોકાકાશનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ જ હોય છે.

-૨- એ જ જીવનું કાળાન્તરે, અથવા એ જ સમયે બીજા જીવનું કંઈક મોટું આધાર ક્ષેત્ર એ ભાગથી બમણું પણ માનવામાં આવેલ છે

-૩- આ રીતે એ જીવનું અથવા જીવાન્તરનું આધારક્ષેત્ર ત્રણગણું, ચારગણું, પાંચગણું, આદિકમથી વધતાં વધતાં અસંખ્યાત ગણું અર્થાત્ સર્વ લોકાકાશ થઈ શકે છે.

નોંધ:- અહીં જીવના પરિમાણની જે ન્યૂનાધિકતા ઉપર કહી છે તે એક જીવની અપેક્ષાએ સમજવી જોઈએ. સર્વ જીવરાશિની અપેક્ષાએ તો જીવતત્વનું આધાર ક્ષેત્ર સંપૂર્ણ લોકાકાશ જ છે. કેમ કે ચૌદે રાજલોક સૂક્ષ્મ નિગોદના જીવો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે.

☆ લોકાકાશને અનંતમો ભાગ નથી તેથી અસંખ્યાતમો ભાગ, સંખ્યાતમો ભાગ અને સમગ્ર લોક-એ રીતે ત્રણ ભાગો જીવના અવગાહ માટે હોય છે તેમ કહી શકાય.

☆ આ સાથે પણ ખ્યાલમાં રાખવા યોગ્ય હકીકત છે કે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ એક સૂક્ષ્મ શરીર માં પણ અનંતા જીવો રહી શકે છે.

✿ પ્રશ્ન:- તુલ્ય પ્રદેશોવાળા એક જીવ દ્રવ્યના પરિમાણમાં કાળભેદથી જે ન્યૂનાધિકતા દેખાઈ આવે છે, અથવા ભિન્ન ભિન્ન જીવોના પરિમાણમાં એકજ સમયમાં જે ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે. તેનું કારણ શું?

-સમાધાન-અનાદિકાળ થી જે કર્મો જીવની સાથે લાગેલા છે. અને જે અનંતાનંત અણુના

સમૂહરૂપ છે, એમના સંબંધથી એકજ જીવના પરિમાણમાં અથવા વિવિધ જીવોના પરિમાણમાં વિવિધતા આવે છે.

કર્મો સદા એક સરખા રહેતા નથી એમના સંબંધથી ઔદારિક આદિ જે અન્ય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ નામ કર્માનુસાર નાના, મોટા, પાતળા જાડા હોય છે. જીવદ્રવ્ય મૂળભૂત પણે તો અમૂર્ત જ છે તેમ છતાં કર્મ સંબંધને લીધે મૂર્તવત્ બની જાય છે એથી જ્યારે જ્યારે જેટલું જેટલું ઔદારિકાદિ શરીર એને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એનું પરિમાણ તેટલું તેટલું હોય છે.

આ રીતે નિર્માણ નામકર્માદિ પ્રકૃતિ ની વિભિન્નતાને લીધે જીવો ના પરિમાણમાં ન્યૂનાધિકતા દેખાય છે.

❖ પ્રશ્ન:- અસંખ્યાત પ્રદેશવાળા લોકાકાશમાં શરીરધારી અનંતજીવો કેવી રીતે સમાઈ શકે?

—સમાધાન- જીવના બાદર અને સૂક્ષ્મ બંને ભેદો છે તેમાંથી સૂક્ષ્મ ભાવમાં પરિણમેલા હોવાથી નિગોદ શરીરથી વ્યાપ્ત એક જ આકાશ ક્ષેત્રમાં સાધારણ શરીરી અનંત જીવો એક સાથે રહે છે. વળી સૂક્ષ્મ જીવો અશરીરી હોવા છતાં તેનો બાદર શરીર થી પ્રતિઘાત થતો નથી કે તેઓનો પરસ્પર પણ પ્રતિઘાત થતો નથી, કેમ કે તેઓ અપ્રતિઘાતી શરીરી છે માટે અનંતા જીવો એક શરીરમાં રહે છે.

વળી મનુષ્ય આદિના એક ઔદારિક શરીરની ઉપર તથા અંદર અનેક સંમૂર્છિમ જીવોની સ્થિતિ જોવા મળે છે.

તો પછી લોકાકાશ માં અનંતાનંત જીવોનો સમાવેશ થાય તેમાં નવાઈ શી?

❖ પ્રશ્ન:- તમે અનુવૃત્તિ તો લોકાકાશો શબ્દની કરી છે અને અહીં અર્થ લોકાકાશસ્ય કર્યો તે કઈ રીતે ચાલે?

અર્થવશાત્ વિખંકિત: પરિણામ: એ પરિભાષા મુજબ અર્થને આધીન વિભક્તિ ફેરફાર થઈ શકે છે તેથી અહીં સપ્તમીનું ષષ્ઠી કર્યું છે.

❖ પ્રશ્ન:- જો લોકાકાશના એક અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જીવોનો અવગાહ છે, પછી બે-ત્રણ કે ચાર અસંખ્યાતમાં ભાગમાં પણ જીવોનો અવગાહ છે. તો જીવોના અવગાહમાં વિશેષ ભેદ શું રહ્યો?

સમાધાન- આ પ્રશ્ન અસંખ્યાત નામક સંખ્યા વિશેનું અજ્ઞાન દર્શાવે છે કેમ કે મધ્યમ અસંખ્યાતાના અસંખ્યાત ભેદ છે. અને આમાંનો પ્રત્યેક ભેદ એક અલગ સંખ્યા હોવાથી જીવોના અવગાહમાં વિશેષ ભેદ સ્પષ્ટ પણે અલગ પડવાનો જ છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- [સમુદ્ધાણં સવ્વલોએ....] લોઅસ્સ અસંખેજ્જભાગે ।

❖ પ્રજ્ઞા. પ. ૨ જીવસ્થાનાધિકારે

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- પૃથ્વીકાય થી આરંભીને મનુષ્યાદિ સુધીના અધિકારમાં અનેક સ્થાને આ પાઠ જોવા મળેલ છે. માટે એવું સામાન્ય નામ જણાવી તે પદના સૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

[9]પદ્ય:

- (૧) પ્રથમ પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર ૫:૧૪માં કહેવાઈ ગયું છે
 (૨) બીજું પદ્ય-સૂત્ર:૧૫ અને ૧૬ નું સંયુક્ત:-
 લોકભાગે અસંખ્યાતે, જીવોની સ્થિતિ કેમ કે
 તે પ્રદેશ દિવા પેઠે, સંકોચે તેમ વિસ્તરે

[10]નિષ્કર્ષ:- અહીં સૂત્રકાર જણાવે છે કે જીવોની સ્થિતિ લોકાકાશ ના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડીને સંપૂર્ણ લોકાકાશ પ્રદેશોમાં હોય છે પણ સંપૂર્ણ લોકાકાશ પ્રદેશમાં જીવની સ્થિતિ થાય કયારે?

-કેવળી સમદ્ધાત જીવ કરે ત્યારે

- જીવ કેવળી સમુદ્ધાત કરે કયારે?

- મોક્ષગમન પૂર્વે આયુષ્યના કર્મની સ્થિતિ કરતા નામ, ગોત્ર અને વેદનીય એ ત્રણે કર્મોની સ્થિતિ અધિક ભોગવાની હોય તો, તે ત્રણે કર્મોની સ્થિતિઓને આયુષ્ય કર્મની જેટલી સ્થિતિવાળી બનાવવા જીવ કેવળી સમુદ્ધાત કરે છે. અને અપવર્તના થકી ત્રણે કર્મોનો ઘણો વિનાશ કરે છે.

આખી વાતનું તાત્પર્ય એ કે મોક્ષે જવા પૂર્વે જો જીવ કેવળી સમદ્ધાત કરે તો તેના પ્રદેશો સમગ્ર લોકાકાશ માં સંપૂર્ણ વ્યાપ્ત બને. અર્થાત્ જો આપણે સંપૂર્ણ લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થયું છે તો મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરવો જ પડશે તે કરવાથી કદાચ કેવળી સમુદ્ધાતની જરૂર ન ઉદ્ભવે તો પણ લોકાકાશ સ્થિતિ ની સાદિ અનંત જગ્યા ચોક્કસ પ્રાપ્ત થવાની

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૬

[1]સૂત્રહેતુ:- જીવનો અવગાહ લોકના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં હોય છે તે કઈ રીતે છે? તે આ સૂત્ર જણાવે છે.

[2]સૂત્ર:મૂળ:- * પ્રદેશસંહારવિસર્ગાધ્યાંપ્રદીપવત્

[3]સૂત્ર:પૃથક્:-પ્રદેશ - સંહાર - વિસર્ગાધ્યામ્ - પ્રદીપવત્

[4]સૂત્રસાર:- દીપકની જેમ [જીવના] પ્રદેશો નો સંહાર અને વિસર્ગ[અર્થાત્ સંકોચ અને વિસ્તાર] થાય છે [પરિણામે લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગ થી માંડીને સંપૂર્ણ લોક પર્યન્ત જીવોનો અવગાહ હોય છે.

[5]શબ્દજ્ઞાન:-

પ્રદેશ- પ્રદેશ- જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તેવા સૂક્ષ્મ અંશ

સંહાર - સંકોચ . વિસર્ગ- વિસ્તાર

પ્રદીપવત્ - દીપક-દીવાની માફક

* દિગમ્બર આત્માય મુજબ અહીં પ્રદેશસંહાર વિસર્ગાર્થ્યાં પ્રદીપવત્ એવું સૂત્ર બનાવેલ છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) લોકાકાશોઽવગાહ: ૫:૧૨

(૨) અસદ્ધ્યેયભાગાદિષુ જીવાનામ્ - ૫:૧૫ જીવાનામ્

□ [7] અભિનવટીકા:- જ્યારે જીવના પ્રદેશ લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલોજ છે, ત્યારે જીવ દ્રવ્ય પણ ધર્મ દ્રવ્યની માફક પૂર્ણ લોકમાં જ રહેવું જોઈએ, કેમ કે જે દ્રવ્યોના પ્રદેશો સમાન સંખ્યાવાળા છે, તેના ક્ષેત્રમાં કે અવગાહ માં વિષમતા કઈ રીતે સંભવી શકે? આવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તે સ્વાભાવિક છે.

— છતાં પૂર્વસૂત્ર માં જીવોનો અવગાહ લોકાકાશના અસંખ્યેય ભાગથી આરંભીને સંપૂર્ણ લોકાકાશ પર્યન્તનો કલ્પો તેનું કારણ શું?

— આ પ્રશ્નના ઉત્તરને માટે જ સૂત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના કરી છે

— બાકી ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યની માફક જીવ દ્રવ્ય પણ અમૂર્ત. છે તેમ છતાં જીવનું પરિમાણ વધે-ઘટે છે અને ધર્મ-અધર્મ આકાશનું પરિમાણ વધતું ઘટતું નથી તેમાં આ દ્રવ્યોનો સ્વભાવ ભેદ જ કારણભૂત છે. જીવ દ્રવ્યનો એવો સ્વભાવજ છે કે તે નિમિત્ત મળતા પ્રદીપની જેમ સંકોચ અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત કરે છે.

આથી જ સૂત્રકાર મહર્ષિ પણ સૂત્રમાં આ જ શબ્દો જણાવે છે કે :-

— “દીવાની જેમ જીવ દ્રવ્યના પ્રદેશોમાં પણ સંકોચ અને વિસ્તારનો સ્વભાવ માનેલો છે આ જ કારણથી તેનો અવગાહ લોકના અસંખ્યાતભાગ થી લઈને સંપૂર્ણ લોકાકાશ પર્યન્ત સંભવે છે.”

— “જીવપ્રદેશોનો દીપકની જેમ સંકોચ અને વિસ્તાર થવાથી જીવની તિન્ન તિન્ન અવગાહના થાય છે.”

❖ પ્રદેશ:-પ્રદેશના લક્ષણ પૂર્વકહેવાઈ ગયા છે. છતાં જીવને આશ્રીને જ્યારે પ્રદેશનો ઉલ્લેખ કરેલો છે ત્યારે શ્રી સિદ્ધસેનીયટીકામાં તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ નોંધે છે એકસ્યાત્મન પ્રદેશાઃ લોકાકાશપ્રદેશરાશિ માનાઃ । એક જીવના પ્રદેશ, લોકાકાશના પ્રદેશની રાશિ સમાન હોય છે.

❖ સંહાર:- સદ્કોચ: સંકોચાવું - ઘટવું તે

— સૂકા ચામડાની માફક પ્રદેશોના સંકોચ ને સંહાર કહે છે.

— જીવના પ્રદેશોનું અવગાહ ક્ષેત્ર ઓછું થવું તે રૂપ સંકોચ

❖ વિસર્ગ:-વિકાસ - વિકાસ- વિસ્તાર

— પાણીમાં તેલની માફક પ્રદેશોના ફેલાવાને વિસ્તાર કહે છે.

— જીવના પ્રદેશોનું અવગાહ ક્ષેત્ર વિસ્તરવું તે રૂપ વિસ્તાર.

❖ પ્રદીપવત્:-દીવાની જેમ, આ એક દ્રષ્ટાન્ત છે.

જે રીતે દીવાનો પ્રકાશ જે-તે ક્ષેત્રાનુસાર સંકોચ કે વિસ્તાર પામે છે તે રીતે જીવના પ્રદેશો પણ સંકોચ કે વિસ્તાર પામે છે.

પ્રદીપ: (ઇતિ) વિશિષ્ટજ્વાલાત્મક: પ્રતિબદ્ધસંઘાતપરિવાર:

❖ સંકલિત વિશિષ્ટાર્થ:- જે રીતે તદ્દન ખુલ્લી જગ્યામાં રખાયેલો દીવાનો પ્રકાશ તે ખુલ્લી જગ્યાના અમુક પરિમાણમાં વ્યાપ્ત-ફેલાયેલો રહે છે.

-તે જ દીવાને એક કોટડીમાં રાખવામાં આવે તો એનો પ્રકાશ કોટડીના પરિમાણ જેટલો મર્યાદિત બની જાય છે.

-પછી એ જ દીવાને એક પેટીમાં રાખવામાં આવે તો તેનો પ્રકાશ સંકોચાઈને તે પેટીના કદ જેટલાં આકાશ ક્ષેત્રમાં ફેલાશે.

-હવે આ દીવાને કદાચ માટીના કુંડા નીચે રાખી દઈએ તો તે ફક્ત કુંડાના ભાગને પ્રકાશીત કરશે અને કદાચ લોટાની નીચે રાખશો તો તેના પ્રકાશ પ્રદેશો લોટા જેટલા ક્ષેત્રની અવગાહના કરશે

☆ જોકે આ બધી વખતે તેના પ્રકાશ આપવાના મૂળભૂત ધર્મમાં લેશમાત્ર ફેરફાર થશે નહીં.

આ રીતે જીવદ્રવ્ય પણ દીવાની માફક સંકોચ કે વિકાસશીલ હોય છે.

-પરિણામે તે જ્યારે જ્યારે નાના અથવા મોટા શરીર ને ધારણ કરે છે. ત્યારે ત્યારે તે શરીરના પરિમાણ મુજબ તે જીવ દ્રવ્યોના પ્રદેશોના પરિમાણમાં પણ સંકોચ અને વિકાસ થાય છે.

☆ આ રીતે જીવ કે પુદ્ગલ નો જે સંકોચ કે વિસ્તાર થાય છે તેનું કારણ તે-તે દ્રવ્યો નો સ્વભાવ જ છે.

-આમ જે રીતે દીવાના તેજના અવયવો પોતાને પ્રાપ્ત થતા અવકાશને અનુસરે છે. એટલે કે સ્વલ્પ અવકાશ હોય તો તે સંકોચને ધારણ કરે છે અને મોટો અવકાશ પ્રાપ્ત થતા વિકાસને પામે છે. તે જ રીતે આત્મા[જીવ] પણ સંકોચને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે લોકના અસંખ્યાત એવા એક ભાગમાં પણ અવગાહ કરે છે અને તે જ જીવ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસને પ્રાપ્ત કરે ત્યારે કેવળી અવસ્થામાં સમુદ્ઘાત સમયે સર્વલોકમાં પણ અવગાહન કરે છે. જ્યારે બાકીના જીવો કે તે જ જીવ બાકીની અવસ્થામાં મધ્યમ અવસ્થાન ના કોઈ ભેદને પ્રાપ્ત કરે છે.

❖ સંકોચ-વિસ્તારનું ફળ:- જીવપ્રદેશ નો સંકોચ અને વિસ્તાર થવાથી નાના અથવા મોટા ઔદારિકાદિ પાંચ પ્રકારના શરીર સ્કંધ ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ-જીવ પ્રદેશ સમુદાયને વ્યાપ્ત કરે છે.

અહીં જીવનો એક અવગાહ છે ત્યાં બીજા દ્રવ્યોનો પણ અવગાહ છે તેમાં કોઈ વિરોધ કે ભેદ નથી તેમ સમજવું. અમૂર્ત દ્રવ્યો એક બીજામાં વ્યાઘાત રહિત પ્રવેશી જ શકે છે તે વાત તો પૂર્વે પણ કહેવાઈ છે.

દીવાના દ્રષ્ટાન્ત સંબંધિ સ્પષ્ટીકરણ:- દ્રષ્ટાન્ત ને એક દેશીય કહ્યું છે. અર્થાત્ દ્રષ્ટાન્તરૂપ પદાર્થના બધા ગુણ દ્રષ્ટાન્તમાં ઘટાવી ન શકાય જે ગુણને આશ્રીને સંબંધ જોડેલ હોય તે જ ગુણની વિચારણા કરવી -જેમ પ્રસ્તુત દ્રષ્ટાન્તમાં દીવાની ઉપમા સંકોચ-વિસ્તારને આશ્રી ને છે. પણ દીવો સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરતો નથી. તે ગુણ ને આશ્રીને એવો અર્થ ન ઘટાવાય કે જીવ દ્રવ્ય પણ સંપૂર્ણ લોકને વ્યાપ્ત કરી શકતું નથી.

-અથવા જે રીતે દીવો અનિત્ય છે તે રીતે જીવ પણ અનિત્ય છે તેવું વિચારવું કે માનવું નહીં કેમ કે દ્રષ્ટાન્ત અને દ્રાષ્ટાન્તમાં સર્વથા સમાનતા હોતી નથી.

જો કે દીવો સર્વથા અનિત્ય જ છે તેવું સ્યાદ્વાદ સિધ્ધાંતાનુસાર કહી શકાય નહીં કેમ કે કોઈ પુદ્ગલ દ્રવ્ય-દ્રવ્ય સ્વરૂપે તો નિત્યજ છે. અનિત્યતા છે તે તો પર્યાય આશ્રિત છે. અને પર્યાયની દ્રષ્ટિએ તો જીવમાં પણ અનિત્યતા રહેલી જ છે.

❖ જીવપ્રદેશોની પ્રતિઘાત રહિતતા:- નિગોદના એક શરીરમાં અનંત જીવો હોય છે. તેમાં પ્રત્યેક સમયે નિગોદનો એક અસંખ્યાતમો ભાગ વિનાશ પામે છે અને બીજો ઉત્પન્ન પણ થાય છે. એરીતે ત્રણે લોકમાં વર્તતા અન્ય નિગોદના અસંખ્યાતા અંશની પૃથક્ પૃથક્ ઉત્પત્તિ અને વિનાશ થયા કરે છે. છતાં પ્રતિઘાત રહિત પણે બધા જીવો ત્યાં લોકાકાશના અસંખ્યાતમા ભાગ આદિ પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહે છે.

—કેવળી સમુદ્ઘાત વખતે જીવપ્રદેશો થી સર્વ લોકાકાશ વ્યાપ્ત થાય છે કદાચીત્ એક સાથે ઘણા કેવળી ભગવંતો સમુદ્ઘાત કરે તો પણ તેમના જીવપ્રદેશો સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાઘાત રહિત પણે એક સરખા વ્યાપ્ત બને છે.

—સિધ્ધશીલા ઉપર પણ એ જ રીતે વિશુદ્ધ જીવદ્રવ્ય પોતપોતાની અવગાહના મુજબ એકબીજામાં વ્યાપ્ત રહેવા છતાં સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ જાળવીને રહી શકે છે.

❖ જીવનું શરીરમાં વ્યાપ્ત થવા પશું:- પણ એક સુંદર ખુલાસો કરી જાય છે. જીવ જે ભવ આશ્રિત શરીર ને પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં સંપૂર્ણ વ્યાપ્ત બને છે. પરિણામે કુંથુઆ માંથી હાથીમાં ઉત્પન્ન થનારો જીવ પણ હાથીના શરીરના એક ખૂણામાં ભરાઈને રહેતો નથી કે હાથીમાંથી કુંથુઆ પણે ઉત્પન્ન થયેલ જીવ કંઈ કુંથુઆના શરીર ની બહાર લબડતો રહેતો નથી આ જ વાતને સમજાવવા સૂત્રકારે સંકોચ-વિસ્તાર નો સિધ્ધાંત પ્રતીપાદીત કરેલો છે.

❖ પ્રશ્ન:- જો જીવનો સંકોચનો સ્વભાવ છે અને તે કારણે નાનો બને છે તો લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ અસંખ્યાતમા ભાગથી નાના ભાગમાં કેમ સમાઈ શકતો નથી?

એજ રીતે એનો સ્વભાવ વિકસીત થવાનો છે તો વિકાસ દ્વારા સંપૂર્ણ લોકાકાશની માફક અલોકાકાશ ને કેમ વ્યાપ્ત કરતો નથી?

સમાધાન:- સંકોચની મર્યાદા કાર્મણ શરીર ઉપર નિર્ભર છે. કોઈ પણ કાર્મણ શરીર અંગુલના અસંખ્યાત ભાગથી નાનું થઈ શકતું નથી એથી જીવનું સંકોચ કાર્ય પણ ત્યાં સુધીજ પરિમિત રહે છે.

એજ રીતે વિકાસની મર્યાદા લોકાકાશ સુધીની જ કહેલી છે. અને તેમ હોવાના બે કારણો કહેલા છે.

—(૧) જીવના પ્રદેશ, લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલાં જ છે

—પરિણામે જીવનો એક પ્રદેશ લોકાકાશના એક પ્રદેશને વ્યાપીને રહી શકે તે જીવની અધિકમાં અધિક વિકાસ દશા છે.

—જીવ તેથી વધારે એટલે કે બે કે બેથી વધુ પ્રદેશોને અવગાહી શકે નહીં

—આથી સર્વોત્કૃષ્ટ વિકાસ દશામાં પણ લોકાકાશના બહારના ભાગને વ્યાપ્ત કરી શકતો નથી.

—(૨) બીજી વાત એ છે કે જીવ પ્રદેશોનું વિસ્તરણ એ ગતિનું કાર્ય છે અને ગતિ ધર્માસ્તિકાય સિવાય હોઈ શકતી નથી લોકાકાશની બહાર ધર્માસ્તિકાય છે નહીં. તેથી

જીવના પ્રદેશો પણ લોકાકાશની બહાર ફેલાઈ શકે તેવો પ્રસંગ આવતો નથી.

❖ પ્રશ્ન:- પુદ્ગલ અને જીવ એ બંનેનો સંકોચ અને વિકાસ પામવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં પુદ્ગલ દ્રવ્ય એક પ્રદેશ માં રહી શકે છે અને જીવ દ્રવ્ય એક પ્રદેશમાં રહી શકતું નથી એનું કારણ શું?

સમાધાન:- આ પ્રશ્ન નું હાર્દ તપાસતા જણાશે કે અહીં પણ મૂળ સમસ્યા તો જીવના પ્રદેશના સંકોચને લગતી જ છે.

ઉપરોક્ત પ્રશ્નમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રથમ વાત તો એ જ છે કે જીવોના પ્રદેશોનો સંકોચ કાર્મણ શરીર અનુસારે થાય છે તેથી કાર્મણ શરીર ના સંકોચ જેટલો જ જીવના પ્રદેશો નો સંકોચ થવાનો છે.

અનંતાનંત પુદ્ગલના સમૂહરૂપ એવું આ કાર્મણ શરીર ઓછામાં ઓછા અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ ક્ષેત્રને અવગાહે છે. તેનાથી ઓછું અવગાહન ક્ષેત્ર કદી થતું નથી, કેમ કે તેથી વધુ તેનો સંકોચ થઈ શકતો જ નથી પરિણામે જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલદ્રવ્ય ની માફક એક-બે કે સંખ્યાતા પ્રદેશ ક્ષેત્રમાં રહી શકતું નથી.

❖ પ્રશ્ન:- સિધ્ધના જીવો ને તો કાર્મણ શરીર રહેતું નથી તો પણ તેની અવગાહના પૂર્વના શરીર પ્રમાણ ન થતાં, પૂર્વના શરીર થી ૨/૩ ભાગ કેમ રહે છે?

સમાધાન:- જીવને પ્રાપ્ત થયેલ મનુષ્ય શરીરનો ત્રીજો ભાગ પોલાણવાળો માનવામાં આવેલ છે.

જીવ જ્યારે મોક્ષગમન પૂર્વે છેલ્લે યોગનિરોધ કરે છે ત્યારે આ પોલાણ પૂરાઈ જાય છે. તેને લીધે કુલ અવગાહનાનો ૧/૩ભાગ સંકોચાઈ જાય છે. તેથી જ્યારે તે સિધ્ધ થાય છે ત્યારે મૂળ શરીરની ૨/૩ભાગની જ અવગાહના રહે છે.

વળી જે અવસ્થામાં તે સિધ્ધ થયેલ હોય તે અવસ્થા મુજબની જ અવગાહના તેની સિધ્ધાવસ્થામાં રહે છે. જેમ કે મરુદેવી માતાહાથીની અંબારી એ બેઠા બેઠા નિર્વાણ પામ્યાતો સિધ્ધશીલા ઉપર પણ તેના આત્મ પ્રદેશો એ બેઠા આકારના ૨/૩ ભાગ જેવીજ આકૃતિમાં ફેલાઈને રહેલા હોય છે.

એક વાત નોંધપાત્ર ખરી કે એક વખત જીવ સિધ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે ત્યાર પછી તેના પ્રદેશો નો સંહાર કેવિકાસકદાપી થતો નથી. કેમ કે સંહાર [સંકોચ] કેવિકાસ [અર્થાત્ વિસ્તરણ] નું કાર્ય કાર્મણ શરીર ને લીધે થાય છે. જેવું નિર્માણ નામ કર્મ હોય તે મુજબ શરીર નાનું-મોટું હોઈ શકે છે પણ સિધ્ધોને તો એક પણ શરીર રહેતું જ નથી. સર્વથા કર્મનો ક્ષય થઈ ગયો હોવાથી કાર્મણ શરીર નો પણ પ્રશ્ન જ નથી તેથી સિધ્ધ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરેલ જીવના પ્રદેશોમાં ક્યારેય વધઘટ થઈ શકે નહીં તે તો સાદિ અનંત સ્થિતિ પર્યન્ત એ જ સ્વરૂપે રહેવાના છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- એવમેવ પણી જીવે વિ જં જારિસયં પુવ્વકમ્મ નિબ્બદ્ધં વૈદિં ણિવત્તેઙ્ગે તં અસંખેજ્જેહિં જીવપદેસેહિં સચિતં કરેઙ્ગે સુહિંદુયં વા મહાલિયં વા । ❖ રાજ.સૂ.૧૮૭-૫

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- રાજા પ્રદેશીના હાથી અને કુંથુના જીવની સમાનતા અંગેના પ્રશ્નનો આ પાઠ છે. આખો પ્રશ્ન જોતા સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે છે કે તે આગમમાં પણ જીવના પ્રદેશો નો

સંકોચ અને વિસ્તાર આ બે જીવોની તુલના દ્વારા કહેવામાં આવેલ છે.

✳ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- નવતત્વ ગાથા-૧૦ વિસ્તારાર્થ

□ [10] પદ:-

(૧) પ્રદેશનો સંકોચ થાતો વિસ્તરે દીપક પરે

શરીર વ્યાપી જીવ પ્રદેશ એ જ ઉક્તિ અનુસરે

(૨) બીજું પદ પૂર્વ સૂત્ર: ૧૫માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- જીવના પ્રદેશોનો સંકોચ કે વિસ્તાર થાય છે તે વાતનું પ્રતિપાદન પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ કરેલું છે. પણ આ સંકોચને વિસ્તારનું સર્વસાધારણ કારણ કયું?

જીવ કાર્મણ શરીર અર્થાત્ તેને કરેલા કર્મો તેમાં પણ વિશેષ કરીને નિર્માણ નામ કર્મ.

પ્રશ્ન:- તો શું સર્વલોકાશને વ્યાપ્ત કરે ત્યારે નિર્માણ કર્મ કારણ ભૂત હોય છે?

-ના. તે વાત બરાબર નથી. કેવલી સમુદ્ધાત વેળા સર્વલોકાકાશ ના પ્રદેશો જેટલા-જીવના જે પ્રદેશો થાય તેમાં કારણ નામ-ગોત્ર અને વેદનીય કર્મની આયુકર્મ કરતા વધારાની જે સ્થિતિ છે તેને સમ બનાવવી તે છે.

પ્રશ્ન:- આ બંને વાતમાં મુખ્યતત્વતો કર્મો જ છે ને?

-હા. કર્મો ને લીધે જ આ સંકોચ-વિસ્તરણ કાર્ય થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન:- તો પછી કર્મો જ ન હોય તો શું થાય?

કર્મો જ ન રહે ત્યારે જીવના પ્રદેશોનું સંકોચ-વિસ્તરણ થાયજ નહિ

આટલી ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એ જ છે કે જો તમે દીવાના પ્રકાશની માફક તમારા જીવદ્રવ્યના પ્રદેશોમાં સંકોચ-વિસ્તરણ ન ઈચ્છતા હો અને સ્થિરતાની ઈચ્છા રાખતા હો તો મોક્ષ માટે પુરુષાર્થ કરવો. મોક્ષે ગયા પછી નિષ્કર્મનું આત્માને કોઈ અસ્થિરતા રહેતી નથી. આ સ્થિરતા એ જ જીવની સર્વોચ્ચ વિકાસ અવસ્થા છે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૧૭

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર ધર્મ-અધર્મ[દ્રવ્ય]ના લક્ષણને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *ગતિસ્થિત્યુપગ્રહોઘર્માધર્મયોરુપકાર:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક:- ગતિ - સ્થિતિ - ઉપગ્રહ: ધર્મ - અધર્મયો: ઉપકાર:

□ [4] સૂત્રસાર:- ગતિ અને સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું [એ જ] અનુક્રમે ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનું કાર્ય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગતિ- ગતિ કરવી

સ્થિતિ-સ્થિર રહેવું

ઉપગ્રહ નિમિત્ત,

ધર્મ- ધર્મ, [ધર્મ દ્રવ્ય]

*દિગમ્બર આત્માયમાં ગતિસ્થિત્યુપગ્રહૌ છે. શ્વેતામ્બરમાં પણ કોઈક કોઈક સ્થાને આ પાઠ મળે છે.

અધર્મ અધર્મ [અધર્મ દ્રવ્ય] **ઉપકાર:** ઉપકાર કાર્ય

□ [6] અનુવૃત્તિ:- પૂર્વ સૂત્રની કોઈ અનુવૃત્તિ નથી.

□ [7] અભિનવટીકા:- ધર્મ અને અધર્મ બંને દ્રવ્યો અમૂર્ત હોવાથી ઇન્દ્રિય ગમ્ય નથી. એ બંને દ્રવ્યોની સિદ્ધિ લૌકિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થકી થઈ શકતી નથી. જો કે આગમ પ્રમાણ થી તેમનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે અને આગમપોષક એવી યુક્તિઓ પણ છે કે જે ઉક્ત દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરે છે.

જગતમાં ગતિશીલ અને ગતિપૂર્વક સ્થિતિશીલ એવા બે પદાર્થો છે જીવ અને પુદ્ગલ આ ગતિ અને સ્થિતિ બન્ને ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્યોનું પરિણામ અને કાર્ય છે.

જો કે ગતિ અને સ્થિતિનું ઉપાદાન કારણ જીવ અને પુદ્ગલ જ છે. તો પણ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અવશ્યઅપેક્ષિત અને ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન એવું કોઈ નિમિત્ત કારણ તો હોવું જ જોઈએ. આ નિમિત્ત કારણ તે જ ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય.

જીવ અને પુદ્ગલની ગતિમાં નિમિત્ત રૂપે ધર્માસ્તિકાયની અને સ્થિતિમાં નિમિત્તરૂપે અધર્માસ્તિકાયની સિદ્ધિ થઈ જાય છે. આ અભિપ્રાયને લીધે જ ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ બતાવતા કહ્યું કે:-

ધર્માસ્તિકાય નું લક્ષણ-“ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવું” તે છે.

—અધર્માસ્તિકાયનું લક્ષણ-“તે પદાર્થોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવું” તે છે.

❖ ગતિ:- ગમનરૂપ ક્રિયા, એક સ્થાને થી બીજા સ્થાને જવું

—દેશાન્તરપ્રાપ્તિ લક્ષણાયા: (ગતિ)

— બાહ્ય અને અભ્યન્તર કારણોથી પરિણમન કરવાવાળા દ્રવ્યને દેશાન્તર પ્રાપ્ત કરાવનાર પર્યાય તે ગતિ

❖ સ્થિતિ:- સ્થિતિ- રહેવું, એક જ સ્થાને સ્થિર થવું તે

—સ્થિતિ: (ઈતિ) એક દેશાવસ્થાન લક્ષણાયા:

— પોતાના સ્થાન થી ચ્યુત ન થવું કે ખસવું નહીં, તેને સ્થિતિ કહે છે.

❖ ઉપગ્રહ:- ઉપગ્રહ એટલે નિમિત્ત(કારણ) જેમકે ગતિમાં નિમિત્ત થવું તે ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય છે. એમ કહ્યું તેથી ગતિઉપગ્રહ: એટલે ગતિમાં નિમિત્ત થવું કે ગતિનું નિમિત્તકારણ અર્થ થશે.

—સ્વોપજ ભાષ્યમાં ઉપગ્રહ શબ્દના પર્યાયોને જણાવતા કહ્યું છે કે ઉપગ્રહ-નિમિત્ત-અપેક્ષા-કારણ અને હેતુ એબધા સમાનર્થી શબ્દો છે.

—ઉપગ્રહ એટલે અનુગ્રહ, દ્રવ્યોની શક્તિના આવિર્ભાવકારણમાં કારણ હોવું

❖ ધર્મ:- ધર્મ એટલે ધર્માસ્તિકાય, ધર્મદ્રવ્ય

—સામાન્ય વ્યવહારમાં તેને ગતિ સહાયક દ્રવ્યરૂપે ઓળખાવાય છે.

—ગતિશીલ પદાર્થોની ગતિમાં નિમિત્ત થવાનું કાર્ય કરતું દ્રવ્ય તે ધર્મ દ્રવ્ય.

❖ અધર્મ:- અધર્મ એટલે અધર્માસ્તિકાય, અધર્મદ્રવ્ય

- સામાન્ય વ્યવહારમાં તે સ્થિતિ સહાયક દ્રવ્યરૂપે ઓળખાવાય છે

- [જીવ અને પુદ્ગલની] સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવાનું કાર્ય કરતું દ્રવ્ય તે અધર્મ દ્રવ્ય.

❖ **ધર્માધર્મયો:**- કર્તૃનિર્દેશ પદ છે. અર્થાત્ આ પદ ઉપકાર ક્રિયાના કર્તા રૂપે છે.

❖ **ઉપકાર:**- ઉપકાર એટલે કાર્ય.

-ઉપકાર-ગુણ-પ્રયોજન અને કાર્ય એ બધા સમાનાર્થી-પર્યાયવાચી શબ્દો છે. છતાં ઉપકાર અને કાર્ય બે શબ્દોનો પ્રયોગ ટીકામાં વિશેષ જોવા મળે છે.

-તદુપરાંત ઉપકાર શબ્દ સહાયક કે આવશ્યકતા અર્થમાં પણ જોવા મળે છે.

-આપણે આ અભિનવટીકામાં ઉપગ્રહ શબ્દ નિમિત્ત અર્થમાં અને ઉપકાર શબ્દ કાર્યઅથ માં જ પ્રયોજેલ છે. જેથી સળંગસૂત્રતા જળવાશે અને અર્થઘટન સમજવું સહેલું પડે.

ઉપકાર શબ્દ સંબંધે એક ખુલાસો પણ સમજવા જેવો છે કે વ્યવહારમાં પ્રયોજાતો આ શબ્દ ઉપકાર દ્વારા “ભલુકરવું” જેવો અર્થ પ્રતિપાદીત કરે છે તેવો અર્થ અહીં સમજવાનો નથી, કેમ કે ગતિ અને સ્થિતિમાં ધર્મ-અધર્મનો ઉપકાર છે એમ કહીશું ત્યારે તો ઉપકારનો પારિભાષિક કે વ્યવહારુ બંને અર્થોસરખા લાગશે પણ જ્યારે સૂત્ર માં સુખ:દુ:ખ કે જીવિત-મરણ એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે એમ કહીશું ત્યારે મરણમાં પુદ્ગલનો ઉપકાર છે. એવો અર્થ બેસશે નહીં.

વ્યવહારમાં કોઈને કહીએ કે આ ભાઈના મરણમાં તમારો ઘણો ઉપકાર છે ભલુ કર્યું તમે કે આગયો તો તે કેવું વિચિત્ર લાગે?

તેને બદલે ઉપકાર નો પારિભાષિક અર્થ “કાર્ય” લઈએ- તો “મરણમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલનું કાર્ય છે” એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાશે અર્થાત્ મરણ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપકાર નથી પણ તેનું એક કાર્ય છે. - જે તે ભવના આયુષ્યકર્મના પુદ્ગલો હોય ત્યાં સુધી તે જીવે અને પછી મરણ પામે છે.

❖ **ઉપકાર:**- એક વચન કેમ મુક્યું? જો કે ગતિ ઉપકાર: અને સ્થિતિ ઉપકાર: એ રીતે ઉપકાર બે છે. પણ સામાન્ય વાચી પદ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી ઉપકાર: એકવચનમાં મુકેલ છે.

❖ **સંકલિત અર્થ:**

-ગતિ સહાયરૂપ નિમિત્ત એ ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય [પ્રયોજન] છે.

-સ્થિતિ સહાયરૂપ નિમિત્ત એ અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય [પ્રયોજન] છે.

-ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવે છે:- આ દ્રવ્ય જે સમગ્ર લોકાકાશમાં એક અખંડ સ્વરૂપે, અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત છે. તે જ્યાં જ્યાં જે-જે જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગતિ કરવી હોય તેને ગતિ કરવામાં સહાયતા કરવાનું કાર્ય કરે છે.

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની સહાય વિના જીવ કે પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે નહીં

-અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવે છે:- આ દ્રવ્ય સમગ્ર લોકાકાશમાં એક -અખંડ સ્વરૂપે, અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત છે. તે જ્યાં-જ્યાં જે જે જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યને સ્થિર

થવું હોય તેને સ્થિર થવામાં સહાયતા કરવાનું કાર્ય કરે છે.

અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની સહાય વિના જીવ કે પુદ્ગલ સ્થિતિ કરી શકે નહીં

—અલોકાકાશમાં ધર્મ-અધર્મદ્રવ્ય ન હોવાથી ત્યાં જીવ કે પુદ્ગલ ની ગતિ કે સ્થિતિ હોતી નથી આગળ વધીને કહીએતો ઉક્ત દ્રવ્યોના અભાવે જીવકે પુદ્ગલ દ્રવ્યોનું ત્યાં અસ્તિત્વ જ નથી

આ રીતે નીચેના મુખ્ય મુદ્દા માં સૂત્રનો અર્થ વિભાજીત થઈ શકે

(૧) જીવ અને પુદ્ગલ બંનેનો ગતિ અને સ્થિતિ કરવાનો સ્વભાવ છે

(૨) ધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય [કિલક્ષણ] ઉક્ત દ્રવ્યોને ગતિમાં સહાયતા કરવાનું છે.

(૩) અધર્માસ્તિકાયનું કાર્ય [કિલક્ષણ] ઉક્ત દ્રવ્યોને સ્થિતિમાં સહાયતા કરવાનું છે.

(૪) જેમ માછલીમાં ચાલવાની અને સ્થિર રહેવાની શક્તિ હોવા છતાં ગતિ કરવામાં પાણીની અને સ્થિતિ કરવામાં જમીનાદિની અપેક્ષા રહે છે.

(૫) જેમ ચક્ષુમાં જોવાની શક્તિ હોવા છતાં તેને પ્રકાશની અપેક્ષા રહે છે

(૬) તેમ જીવ કે પુદ્ગલમાં ગતિ અને સ્થિતિની શક્તિ હોવા છતાં અનુક્રમે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યની સહાયતા લેવી પડે છે.

(૭) આ રીતે જીવ અને પુદ્ગલ ને ગતિ કરવામાં બાહ્ય નિમિત્ત કારણ ધર્મદ્રવ્ય છે અને સ્થિતિ કરવામાં બાહ્ય નિમિત્ત કારણ અધર્મ દ્રવ્ય છે

(૮) આ બંને દ્રવ્યો ઉદાસિન કારણ રૂપ છે. પ્રેરક નથી તેઓ પ્રેરણાથકી કોઈ જ દ્રવ્યને ચલાવતા નથી કે સ્થિર કરતા નથી. કેમ કે જો આ બંને દ્રવ્ય પ્રેરક કારણ હોત તો ન કોઈ પદાર્થ ગતિ કરી શકત અને ન કોઈ પદાર્થ સ્થિર થઈ શકત, કેમ કે ધર્મદ્રવ્ય ગતિની પ્રેરણા કરત અને સ્થિતિ દ્રવ્ય સ્થિર કરવા પ્રેરણા કરત એ દ્વન્દ્વ ચાલુ જ રહેત

(૯) આ બંને દ્રવ્ય સમગ્ર લોકાકાશમાં અખંડ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત ન હોત તો લોકના સમગ્ર ભાગોમાં ગતિ કે સ્થિતિ થતી જ ન હોત પણ લોકાકાશ માં તેની સર્વવ્યાપિતા ને લીધે જ સર્વત્ર ગમન કે અવસ્થાન થઈ શકે છે.

(૧૦) વળી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય અસંખ્યાત પ્રદેશી કહ્યું છે અનંત પ્રદેશી નહીં જો તે અનંત પ્રદેશી હોત તો અલોકમાં પણ પુદ્ગલ અને જીવની ગતિ કે સ્થિતિ થઈ શકતી હોત.

—લોક કે અલોકનો વિભાગ પણ ન હોત અને

—પુરુષાકાર એવું લોકનું સંસ્થાન પણ ન હોત

—વિશ્વનો આકાર, વ્યવસ્થા કે મર્યાદા કશું જ ન હોત

(૧૧) બંને દ્રવ્યોનું કાર્ય પણ એકમેકના પૂરક જેવું છે. જો ફક્ત ધર્મદ્રવ્ય ને માનશો તો જીવ-પુદ્ગલની ગતિ જ ચાલ્યા કરશે અને જો અધર્મદ્રવ્ય ને જ માનશો બધા સ્થિર-પૂતળાં જેવા જ થઈ જશે. માટે બંને દ્રવ્યો સર્વજ્ઞ પરમાત્માના વચનથી પણ ગ્રાહ્ય છે અને તેનું અસ્તિત્વ બુધ્ધિથી પણ ગ્રાહ્ય છે.

❖ પ્રશ્ન:- ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય, જીવની માફક અસંખ્યાત પ્રદેશી હોવા છતાં તેને લોકવ્યાપી કઈ રીતે કહ્યા તે સમજાતું નથી.

—સમાધાન:- જેમ પાણી, માછલીને તરવામાં સહાયક છે. પાણીના અભાવમાં માછલીનું તરવું અસંભવ છે એ જ રીતે જીવ અને પુદ્ગલની સ્વાભાવિક અને પ્રાયોગિક ગતિ તથા સ્થિતિમાં ધર્મ અને અધર્મ સહાયક થાય છે.

—કારણકે જીવ અને પુદ્ગલની સમસ્ત લોકમાં ગતિ અને સ્થિતિ છે તેથી તેના ઉપકારક દ્રવ્ય ને પણ સર્વગત માનવું જ પડે. માટે ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય ને સર્વગત માનવું જ પડે તેથી ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય સર્વવ્યાપી કહ્યું છે.

❖ પ્રશ્ન:- સાંખ્ય, ન્યાય વૈશેષિક આદિ દર્શનોમાં આકાશ ને તો દ્રવ્ય માનેલું છે પણ ધર્મ, અધર્મ-દ્રવ્યને બીજા કોઈએ માન્યા નથી, તો પછી જૈન દર્શને એમનો સ્વીકાર કેમ કર્યો છે.?

—સમાધાન:- જડ અને ચેતનાદ્રવ્ય જે દ્રશ્ય અને અદ્રશ્ય વિશ્વના ખાસ અંગ છે એમની ગતિશીલતા તો અનુભવસિદ્ધ છે

—જો કોઈ નિયામક તત્વ ન હોયતો તે દ્રવ્ય પોતાની સહજ ગતિશીલતાના કારણથી અનંત આકાશ માં કયાંય પણ ચાલી જઈ શકે છે.

—જો એ ખરેખર અનંત આકાશમાં ચાલ્યા જ જાય તો આ દર્શ્યદ્રશ્ય વિશ્વનું નિયત સ્થાન જ સદા સામાન્ય રૂપે એક સરખું નજર પડે છે તે તે કોઈપણ રીતે ઘટાવી શકાશે નહીં કેમ કે અનંતાજીવો અને અનંતા પુદ્ગલો પણ અનંત પરિમાણ વિસ્તૃત આકાશક્ષેત્રમાં રોકાયા વિના સંચાર કરશે.

આ રીતે સંચાર કરતા દ્રવ્યો એટલા બધાં પૃથક્ થઈ જશે કે એમનું ફરી થી મળવું અને નિયત સૃષ્ટિરૂપે નજરે પડવું અસંભવિત નહીં તો પણ મુશ્કેલ તો જરૂર થશે.

—આ કારણોથી ઉપરનાં ગતિશીલ દ્રવ્યોની ગતિમર્યાદાને નિયંત્રિત કરતા તત્વનો સ્વીકાર જૈન દર્શન કરે છે. એ જ તત્વ ને “ધર્માસ્તિકાય” એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે

—જે રીતે ઉપરોક્ત દલીલો થી ગતિ મર્યાદાના નિયામક તત્વરૂપે ધર્માસ્તિકાયના તત્વ નો સ્વીકાર કર્યો એકજ દલીલ થી સ્થિતિ મર્યાદાના નિયામકરૂપે અધર્માસ્તિકાય તત્વનો સ્વીકાર પણ જૈન દર્શન કરે જ છે.

❖ પ્રશ્ન:- જીવ અને પુદ્ગલ ની ગતિ અને સ્થિતિના બાહ્ય કારણ તરીકે આકાશને માનવાથી પણ ગતિ અને સ્થિતિ થઈ શકે છે. જેમ પાણી એ માછલીનો આધાર હોવા ઉપરાંત ગતિ-સ્થિતિમાં પણ કારણ બને છે. તેમ આકાશ ને જ જીવ-પુદ્ગલના આધાર અને ગતિ-સ્થિતિના કારણ તરીકે માનવાથી ઈષ્ટની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. પછી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યને માનવાની જરૂર શી?

—સમાધાન:- આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પહેલો પ્રશ્ન તો એ થાય કે જો આકાશ ગતિ-સ્થિતિમાં કારણરૂપ હોય તો અલોકાકાશમાં ગતિ અને સ્થિતિ કે થતી નથી?

—અર્થાત્ આકાશને ગતિ અને સ્થિતિનું નિયામક માનતા ને અનંત અને અખંડ હોવાથી જડ અને ચેતન દ્રવ્યને પોતાનામાં ગતિ અને સ્થિતિ કરતાં રોકી શકે નહીં અને એમ થવાથી નિયત દર્શ્યા દર્શ્ય વિશ્વના સંસ્થાનની અનુપપત્તિ થઈ જશે.

પરિણામે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યને આકાશ જુદું-સ્વતંત્ર માનવું એ જન્યાય પ્રાપ્ત છે. જ્યારે જડ અને

એતન તો ગતિશીલ જ છે ત્યારે મર્યાદિત આકાશ ક્ષેત્રમાં તેમની ગતિ નિયામક તત્ત્વ સિવાય જ પોતાના સ્વભાવથી માની શકાતી નથી. એથી ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ યુક્તિ સિદ્ધ છે.

❖ પ્રશ્ન:- ધર્મ, અધર્મનો અવગાહ આખા લોકાકાશમાં છે તો પછી જીવ અને પુદ્ગલનો અવગાહ કયાં થાય છે?

સમાધાન:- લોકાકાશેઽવગાહ: સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ લોકાકાશ સિવાયના કોઈ ભાગમાં અવગાહ હોતો નથી. જો જીવ અને પુદ્ગલને અલગ પાડવા હોત તો સૂત્રકાર મહર્ષિ એ ધર્માઽધર્મયો: કૃત્સ્ને લોકાકાશેઽવગાહ: એવું સૂત્ર જ બનાવેલ હોત પણ સામાન્ય સૂત્ર બનાવેલ હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલનો અવગાહ પણ સાથે જ સમજી લેવાનો છે.

□ [9] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ધમ્મત્થિકાણં જીવાણં આગમણગમણ ભાસુમ્મે સમણજોગા વડ્ઙજોગા કાયજોગા જે યાવન્તે તહપ્પગારા ચલા ભાવા સવ્વે તે ધમ્મત્થિકાણં પવત્તંતિ ગઈ લકખણેણં ધમ્મત્થિકાણં કાણં ।

અધમ્મત્થિકાણં જીવાણં ઠાણનિસીયણ તુયટ્ટુણમણસ્સ ય એગત્તી ભાવ કરણતા જે યાવન્તે તહપ્પગારા ધિરા ભાવા સવ્વે તે અધમ્મત્થિકાણં પવત્તંતિ ઠાણં લકખણેણં અધમ્મત્થિકાણં ।

❖ મગ. શ. ૧૩ ૩.૪ સૂ. ૪૮૧/૨-૩

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) લોકાકાશેઽવગાહ: ૫:૧ ૨

(૨) અજીવકાયા ધર્માધર્માકાશ પુદ્ગલા: ૫:૧

- અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ પ્રકરણ-ગા.૮ વિસ્તારાર્થ

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ:૨-શ્લોક-૧૮ થી ૨૪

□ [9] પદ:-

(૧) જીવાદિના સંચાર સમયે ગતિ સહાયક ધર્મ છે સ્થિરતામાં મદદરૂપે દ્રવ્ય એ જ અધર્મ છે.

(૨) સૂત્ર: ૧૭-૧૮ નું સંયુક્ત પદ ધર્મ, અધર્મ એ બંને નિમિત્ત ગતિ સ્થિતિમાં અને આકાશનું કાર્ય નિમિત્ત અવગાહને

□ [૧૦] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્ર તથા પછીના આકાશ દ્રવ્યનું સૂત્ર એ બંને ઉપકાર [કાર્ય] ને આશ્રીને એ બંને સૂત્રોનો નિષ્કર્ષ ધર્માદિ ત્રણે અજીવને સાથે લેવા માટે પછીના સૂત્ર: ૧૮ માં આપેલો છે.

જો કે પુદ્ગલ પણ અજીવ છે છતાં પુદ્ગલની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં લેતા તેનો નિષ્કર્ષ અલગ આપવા માટે અહીં ફક્ત ત્રણ અજીવોની જ સાથે વિચારણા કરી છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૮

- [1] સૂત્રહેતુ:- આકાશ ના લક્ષણને/કાર્યને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-આકાશસ્યાવગાહ:
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-આકાશસ્ય અવગાહ:
- [4] સૂત્રસાર:- [અવકાશ એટલે કે] જગ્યા આપવામાં નિમિત્ત થવું તે આકાશનું કાર્ય [અર્થાત્ ઉપકાર] છે [અથવા-આકાશનું કાર્ય કે ઉપકાર, અવગાહ અર્થાત્ જગ્યા આપવામાં નિમિત્ત થવું તે છે]
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-
આકાશસ્ય-આકાશ, આકાશસ્તિકાય, આકાશ દ્રવ્ય
અવગાહ:- અવગાહ, જગ્યા આપવી, અવકાશ આપવો
- [6] અનુવૃત્તિ:- ગતિસ્થિતિ- ઉપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકાર: ૫:૧૭ ઉપગ્રહ:..ઉપકાર:
- [7] અભિનવટીકા:- ધર્મ અને અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ એ ચારે દ્રવ્ય કયાંક ને કયાંક સ્થિત છે, અર્થાત્ આધેય થવું અથવા અવકાશ મેળવવો એ એમનું કાર્ય છે. જ્યારે અવકાશ આપવો એટલે કે સ્થાન આપવું તે આકાશનું કાર્ય છે. એથી જ અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે અવગાહ-પ્રદાન એ જ આકાશનું લક્ષણ છે.

❖ **આકાશ:-** આકાશ એટલે આકાશાસ્તિકાય કે આકાશદ્રવ્ય

—અહીં આકાશ શબ્દ સાથે ઉપકાર: શબ્દની અનુવૃત્તિ પૂર્વસૂત્ર માંથી લઈને જોડવાની છે. એટલે આકાશસ્ય-ઉપકાર: એવું વાક્ય થશે કેમ કે અત્રે પાંચે દ્રવ્યોના ઉપકાર કે કાર્ય થકી તેના લક્ષણને જણાવે છે તેમ આ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકાર આકાશ દ્રવ્યના કાર્ય ને જણાવે છે.

❖ **અવગાહ:પૂર્વે સૂત્ર-૫:૧૨ માં અવગાહ શબ્દ કહેવાઈ ગયો છે.**

—અવગાહ એટલે પ્રવેશ, સ્થાન કરવું તે, જગ્યા આપવી.

—અહીં અવગાહ શબ્દ સાથે ઉપગ્રહ શબ્દની અનુવૃત્તિ કરીએ તો સૂત્ર વધુ સ્પષ્ટ બનશે કેમ કે જેમ પૂર્વ સૂત્રમાં ગતિ-ઉપગ્રહ: અને સ્થિતિ-ઉપગ્રહ: શબ્દ છે. તેમ અહીં અવગાહ-ઉપગ્રહ એવું પદ બનશે જેથી અવગાહ કરવાવાળા ધર્મ, અધર્મ, જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યના અવગાહમાં ઉપગ્રહ કરવાનું અર્થાત્ નિમિત્ત બનાવવું [આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય છે] એવો અર્થ સ્પષ્ટ થશે.

❖ **સંકલિત અર્થ:-** આ સૂત્રનો અર્થ જૂદી જૂદી રીતે અહીં આપવામાં આવ્યો છે

—૧ આકાશનું લક્ષણ છે. અવગાહ પ્રદાન માં નિમિત્ત થવું

—૨ અવગાહોપગ્રહ: આકાશસ્યોપકાર:

—૩ આકાશનું કાર્ય [કે પ્રયોજન] સર્વ દ્રવ્યોને અવગાહ આપવામાં નિમિત્ત થવું તે છે.

—૪ અવગાહી એવા ધર્માદિ દ્રવ્યોને અવગાહ-અવકાશ કે જગ્યા આપવામાં નિમિત્ત થવું તે આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય [કેઉપકાર] છે.

❖ વિશેષ:- સૂત્રના અર્થ તથા શબ્દોના વૈશિષ્ટ્યને આધારે વિશેષ કથન કરતાં આ રીતે જણાવી શકાય કે:-

❖ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય અને પુદ્ગલસ્તિકાય એ ચારે દ્રવ્યોને આકાશ અવગાહ આપે છે. કેમ કે -

❖ ધર્માસ્તિકાય આદિને અવગાહમાં નિમિત્ત થવું એ આકાશનું કાર્ય છે

❖ આ રીતે એકજ આકાશ દ્રવ્યમાં આ ચારે દ્રવ્યોને પ્રવેશ મળે છે.

❖ અહીં પૂર્વસૂત્ર ૫:૧૨ મુજબ એવાતખ્યાલમાં રાખવી કે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્ય એક અખંડ અનંત પ્રદેશાત્મક આકાશસ્તિકાય જે ભાગમાં રહેલા છે. તે ભાગને અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્વરૂપી લોકાકાશ કહે છે. અને બાકીના ભાગ અલોકાકાશ કહે છે.

❖ આ રીતે ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્યને આશ્રીને એમ કહી શકાય કે લોકાકાશની બહાર કોઈ જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી.

❖ અવગ્રહ-પ્રવેશ મેળવવાની દૃષ્ટિએ સ્વોપજભાષ્યમાં ચાર દ્રવ્યોના બે ભેદ કહ્યા છે.

(૧) ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય આકાશની અંદર પ્રવેશીને અવગાહ મેળવે છે.

(૨) જીવ અને પુદ્ગલો સંયોગ અને વિભાગ થી પ્રવેશ મેળવે છે.

— અહીં સંયોગ એટલે એક સ્થાને ભેગા થવું કે જોડાવું

— અને વિયોગ એટલે કોઈ બીજા સ્થાને થી છૂટાં પડવું

જીવ અને પુદ્ગલ અલ્પક્ષેત્રને અવગાહે છે. લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગને રોકે છે. વળી તે બંનેને સૂત્ર ૫:૬ મુજબ ક્રિયાવાનુદ્રવ્યો પણ કહ્યા છે. એક ક્ષેત્રથી ખસીને બીજા ક્ષેત્રમાં પણ પહોંચે છે તેથી તેના અવગાહ એટલે કે પ્રવેશમાં સંયોગ અને વિભાગ દ્વારા આકાશ ઉપકારક બને છે.

❖ જો આકાશ ન હોત, તો અમુક સ્થાને જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગ અને વિભાગ સંભવી ન શકત.

❖ જો સંયોગ અને વિયોગ પૂર્વક અવકાશ આપનાર પદાર્થ ન હોય, તો કોઈ પણ વસ્તુ સર્વવ્યાપક બને અથવા તો તે કયાંય રહી શકે નહીં

— જ્યારે જીવ કે પુદ્ગલ નું અવગાહના ક્ષેત્ર બદલાયા કરે છે. ક્યારેક તે આ સ્થાને હોય, ક્યારેક તે બીજા સ્થાને પણ હોય. આમ જે સ્થાને થી તે છૂટો પડે છે તેને વિભાગ કહે છે. અને જે સ્થાને તે પ્રવેશ કરે છે. તેને સંયોગ કહે છે. આ બંને સ્થિતિમાં અવગાહ આપવાનું કાર્ય આકાશ જ કરે છે.

❖ જો કે લોકાકાશોઽવગાહ: સૂત્ર ૫:૧૨ માં આકાશનું સ્વરૂપ કે લક્ષણ પહેલા બતાવેલું જ છે કે સંપૂર્ણ પદાર્થોને અવગાહ દેવાનું તેને કાર્ય છે છતાં આ સૂત્રમાં ફરી થી એ જ અવગાહ કાર્ય ને જણાવવા આકાશસ્યાવગાહ: સૂત્ર બનાવ્યું તે સહેતુક છે.

લોકાકાશમાં અવગાહ સૂત્ર થકી અવગાહી એવા ધર્માદિ દ્રવ્યનું પ્રાધાન્ય હતું ત્યાં ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યો કયાં રહે છે એ વાતને સિદ્ધ કરવામાં આવી હતી જ્યારે

પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ એ સિદ્ધ કરેલ છે. અવગાહ આપવો એ આકાશનું જ કાર્ય છે. સામાન્ય થી ધર્માદિ દ્રવ્યોનો અવગાહ વિચારીને આપણે લોકાકાશ ને જ અવગાહ

આપવામાં પ્રયોજક તત્ત્વગણીએ છીએ અને અલોકનું અવગાહ-કાર્ય અપ્રસિધ્ધ રહે છે. તેથી આ સૂત્ર સ્પષ્ટ જણાવે છે કે અવગાહમાં નિમિત્ત થવું તે આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય છે. તેનો અર્થ એ જ કે આકાશ દ્રવ્ય તો આધાર છે જ ત્યાં કોઈ આધેય દ્રવ્ય રહે કે ન રહે.

જેમ એક ઘર બનાવવામાં આવે તેને રહેઠાણ [રહેવાનું સ્થાન] કહેવામાં આવે છે. તેમાં કોઈ રહેતું હોય કે ન રહેતું હોય પણ તેને રહેઠાણ તો કહેવાય જ છે. તે રીતે આકાશ દ્રવ્ય એ અવગાહ આપવાના લક્ષણને કારણે આધારતો કહેવાય જ છે. ત્યાં આધેય દ્રવ્ય હોય કે ન હોય તે વાત મહત્વની નથી.

❖ પ્રશ્ન:- ઘડો અને પાણી વગેરે પૃથક્ સિધ્ધ પદાર્થોમાં આધાર આધેય ભાવ જોવા મળે છે. જેમ કે ઘડો આધાર છે. પછી તેમાં પાણી આધેય છે. પણ આ ધર્મ, અધર્મ, આકાશ વગેરે તો પૃથક્ સિધ્ધ છે તો તેમાં આધાર-આધેય સંબંધ કઈ રીતે ઘટાવી શકાય?

-સમાધાન:- પૃથક્ સિધ્ધ ન હોય તેવા પદાર્થો માં પણ આધાર આધેય સંબંધ જોવા મળે છે. જેમ કે હાથમાં આવેલી રેખાઓ. અહીં હાથ અને રેખા પૃથક્ સિધ્ધ નથી છતાં હાથ આધાર છે. રેખાઓ આધેય છે. તે જ રીતે આકાશમાં [લોકાકાશમાં] ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય વ્યાપ્ત છે તે વાત વ્યવહાર સિધ્ધ જ છે.

❖ પ્રશ્ન:- જીવ અને પુદ્ગલ તો સક્રિય છે તેથી તેને અવગાહ દેવાની વાત યોગ્ય છે. પણ ધર્મ અને અધર્મ તો નિષ્ક્રિય છે તેને અવકાશ દેવાની વાત કઈ રીતે સમજવી?

❖ જો કે ધર્મ, અધર્મ દ્રવ્યમાં અવગાહન ક્રિયા થતી નથી, કેમ કે આ દ્રવ્યોનો નિષ્ક્રિય છે. છતાં પણ ઉપચાર થી તેને અવગાહી જ કહ્યા છે અને આકાશ દ્રવ્યનું કાર્ય અવગાહ આપવો તે કહ્યું છે. વળી લોકાકાશમાં ધર્મ અધર્મ દ્રવ્ય સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે માટે વ્યવહાર નયથી ધર્મ અધર્મ દ્રવ્યનો આકાશ દ્રવ્યમાં પ્રવેશ માનવો તે ઉચિત જ છે

❖ પ્રશ્ન:- જો આકાશદ્રવ્યમાં અવગાહ દેવાની શક્તિ છે તો દીવાલમાં ગાય વગેરેનો અને વજ્રમાં પાથર વગેરેનો પ્રવેશ પણ થવો જોઈએને? કેમ કે આકાશદ્રવ્યતો સર્વત્ર અસ્તિત્વધરાવે છે?

❖ સ્થૂળ હોવાથી ઉક્ત પદાર્થો પરસ્પર પ્રતિઘાત કરે છે. અહીં આકાશ દ્રવ્યનો દોષ નથી, પણ જે-તે પદાર્થોનો દોષ છે જ્યારે સૂક્ષ્મ પદાર્થ પરસ્પર અવકાશ આપે છે માટે તેમાં પ્રતિઘાત થતો નથી.

□ [8]સંદર્ભ:-

❖ આગમ સંદર્ભ:- આગાસત્થિકાણં જીવદવ્વાણ ય અજીવ દવ્વાણ ય ભાયણભૂણ ણેણ વિ સે પુને દોહિવિ પુને સયંપિ માણ્જ્જા...। અવગાહણા લક્ખણેણં આગાસત્થિકાણ

❖ મગ. શ. ૧૩, ૩.૪, સુ. ૪૮૧-૪

❖ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) લોકાકાશેઽવગાહ: ૫:૧૨

(૨) આકાશસ્યાઽનન્તા: ૫:૯

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:-

- (૧) દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ સર્ગ:૨ શ્લો. ૩૯ થી ૪૨
(૨) નવતત્વ પ્રકરણ-ગાથા:૧૦ વિસ્તારાર્થ

□ [9] પદ્ય:-

- (૧) સૂત્ર ૧૮:૧૯:૨૦ નું પદ્ય એકસાથે સૂત્ર:૧૯ માં આપેલ છે
(૨) સૂત્ર:૧૮ નું બીજું પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર:૧૭ સાથે અપાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર:૧૭ અને ૧૮ નો સંયુક્ત:-

ગતિ-સ્થિતિ કે અવગાહ [રહેવા આપવું] તે ધર્માદિ ત્રણે દ્રવ્યોનો ઉપકાર છે. આટલી જ વાતનું સ્મરણ કરીએતો માનકષાય અને લોભકષાય ઉપર ઘણો અંકુશ આવી શકે. કેમ કે જો આકાશ દ્રવ્યની વાત કરીએતો સમગ્ર વિશ્વમાં અવગાહ પ્રદાન કાર્ય તે જ કરે છે. પછી આ ઘર, આ જગ્યા, આ રૂમ વગેરેમાં મમત્વ શેનું? હે જીવ રહેવાના કોઈપણ સ્થળ તારા થયા ક્યાંથી? એ તો આકાશ દ્રવ્યના ઉપકાર થી પ્રાપ્ત થયેલ છે. તે અવગાહ પ્રદાન કરવાનું કાર્ય ન કરે તો તેને પણ કોણ ઉભવા દેવાનું હતું?

એ જ રીતે ગતિ અને સ્થિતિ સહાયક દ્રવ્યોને વિચારીએ તો આ જગતમાં મારાથી કાંકરી પણ ન ખરે તે વાત સમજાઈ જશે, કેમ કે જીવ કે પુદ્ગલ ને ગતિ કે સ્થિતિમાં નિમિત્ત થવાનું કાર્ય તો ધર્મ-અધર્મ દ્રવ્ય કરે છે. માટે હે જીવ! આ જગતમાં તારાથી કશું થતું નથી અરે પાંદડું પણ હલી શકતું નથી માટે ફોગટ ફૂલાઈશ નહીં કષાયનો નિગ્રહ કરી મોક્ષને માટે યત્ન કર.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૧૯

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી પુદ્ગલ દ્રવ્યના કાર્ય કે ઉપકાર ને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- શરીરવાહ્મન:પ્રાણાપાના:પુદ્ગલનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-શરીર - વાહ્ - મનસ્ - પ્રાણ - અપાના:- પુદ્ગલનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:- શરીર, વાહી, મન, પ્રાણાપાન [શ્વાસોચ્છ્વાસ] માં નિમિત્ત થવું એ પુદ્ગલોનો ઉપકાર [અર્થાત્ પુદ્ગલોનું કાર્ય] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

શરીર: ઔદારિકાદિ પાંચ પ્રકારનું શરીર પુદ્ગલનામ્- પુદ્ગલોનો

વાહ્- વાહી

મનસ્- મન

પ્રાણાપાન- શ્વાસોચ્છ્વાસ પ્રાણ - નિશ્વાસ અપાન- ઉચ્છ્વાસ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- ગતિસ્થિતિ-ઉપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકાર: ૫:૧૭ થી ઉપગ્રહ. ...
ઉપકાર: ની અનુવૃત્તિ લેવી.

□ [7] અભિનવટીકા:- ધર્મ, અધર્મ, આકાશનું કાર્ય [અથવા ઉપકાર] ને જણાવ્યા

પછી સૂત્ર ક્રમાનુસાર ચોથા અજીવકાય એવા પુદ્ગલ ના કાર્યને સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

અનેક પૌદ્ગલિક કાર્યોમાંથી [ઉપકારો માંથી] કેટલાંક કાર્યોને બે સૂત્રો થકી રજૂ કરેલા છે. જેમાં પ્રસ્તુત સૂત્રમાં શરીર, વાયા, મન અને પ્રાણાપણ [શ્વાસોચ્છ્વાસ] એ ચારે પૌદ્ગલિક કાર્યો બતાવ્યા છે કે જે જીવ ઉપર અનુગ્રહ અથવા નિગ્રહ કરે છે.

બીજા શબ્દમાં આ વાત કરીએ તો-જીવ ઉપર અનુગ્રહ અથવા નિગ્રહ કરવામાં શરીર, વાણી, મન, શ્વાસોચ્છ્વાસ થકી નિમિત્ત થવું એ પુદ્ગલ દ્રવ્ય નું કાર્ય [કે ઉપકાર] છે.

આ તથા અગ્રિમ સૂત્રએ બે સૂત્રો થકી સૂત્રકાર મહર્ષિએ જીવોની અપેક્ષાએ પુદ્ગલોનું માત્ર કાર્ય [કે ઉપકાર] જણાવેલ છે પુદ્ગલોનું લક્ષણ - “સ્પર્શરસગન્ધ વર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: ૫:૨૩ ” હવે પછી જણાવશે

❖ સૂત્રકાર જણાવે છે કે ‘શરીર, મન, વાયા અને શ્વાસોચ્છ્વાસ માં [નિમિત્ત થવું તે] પુદ્ગલ દ્રવ્યનું કાર્ય [ઉપકાર] છે.

❖ ‘શરીર:- પઞ્ચવિધાનિ શરીરાણિ ઔદારિકાદીનિ ।

☆ શરીર પાંચ પ્રકારના છે. જેનું વર્ણન પૂર્વ સૂત્ર ૨:૩૭ ઔદારિકવૈક્રિયાહારક - તૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ-માં થઈ ગયેલ છે. આ ઔદારિક આદિ પાંચે શરીર પુદ્ગલના પરિણામ રૂપ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે.

☆ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજ, કાર્મણ શરીર પૌદ્ગલિક કહ્યા કેમકે તે પુદ્ગલોના જ બનેલા છે.

જોકે કાર્મણશરીર અતીન્દ્રિય છે. તો પણ તે બીજાં ઔદારિકાદિમૂર્તદ્રવ્યના સંબંધથી સુખ-દુ:ખ આદિ વિપાક આપે છે. જેમ પાણી વગેરેના સંબંધથી ધાન્યકણ થાય છે. તેમ અન્ય સંબંધથી કાર્મણ શરીર પણ કર્મના ફળ વિપાકને દેનાર થાય છે તેથી તેને પૌદ્ગલિક સમજવું જોઈએ.

☆ આત્માના પરિણામોના નિમિત્તથી કાર્મણવર્ગણાના પુદ્ગલ પરમાણુઓ કર્મ રૂપે પરિણત થાય છે. આ કર્મનુસાર ઔદારિકાદિ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. માટે શરીરોને પૌદ્ગલિક અથવા પુદ્ગલનું કાર્ય [કે ઉપકાર] ગણેલા છે.

☆ ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરોમાં સૂક્ષ્મતાને લીધે ઈન્દ્રિય ગોચરતા હોતી નથી પણ કર્મના ઉદયથી જે ઉપચય શરીર પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી કેટલુંક શરીર ઈન્દ્રિય ગોચર છે અને કેટલુંક ઈન્દ્રિયાતીત છે અહીં શરીર પદ્ધતી તેના કારણભૂત કર્મોનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે. તેથી તેની પૌદ્ગલિકતાને સ્વીકારીને જીવો ઉપર પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે તેવું કથન અહીં કરેલ છે.

❖ ‘વાહ્:- :- વાણી, વાયા દ્વિ-ઇન્દ્રિયાદયો જિહ્વેન્દ્રિયસંયોગાત્ ભાષાત્વેન ગૃહ્ણન્તિ।

☆ વાણી અર્થાત્ ભાષા પણ પૌદ્ગલિક છે. જીવ જ્યારે બોલે છે ત્યારે પહેલાં આકાશમાં રહેલા ભાષાવર્ગણાના [ભાષા રૂપે બનાવી શકાય તેવા] પુદ્ગલોનું ગ્રહણ કરે છે.

-ત્યાર પછી પ્રયત્નવિશેષ થી તે પુદ્ગલોને ભાષારૂપે પરિણામાવે છે

-પછી પ્રયત્નવિશેષ થકી તે પુદ્ગલોને બહાર છોડે છે.

-આ ભાષા રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો એટલે જ શબ્દ.

-ભાષા રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડી દેવા એટલે જ “બોલવું”

-ભાષા રૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડવાથી અર્થાત્ બોલવાથી એ પુદ્ગલ માં ધ્વની ઉત્પન્ન થાય છે.

-આ રીતે શબ્દ કે વાણી ભાષા વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનું પરિણામ હોવાથી પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય છે.

-ભાષા જિહ્વેન્દ્રિયની સહાયથી ઉત્પન્ન થાય છે અને શ્રોત્રેન્દ્રિયની સહાયથી જાણી શકાય છે.

✳ બે પ્રકારે ભાષા કહેલી છે તેમાં ભાવભાષા એ વીર્યાન્તરાય, મતિજ્ઞાનાવરણ અને શ્રુતજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તથા અંગોપાંગ નામકર્મના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી એક વિશિષ્ટ શકિત છે.

-આ રીતે આ શકિત પુદ્ગલ સાપેક્ષ હોવાથી પુદ્ગલિક છે.

- અને એવા ભાવવચનની શકિતવાળા આત્મા થકી પ્રેરિત થઈને વચન રૂપે પરિણત થતા ભાષાવર્ગજ્ઞાના સ્કન્ધ, તે દ્રવ્યભાષા છે. આ દ્રવ્ય ભાષા કે દ્રવ્ય વચન શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય છે તેથી પણ તે પૌદ્ગલિક હોવાનું જાણી શકાય છે.

✳ **અમનસ્:-** મન, સંજ્ઞિન્મ્વ મનસ્ત્વેન ગૃહ્ણન્તિ ।

✳ મન પણ પુદ્ગલના પરિણામરૂપ હોવાથી પૌદ્ગલિક છે.

- (સંજ્ઞી) જીવ જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે પ્રથમ આકાશમાં રહેલા મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને શ્રદ્ધ કરે છે.

-ત્યાર પછી તે પુદ્ગલોને મન રૂપે પરિણમાવે છે. અને છોડે છે

- મનરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલોને છોડવા તે વિચાર છે.

- આથી મનરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલો કે વિચાર એ જ મન છે.

✳ મનના બે ભેદ છે દ્રવ્યમન અને ભાવમન

-ભાવમનના પણ બે ભેદ છે લબ્ધિ-ભાવમન, ઉપયોગ-ભાવમન

લબ્ધિ-ભાવમન, - વિચાર કરવાની શકિત તે લબ્ધિરૂપ ભાવમન છે.

ઉપયોગ-ભાવમન -વિચાર એ ઉપયોગ રૂપ ભાવ મન છે.

દ્રવ્યમન- વિચાર કરવામાં સહાયક મન રૂપે પરિણમેલા મનો વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો એ દ્રવ્યમન છે. એ રીતે દ્રવ્યમન પૌદ્ગલિક છે.

✳ લબ્ધિ તથા ઉપયોગરૂપ ભાવમન પુદ્ગલ અવલંબિત હોવાથી પૌદ્ગલિક છે.

- જ્ઞાનાવરણ તથા વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમ થી તથા અંગોપાંગ નામ કર્મના ઉદયથી મનોવર્ગજ્ઞાના જે સ્કંધો ગુણદોષ વિવેચન, સ્મરણ આદિ કાર્યમાં અભિમુખ આત્માના સામર્થ્ય થી ઉત્તેજક થાય છે તે દ્રવ્યમન છે. તે પણ પૌદ્ગલિક જ છે.

✳ **પ્રાણાપન:-** શ્વાસોચ્ચ્વાસ-જેની વ્યાખ્યા હવે પછીના અ.૮-સૂ. ૧૨-ગતિજાતિશરીર...માં નામકર્મની ટીકામાં કરાયેલી છે.

✳ **પ્રાણ:-** આત્મા થકી ઉદરમાંથી બહાર કાઢવામાં આવતો નિઃશ્વાસ વાયુ, તેને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે.

✳ **અપાન:-** ઉદર ની અંદર જતો ઉચ્ચ્વાસ વાયુ, તેને અપાન કહે છે.

એ બંને પૌદ્ગલિક છે અને જીવનપ્રદ હોવાથી આત્માને અનુગ્રહકારી છે.

—જ્યારે જીવ સ્વાસોચ્છ્વાસ લે છે. ત્યારે પ્રથમ તે સ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે. અને સ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમાવે છે.

સ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપે પરિણમેલા તે પુદ્ગલોને છોડી દે છે.

—આ પુદ્ગલો છોડવાની ક્રિયા એ જ પ્રાણાપન [સ્વાસોચ્છ્વાસ] કે જેને પુદ્ગલનું કાર્ય કહ્યું છે.

☆ હાથ કે અન્ય કોઈ ઉપકરણ વડે મુખ અને નાકને બંધ કરવાથી સ્વાસોચ્છ્વાસ નો પ્રતિઘાત થાય છે તેમજ ગળામાં ક્યારેક કફ ભરાઈ જાય ત્યારે પણ સ્વાસક્રિયામાં રૂકાવટ આવે છે. જેને આધારે સ્વાસોચ્છ્વાસ એ રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તે સિદ્ધ થાય છે.

❁ પુદ્ગલનામ્:-પુદ્ગલોની -અહીં પુદ્ગલ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે કરાયેલી છે. વિશેષમાં, પૂર્વસૂત્રમાંથી ઉપકાર: શબ્દની અનુવૃત્તિ અહીં લેવાની છે. જેથી પુદ્ગલનામ્ ઉપકાર: એવું વાક્ય બનશે. કેમ કે શરીરાદિ ચારેમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનું કાર્ય [કે ઉપકાર] છે

-પુદ્ગલ શબ્દ થકી એક વિશિષ્ટ અર્થ તત્વાર્થવાર્તિક માં જણાવેલો છે. “જે પુરુષ [જીવ] થકી કર્મ રૂપે ગ્રહણ કરાય છે તેને પણ પુદ્ગલ કહે છે.”

❁ સંકલિત અર્થ:- પાંચ પ્રકારે શરીર, ભાષા બોલવામાં ઉપયોગી થતા ભાષા વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો, વિચાર કરવામાં કામ આવતા મનો વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો સ્વાસોચ્છ્વાસ લેવા મૂકવામાં ઉપયોગી એવા સ્વાસોચ્છ્વાસના પુદ્ગલો - એ સર્વે પુદ્ગલો જીવો ઉપર ઉપકારમય કરે છે.

❁ વિશેષ:- પુદ્ગલોના કાર્ય [ઉપકાર] સંબંધે કેટલીક વિશેષતા:-

☆ અનંતા પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધ રૂપે બનેલી અનેક પ્રકારની વર્ગજ્ઞાઓ છે. તેમાંથી આઠ પ્રકારની વર્ગજ્ઞાઓ બધા સંસારી જીવોને શરીર ધારણ કરવામાં, વચન બોલવામાં, મનન કરવામાં, સ્વાસોચ્છ્વાસ માં ઉપકારક થાય છે. તેનું આદાન-ગ્રહણ પ્રત્યેક જીવ પોત-પોતાના તથા પ્રકારના કર્મના યોગે કરે છે.

☆ આઠ પ્રકારની કર્મવર્ગજ્ઞા:- (૧) ઔદારિક વર્ગજ્ઞા, (૨) વૈક્રિય વર્ગજ્ઞા, (૩) આહારક વર્ગજ્ઞા, (૪) તૈજસ વર્ગજ્ઞા, (૫) કાર્મણ વર્ગજ્ઞા, (૬) સ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગજ્ઞા, (૭) ભાષા વર્ગજ્ઞા, (૮) મનોવર્ગજ્ઞા.

☆ શરીરાદિ ચારે સંબંધે કંઈક સૂચના

(૧) શરીર:- શરીરને યોગ્ય પુદ્ગલ વર્ગજ્ઞાઓનું ગ્રહણ સંસારી જીવમાત્રને હોય છે.

(૨) વાણી:- બે ઇન્દ્રિય આદિ જીવો જીદ્દેન્દ્રિય ના સંયોગથી ભાષા વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. પૃથ્વીકાયાદિ એકેન્દ્રિય જીવો ગ્રહણ કરી શકતા નથી.

(૩) મન:- ફક્ત સંજ્ઞી જીવો જ મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે, અસંજ્ઞી જીવો ગ્રહણ કરી શકતા નથી.

(૪) સ્વાસોચ્છ્વાસ :- પર્યાપ્ત જીવોમાં જ સ્વાસોચ્છ્વાસ હોય છે. અપર્યાપ્ત જીવોમાં સ્વાસોચ્છ્વાસ ક્રીયા હોતી નથી.

❁ પ્રશ્ન:- જીવો આ પુદ્ગલોને શામાટે ગ્રહણ કરે છે?

અગ્નિમસૂત્ર[અ.૮-સૂ.૨]માં જણાવ્યા મુજબ સકષાયત્વાજ્ઞીવકર્મણો યોગ્યાનુપદ્ગલનાદત્તે અર્થાત્ કષાયના સંબંધથી જીવ કર્મને યોગ્ય પુદ્ગલો ગ્રહણ કરે છે. તેથી શરીર આદિ માં જીવોને પુદ્ગલો નોજ ઉપકાર છે. [અથવા પુદ્ગલ જ કારણ ભૂત છે]

❖ પ્રશ્ન:- ભાષાવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલ વાણી રૂપે પરિણમે છે. અને તેનું જ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિય મારફતે થાય છે તેમ તમે કહો છો, તો પછી એકના એક શબ્દો એક વખત સાંભળ્યા પછી ફરી કેમ સંભળાતા નથી?

સમાધાન:- જેવી રીતે એક વખત જોવાયેલી વીજળી, તેના પુદ્ગલ ચારે બાજુ વિખરાઈ જવાથી, બીજી વખત જોઈ શકાતી નથી તેમ એક વખત સંભળાયેલા શબ્દો તેના પુદ્ગલો ચારે બાજુ વિખરાઈ જવાથી ફરી વાર સંભળાતા નથી.

❖ પુનઃપ્રશ્ન:- તો પછી ટેપ થયેલા કે રકોર્ડ થયેલા શબ્દો વારંવાર સાંભળી શકાય છે તેનું શું કારણ છે?

સમાધાન:- શબ્દરૂપ પુદ્ગલોને ટેપ રેકોર્ડર કે ગ્રામોફોન રેકોર્ડરમાં સંસ્કારીત કરાયેલા હોય છે. તેથી આ સંસ્કારીત શબ્દને પુનઃપુન સાંભળી શકાય છે. જેમ વીજળી થાય ત્યારે જ ફોટો લેવામાં આવેલ હોય તો આપણે તેને ફરીફરીને જોઈ શકીએ છીએ તેમ.

❖ પ્રશ્ન:- ભાષાને તમે પુદ્ગલ દ્રવ્ય કહો છો તો ભાષા પણ શરીરની માફક દેખાવી જોઈએને? છતાં આંખોથી દેખાતી કેમ નથી?

સમાધાન:- ભાષાના પુદ્ગલો અર્થાત્ શબ્દ પુદ્ગલો અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આંખો દ્વારા જોઈ શકાતા નથી. કેવળ શ્રોત્રેન્દ્રિય થકી જ તે ગ્રાહ્ય બને છે.

❖ પુનઃપ્રશ્ન:- જો શબ્દપુદ્ગલ આંખો વડે જોઈ શકાતા ન હોય તો તેને અરૂપી માનવામાં વાંધો શો છે?

સમાધાન:- ભાષાને- શબ્દપુદ્ગલોને અરૂપી માનવામાં કેટલાંક દોષો સ્પષ્ટ દેખાય છે તેને કારણે તેને અરૂપી માની શકાય નહીં જેમ કે :-

☆ અરૂપી વસ્તુ, રૂપી વસ્તુની મદદ થી જાણી ન શકાય જ્યારે શબ્દો, રૂપી શ્રોત્રેન્દ્રિયની મદદ થી જાણી શકાય છે.

☆ અરૂપી પદાર્થને રૂપી પદાર્થ પ્રેરણા ન કરી શકે, જ્યારે શબ્દને રૂપી વાયુ પ્રેરણા કરી શકે છે. તેથી જ જો વાયુ અનૂકુળ હોય તો શબ્દો દૂરથી પણ સંભળાય છે અને વાયુ પ્રતિકુળ હોય તો નજીકથી પણ શબ્દો સાંભળવામાં મુશ્કેલી પડે છે

☆ અરૂપી વસ્તુ પકડી ન શકાય. શબ્દો તો રેડીયો, ફોનોગ્રાફ, ટેપ, વગેરેમાં પકડી શકાય છે.

☆ આવા આવા કારણો ઉપરાંત મહત્વની વાત એ છે કે સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી જિનેશ્વર પરમાત્માએ શબ્દોને રૂપી જ કહ્યા પછી આપણે તેને અરૂપી કહેવા કે માનવા તે જિન વચનોમાં શંકા કરવા જવું છે.

❖ પ્રશ્ન:- શરીર આદિ નો આજ ક્રમ નિર્ધારણ કરવા નો હેતુ શો છે?

સૌ પ્રથમ શરીરનું ગ્રહણ કર્યું છે. કેમ કે જો શરીર હોય તો વચન, મન, સ્વાસોચ્છ્વાસ

આદિ ઉત્તર પ્રવૃત્તિનો સંભવ છે.

— તેના પછી બીજા ક્રમમાં વાણીનું ગ્રહણ કર્યું કેમકે વાણી બેઇન્દ્રિય આદિ જીવને હોય છે. સર્વ શરીર ધારીને હોતી નથી. તેથીસ્પર્શનેન્દ્રિય.શરીર પછી બીજા ક્રમે જિહ્વેન્દ્રિયનો વિષય લીધો છે.

—ત્રીજા ક્રમે મનનું ગ્રહણ કર્યું છે. પંચેન્દ્રિયનો વિષય હોવાથી અર્થાત્ સ્પર્શાદી સર્વ વિષયો અંતેતો મન સાથે જ સંકડાયેલા છે.

— છેલ્લે પ્રાણાપન (શ્વાસોચ્શ્વાસ) નું ગ્રહણ કર્યું. તે સઘળા સંસારી પ્રાણીનું કાર્ય હોવાથી અન્ય ગ્રહણ કર્યું છે.

❖ કાર્મણ શરીર ને આકાશની માફક કોઈ આકારનથી પછી તે પૌદ્ગલિક કઈ રીતે હોઈ શકે? —ભલે કાર્મણ શરીર આકાર રહિત હોય પણ બીજા ઔદારિકાદિ મૂર્ત દ્રવ્યના સંબંધ થી સુખ દુઃખાદિ વિપાક આપે છે.તેથી તેને પૌદ્ગલિક જ સમજવું વળી કર્મ પોતે પણ પુદ્ગલ જ છે.

❖ વચન અમૂર્ત છે. તેથી તેને પૌદ્ગલિક કહેવું બરાબર નથી.

વચન અમૂર્ત નથી પણ મૂર્ત છે. તેથી તે પૌદ્ગલિક જ છે. શબ્દોનું મૂર્તિમાન દ્રવ્યકર્ણ થકી જ ગ્રહણ થાય છે. દીવાલ વગેરે મૂર્તિમાન દ્રવ્યોથી તેનો અવરોધ પણ થાય છે. આવા આવા અનેક કારણોથી વાણી-વચન પૌદ્ગલિક જ સાબિત થાય છે.

❖ મન રૂપાદિ ગુણોથી રહિત દ્રવ્ય છે. તો તેને પૌદ્ગલિક કઈ રીતે કહી શકાય?

— મન ભલે અદૃશ્ય હોય, પણ વિચારણા કરતી વખતે મનોવર્ગણા ના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને મનરૂપે પરિણમાવે છે. આ રીતે દ્રવ્યમન ની ઉત્પત્તિ જ મનો વર્ગણાના પુદ્ગલ હોવાથી મન નિયમા પૌદ્ગલિક જ છે. અન્યથા વિચારોના પ્રવાહ વહે જ નહીં

❖ શ્વાસોચ્શ્વાસને પૌદ્ગલિક કઈ રીતે કહો છો?

પહેલી વાતતો એ કે શ્વાસ અને ઉચ્શ્વાસ માં વાયુની જ પ્રવેશ નિર્ગમન પ્રક્રિયા છે. વાયુ પુદ્ગલ છે. માટે શ્વાસોચ્શ્વાસ પૌદ્ગલિક જ કહ્યા છે વળી રૂપી દ્રવ્ય એવા હાથ, રૂમાલ આદિ વડે નાક અને મુખને દાબી દેવામાં આવે ત્યારે વાયુનો પ્રતિઘાત પણ થતો જોવા મળે છે. આ રીતે મૂર્ત દ્રવ્ય થકી થતો પ્રતિઘાત પણ તેના પૌદ્ગલિક પણાને જ સિધ્ધ કરે છે.

આ રીતે શરીરાદિ ચારે પૌદ્ગલિક જ છે. તેવાત સિધ્ધ જ સમજવી

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પોગલત્થિકાણં જીવાણં ઓરાલિયવેઝવ્ય આહારણ તેયાકમ્મણ સોઈંદિય ચ્ચિક્ષંદિય ધાણિંદિય જિભ્મિંદિય ફાસિંદિય મણજોગ વયજોગ કાયજોગ આણાપાણૂં ચ ગહણં પવત્તિ ગહણલક્ષણેણં પોગલત્થિકાણં ❖ મગ.શ.૧.૩-૩.૪-સૂ.૪૮૧/૬

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) પાંચ શરીર સૂ.૨:૩૭ ઔદારિકવૈક્રિયાહારકતૈજસકાર્મણ શરીરાણિ

(૨) પુદ્ગલ લક્ષણ સૂ.૫:૨૩ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા:

(૩) કર્મગ્રહણ સૂ.૮:૨ સકષાયત્વાજ્જીવ કર્મણો યોગ્યાન પુદ્ગલાનાદસૈ. ૧

(૪)નામકર્મ સૂ.૮:૧૨ ગતિજાતિશરીરાડ્ગોપાડ્ગનિર્માણ .

(૫)પુદ્ગલના અન્ય કાર્યો:- સૂ. ૫:૨૦ સુખદુ:ખજીવિતમરણોપગ્રહાષ્વ

□ [9]પદ્ય:-

(૧) પદ્ય પહેલું-સૂત્ર: ૧૮-૧૯-૨૦ નું સંયુક્ત પદ્ય છે.

આકાશ તો અવકાશ આપે, કાયા વચન મન શ્વાસના
સુખદુ:ખ ને જીવિત મરણ ઉપકાર પુદ્ગલ વાસના

(૨) પદ્ય બીજું-સૂત્ર: ૧૯ અને ૨૦ નું સંયુક્ત પદ્ય

દેહવાફ મન નિ:શ્વાસ, ઉચ્ચશ્વાસ સુખ દુ:ખ આ
જીવિત મૃત્યુ છે કાર્યો. પુદ્ગલ ઉપકારનાં

□ [10]નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી જીવ પરત્વે પુદ્ગલ ના ઉપકાર કાર્યને જણાવે છે. જીવ જેને મારું મારું કરીને ફરે છે. એ શરીર ખરેખર શું છે? પુદ્ગલનો ઉપકાર છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ શરીર, આ ભાષા, આ મન, અરે! શ્વાસોચ્ચશ્વાસ સુધ્ધા પુદ્ગલનું જ કાર્ય છે હવે જો એક શ્વાસોચ્ચશ્વાસ જેવી આજીવન ક્રિયાપણ તારી પોતાની ન હોય અને પૌદ્ગલિક હોય તો પછી હે જીવ! જગતમાં ખરેખર તારું શું છે?

વળી જે શરીરની સજાવટ પાછળ તું આટલો પાગલ બને છે, જે ભાષાને માટે આટ-આટલો પુરુષાર્થ કરે છે, મનનો નયાવ્યો નાય કરે છે, એ બધી પ્રવૃત્તિ તો પૌદ્ગલિક જ છે તેમાં આત્મિક શું છે? અને એક અજીવ દ્રવ્ય તારા ઉપર આટ-આટલા ઉપકારો કરે છે. તો તેની સહાયતા લઈ જીવના વિકાસ સાધવાને બદલે વિનાશ માર્ગે શામાટે આગળ વધે છે?

આ બધું પૌદ્ગલિક જ છે તે તું હવે જો સમજ્યો છે તો તેને દૂર કરી તારા મૂળભૂત આત્મ દ્રવ્યમાં સ્થિર થા પુદ્ગલની આંગળીએ વળગેલ બાળક જેવું જીવન ક્યાં સુધી જીવીશ? આવી તત્ત્વ ચિંતવના કર.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૨૦

□ [1]સૂત્રહેતુ:-પૂર્વસૂત્રની માફક આ સૂત્ર થકી પણ સૂત્રકાર મહર્ષિ પુદ્ગલોના ઉપકાર[અર્થાત્ કાર્ય] ને જણાવે છે અથવા કાર્ય થકી પુદ્ગલના લક્ષણને કહે છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:- સુખદુ:ખજીવિતમરણોપગ્રહાષ્વ

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્:-સુખ - દુ:ખ - જીવિત - મરણ - ઉપગ્રહા: ચ

□ [4]સૂત્રસાર:-સુખ,દુ:ખ,જીવન અને મરણ માં નિમિત્ત થવું તે [પણ પુદ્ગલ નો ઉપકાર કે કાર્ય છે]

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

સુખ-સુખ

જીવિત-જીવન

દુ:ખ-દુ:ખ

મરણ-મરણ, મૃત્યુ

ઉપગ્રહ: નિમિત્ત

ચ - અને, વળી

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

(૧) ગતિસ્થિતિ ઉપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકાર: ૫:૧૭ ઉપકાર: ની અનુવૃત્તિ લેવી

(૨) શરીર વાઙ્મન:પ્રાણાપાના:પુદ્ગલાનામ્ ૫:૧૯ થી પુદ્ગલાનામ્

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વ સૂત્ર:૧૯ માં પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપકાર કે કાર્ય જણાવ્યું તેમ આ સૂત્રમાં પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યના અન્ય ઉપકારોને સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

અત્રે આ બે સૂત્રોમાં જીવોની અપેક્ષા એ પુદ્ગલોનો માત્ર ઉપકાર જણાવવામાં આવ્યો છે. પુદ્ગલનું લક્ષણ તો સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: ૫:૨૩ માં હવે પછી જણાવાશે તે ખાસ નોંધનીય છે.

✿ સુખ:- સુખોપગ્રહો પુદ્ગલાનામ્ ઉપકાર:

સુખમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. પણ સુખ એટલે શું?

☆ જીવને પ્રીતિરૂપ પરિણામ એ સુખ છે.

☆ સાતા વેદનીય કર્મરૂપ અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય ક્ષેત્ર આદિ બાહ્ય કારણથી ઉત્પન્ન થતી રતિ તે સુખ

☆ ઇચ્છિત સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દની પ્રાપ્તિ તે સુખનું કારણ છે.

☆ મનમાં આનંદ થવો તે સુખ સઘળા ઇષ્ટ પદાર્થો સુખના કારણ રૂપ છે.

☆ સ્મગાદિસમ્બન્ધાદાત્મન: આલ્હાદ: સુખમ્ (તસ્ય નિમિત્તતા પુદ્ગલાનામ્ ઉપકાર:)

☆ સાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી ઇષ્ટ સ્ત્રી ભોજન વસ્ત્ર આદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતી માનસિક પ્રસન્નતા આનંદ, જે સાતાવેદનીય અંતરંગ કારણ અને ઇષ્ટ ભોજનાદિ બાહ્ય કારણ થી મળે છે. આ બંને કારણ પુદ્ગલ રૂપ છે માટે સુખ પણ પુદ્ગલ કાર્ય છે.

✿ દુ:ખ:- દુઃખોપગ્રહો પુદ્ગલાનામુપકાર:

-દુ:ખમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. પણ દુ:ખ એટલે શું?

☆ પરિતાપ, અપ્રીતિકર આત્મ પરિણામ તે જ દુ:ખ

☆ અસાતા વેદનીય રૂપ અંતરંગ કારણ અને દ્રવ્ય આદિ બાહ્ય નિમિત્ત થી ઉત્પન્ન થતી અરતિ તે દુ:ખ.

☆ અનિષ્ટ સ્પર્શાદિની પ્રાપ્તિ તે દુ:ખનું કારણ છે.

☆ ઉદ્વેગ ઉત્પન્ન કરે તે દુ:ખ, સઘળા અનિષ્ટ પદાર્થો દુ:ખના કારણરૂપ છે.

કણ્ટકાદિ સમ્બન્ધાત્ પરિણામો દુઃખ, (તસ્ય નિમિત્તતા પુદ્ગલાનામુપકાર:)

☆ અસાતા વેદનીય કર્મના ઉદયથી અનિષ્ટ ભોજન વસ્ત્રઆદિ દ્વારા ઉત્પન્ન થતો માનસિક સંકુલેશ-દુ:ખો એ અસાતા વેદનીય કર્મના ઉદયરૂપ આંતરિક અને અનિષ્ટ ભોજન આદિની પ્રાપ્તિ રૂપ બાહ્ય કારણથી થાય છે. આ બંને કારણો પૌદ્ગલિક હોવાથી દુ:ખએ પુદ્ગલનો ઉપકાર છે.

❖ **જીવિત:-** જીવિતોપગ્રહ્ય પુદ્ગલનામુપકાર:

જીવિતમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. પણ જીવિત એટલે શું?

☆ આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી દેહધારી જીવના પ્રાણ અને અપાન નું ચાલું રહેવું એ જીવિત છે.

☆ વિધિ પૂર્વક સ્નાન, આચ્છાદન, વિલેપન તથા ભોજનાદિ વડે આયુષ્ય નું અનપવર્તન તે જીવિત [નું કારણ છે]

☆ આયુષ્ય કર્મના પુદ્ગલોના સંબંધ સુધી એક શરીરમાં જીવ ટકી રહે તે જીવન

☆ ભવસ્થિતિમાં કારણ એવા આયુષ્ય કર્મના ઉદયથી પ્રાણનું ટકી રહેવું એ જીવન છે. આ જીવન આયુષ્ય કર્મ, ભોજન, શ્વાસોચ્છવાસ આદિ અભ્યંતર અને બાહ્ય કારણોથી ચાલે છે. આકારણો પૌદ્ગલિક હોવાથી જીવન એ પુદ્ગલોનું કાર્ય(કે ઉપકાર)કહ્યો છે.

❖ **મરણ:-** મરણોપગ્રહો પુદ્ગલનામુપકાર:

મરણમાં નિમિત્ત થવું તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે.

☆ આયુષ્ય કર્મ પૂર્ણ થવાથી દેહધારી જીવના પ્રાણાપાન નો ઉચ્છેદ થવો એ જ મરણ છે.

☆ વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ વગેરે વડે આયુષ્યનું અપવર્તન તે મરણ [નું કારણ છે]

☆ આયુષ્ય કર્મ પૂરું થાય અને શ્વાસોચ્છવાસની ગતિ રોકાઈ જાય તે મરણ.

– પ્રાણાદિ ઉપરમો મરણ (તસ્ય નિમિત્તતા પુદ્ગલનામુપકાર:)

☆ મરણ એટલે વર્તમાન જીવનનો અંત. આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય, વિષભક્ષણ આદિ અભ્યંતર-બાહ્ય પુદ્ગલની સહાયતા થી થાય છે. માટે તે પુદ્ગલોનો ઉપકાર(કે કાર્ય)કહ્યું છે.

❖ **ઉપગ્રહ:-**ઉપગ્રહ શબ્દ ની અનુવૃત્તિ ચાલુ હોવા છતાં અહીં પુન:ઉપગ્રહ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે તે વિશિષ્ટ અર્થની સ્થિતિ માટે છે. સુખાદી પોતે પુદ્ગલ રૂપ નથી પણ તે પુદ્ગલ જન્ય છે. માટે ઉપગ્રહ શબ્દનું ગ્રહણ ઉચિત જ છે.

– અત્ર પુનરાત્મન: સુખાદ્યાકારેણ પરિણમમાનસ્યોપગ્રહે વર્તન્તે પુદ્ગલા: ।

– ઉપગ્રહ શબ્દ થી એમ સૂચવે છે કે સુખ દુ:ખાદિ રૂપે આત્મા પણ પરિણામો પામે છે.

– દિગમ્બરીય ટીકામાં જણાવે છે કે ઉપગ્રહનું પુન:ગ્રહણ પુદ્ગલના સ્વ-ઉપકારને જણાવે છે જેમ કે કાંસાના વાસણને ભસ્મ થી સાફ કરતા વાસણ ઉજળું બની જાય છે. અહીં પુદ્ગલનો પુદ્ગલ ઉપર અર્થાત્ સ્વ-ઉપકાર છે.

❖ **ચ:-** ચ શબ્દ પુદ્ગલનામુપકાર: શબ્દ ની પૂર્વ સૂત્રમાંથી અનુવૃત્તિ લેવાનું સૂચવે છે.

❖ **સંકલિત અર્થ:-** સુખમાં નિમિત્ત થવું, દુ:ખમાં નિમિત્ત થવું, જીવનમાં નિમિત્ત થવું અને મરણમાં નિમિત્ત થવું એ બધો પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ઉપકાર[અર્થાત્ કાર્ય] છે.

– આ રીતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મનુસારે જે-જે જીવને જે-જે પ્રકારનો પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે તે મુજબ તેને જીવને તે થકી સુખ દુ:ખનો પરિણામ થાય છે

જ્યાં સુધી જે આયુષ્ય કર્મનો વિપાકોદય જે ગતિમાં જે શરીર દ્વારા જે-જે જીવ ભોગવતા

રહે છે. ત્યાં સુધી તે જીવને શરીર દ્વારા સુખદુઃખનો અનુભવ કરતો રહે છે.

કોઈ પણ ગતિમાં રહેલા જીવને શરીર સંબંધિ આયુષ્ય પૂર્ણ થાય તે સમયે જ બીજા ગમે તેટલા પ્રબળ યોગીનો સંબંધ હોય તો પણ તે જીવને શરીર થી અળગા થવું પડે છે જેને વ્યવહારમાં મરણ કહેવામાં આવે છે.

જીવન કે મરણમાં કારણ ભૂત આયુષ્ય કર્મ છે. તે પણ કાર્મણ વર્ગણા અંતર્ગત પુદ્ગલ વર્ગણા ઓ જ છે માટે સુખાદિ ચારેમાં નિમિત્ત થવું તેને પુદ્ગલનું કાર્ય કહેલું છે.

❖ વિશેષ:- સૂત્ર સંબંધિ વિશેષ માહિતી:-

☆ શરીરાદિ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે અને સુખાદિ પણ પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે છતાં બંને સૂત્રો અલગ બનાવ્યા તે સહેતુક છે

શરીરાદિમાં પુદ્ગલનો ઉપકાર છે એનો અર્થ એ છે કે શરીરાદિ કાર્યમાં પુદ્ગલ કારણ છે. પણ કારણ બે પ્રકારના છે. (૧)ઉપાદાન કારણ અને (૨)નિમિત્ત કારણ.

અહીં શરીર આદિમાં પુદ્ગલો પરિણામી અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ છે. જ્યારે સુખ આદિમાં પુદ્ગલો એ નિમિત્ત કારણ છે.

—પરિણામી [અર્થાત્ ઉપાદાન] કારણ તે કહેવાય કે જે કારણ પોતે જ કાર્યરૂપ બની જાય છે.

—નિમિત્ત કારણ તે કહેવાય કે જે કારણ સ્વતંત્ર રૂપે અલગ રહી કાર્યમાં સહાય કરે.

ઉપરોક્ત બંને સૂત્રના સંદર્ભમાં વિચારીએ તો શરીર આદિ ચારે કાર્યોમાં પુદ્ગલો પોતે જ શરીર આદિરૂપે બની જાય છે, અર્થાત્ કારણ જ કાર્યરૂપ બની જાય છે. જ્યારે સુખ આદિ કાર્યોમાં પુદ્ગલો સુખ આદિ રૂપે નથી બનતા પણ સુખ આદિ ચારે ઉત્પન્ન થવામાં સહાય કરે છે. જેમ ઘડા રૂપ કાર્યમાં માટી અને દંડ બંને કારણ છે પણ માટી પોતે જ ઘડી રૂપે બની જાય છે તેથી તે ઉપાદાન કારણ છે અને દંડ સ્વતંત્ર રૂપે રહી ઘડાની ઉત્પત્તિમાં સહાયતા કરે છે માટે તે નિમિત્ત કારણ છે.

બીજી રીતે વિચારીએ તો—

ઘડો એ માટીનો ઉપકાર [કાર્ય] છે. અને રોગની શાંતિ એ પણ માટીનો ઉપકાર [કાર્ય] છે. ફર્ક એ છે કે ઘડામાં માટી પોતેજ ઘડા રૂપ બની જાય છે જ્યારે રોગની શાંતિમાં માટી તો માટી રૂપે જ રહે છે. પણ તેના નિમિત્તે શરીરમાં શાંતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રીતે શરીરાદિકાર્યમાં પુદ્ગલ એ ઉપાદાન [પરિણામી] કારણ છે અને સુખ આદિ પ્રત્યે પુદ્ગલ એ નિમિત્ત કારણ છે. આ ભેદને સૂચવવા માટે જ બંને સૂત્રોની રચના અલગ અલગ કરી છે.

☆ ઉપકાર— શબ્દનો અર્થ “કાર્ય” અથવા “નિમિત્ત કારણ” લેવાનો છે. બીજા દ્રવ્યોનો પર્યાયોમાં નિમિત્ત થવું તેનું નામ ઉપકાર, પુદ્ગલોમાં આ રીતે જીવોને નિમિત્ત ભૂત થવાનો સ્વાભાવ ન હોય, તો આ સંસારની ઘટના જ ન બને

બાકી ઉપકારનો અર્થ “ભલું કરવું” એવો જો કરશો તો પછી જીવને દુઃખમાં અને મરવામાં પુદ્ગલો ભલુ કરે છે. એવો વિપરીત અર્થ નીકળશે એટલે ઉપકાર નો અર્થ કાર્ય કે

પ્રયોજન કરવાથી અર્થઘટન બરાબર થશે.

☆ **સુખાદિ ચારે ક્રમનું નિર્ધારણ:-** જીવમાત્રનો પુરુષાર્થ સુખને માટે હોય છે. તેથી સર્વપ્રથમ સુખ નું ગ્રહણ કર્યું છે, ત્યાર પછી પ્રતિપક્ષી હોવાથી બીજા ક્રમે દુઃખ નું ગ્રહણ કરેલ છે. આ સુખ અને દુઃખ બન્ને જીવિત પ્રાણીને હોય છે. માટે ત્રીજા ક્રમે જીવિત નું ગ્રહણ કર્યું અને અન્તે જીવનની સમાપ્તિ જ થવાની છે માટે છેલ્લે મરણ નું ગ્રહણ કર્યું

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ **આગમ સંદર્ભ:-** જીવ ઉવઓગ લક્ષણે । નાणेणं दंसणेणं च सुहेण य दुहेण य

♣ **ઉત્ત. અ. ૨૮-ગા. ૧૦**

[નોંધ:- આ પાઠ અપર્યાપ્ત છે છતાં સંગતિ દર્શાવવા પૂરતી નોંધ કરી છે]

☆ **તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-**

પુદ્ગલ લક્ષણ સૂ.૫:૨૩ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા:

પુદ્ગલ અન્યકાર્ય સૂ. ૫:૧૯ શરીરવાડ્મન: પ્રાણાપના: પુદ્ગલાનામ્

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદો પૂર્વસૂત્ર:૧૯ માં અપાયેલા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી પુદ્ગલના ઉપકાર [કાર્ય] ને જણાવે છે. અર્થાત્ સુખ-દુઃખ-જીવન-મરણ એ ચારેમાં પુદ્ગલોનો ઉપકાર છે. જો આ વાતનો નિષ્કર્ષ તાત્ત્વિક દૃષ્ટીએ વિચારવામાં આવે તો આપણે સમજી શકીએ કે જગતમાં કોઈ જીવ બીજા જીવ ને સુખ કે દુઃખ આપી શકતો નથી. કારણ કે સુખ અને દુઃખ એ તો પુદ્ગલ જન્ય પરિણામો છે.

પોતાના જ શાતા વેદનીય કે અશાતા વેદનીય કર્મોના ફળ વિપાક સ્વરૂપે જીવ સુખ કે દુઃખ ની અનુભૂતિ કરે છે. અને તે માટેના બાહ્ય નિમિત્તો પણ પૌદ્ગલિક જ હોય છે. તો પણ અન્યકોઈ જીવ સુખ કે દુઃખ આપી શકતો જ નથી. જીવ જે કાંઈ સુખ-દુઃખાદિ ભોગવે છે તેતો પોતાના કર્મનું ફળ છે.

—વળી હજી આગળ વિચારીએ તો સુખ કે દુઃખ એ પણ કોઈ વાસ્તવિક કલ્પના નથી. એકને એક વસ્તુ એક જીવ માટે સુખદ હોય તે બીજા માટે દુઃખદ બની જાય અરે! એક જ જીવને તે એક સમયે સુખદ લાગતી હોય અને બીજા સમયે દુઃખદ લાગવા માંડે કેમ કે આ તો બધાં આપેક્ષિત સત્યો છે. જો શાશ્વત એવા સુખની વાંછા હોય અને શાશ્વત રીતે દુઃખને નિવારવું હોય તો મોક્ષ જ એક માત્ર ઉપાય છે અને તે મોક્ષની પ્રાપ્તિ પુદ્ગલોથી થતી નથી પણ પુદ્ગલોને છોડવાથી થાય છે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૨૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકારમહર્ષિ જીવ દ્રવ્યના ઉપકાર[અર્થાત્ કાર્ય]ને જણાવે છે અથવા તો કાર્ય દ્વારા જીવના લક્ષણને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- પરસ્પર - ઉપગ્રહ: જીવાનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:-પરસ્પર[હિતાહિતના ઉપદેશ વડે] સહાયક થવું એ જીવોનો [ઉપકાર અર્થાત્ કાર્ય] છે.

[અથવા]પરસ્પર[ના કાર્યમાં]નિમિત્ત થવું એ જીવોનો ઉપકાર કે કાર્ય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:

પરસ્પર:-એક બીજાના

ઉપગ્રહ- નિમિત્ત થવું

જીવાનામ્ - જીવોને [શબ્દ પૂર્વે કહેવાઈ ગયો છે]

□ [6] અનુવૃત્તિ:- ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો...સૂ. ૫:૧૭ થી ઉપકાર: શબ્દ ની અનુવૃત્તિ લેવી

□ [7] અભિનવટીકા:- જીવનું મૂળભૂત લક્ષણ તો બીજા અધ્યાયમાં જણાવી ગયા હતા કે ઉપયોગો લક્ષણમ્ [૨:૮]અહીં જીવોના પરસ્પર ઉપકારનું કથન કરે છે. એ રીતે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ એ ચાર પછી પાંચમાં અસ્તિકાય એવા જીવના ઉપકાર[કાર્ય] ને પણ અહીં જણાવે છે

❖ પરસ્પર:-પરસ્પર એટલે અન્યોન્ય

-અહીં ઉપકાર પ્રકરણ ચાલે છે તેથી એક જીવ વડે બીજાનો, બીજા જીવ વડે ત્રીજાનો એ રીતે ઉપકાર ની જે પરંપરા સર્જાય તેને જણાવવા માટે અહીં પરસ્પર શબ્દ વપરાયેલો છે.

-પરસ્પર શબ્દ નો કર્મવ્યતિહાર અર્થ પણ છે. કર્મવ્યતિહાર એટલે ક્રિયાનું આદાન-પ્રદાન[જીવ એક મેક પ્રતિ ઉપકાર-કાર્ય કરે છે તેમાં ક્રિયાના આદાન-પ્રદાન પણાને જણાવવા અહીં પરસ્પર શબ્દ વાપરેલ છે.]

❖ ઉપગ્રહ:-સામાન્ય અર્થતો “નિમિત્ત થવું” તે પ્રમાણે કરેલો જ છે

-અહીં ભાષ્યમાં તેની સમજૂતિ સ્પષ્ટ કરવા કહ્યું કે હિતાહિતોપદેશાખ્યામ્ ઉપગ્રહો: હિત અને અહિતના ઉપદેશ થકી [પરસ્પર ઉપકાર કાર્યમાં] નિમિત્ત થવું તે.

-હિત:- ભવિષ્યમાં અને વર્તમાનમાં જે શક્ય છે, યુક્ત છે, અને ન્યાય છે તેહિત.

-અહિત:-હિતથી વિપરીત તે અહિત.

-પ્રત્યેક જીવ પરસ્પર ને હિતાહિતના ઉપદેશ થકી અનુગ્રહ કરવામાં નિમિત્ત રૂપ છે.

-ધર્મ વગેરેમાં સ્વભાવ થી જ ઉપકારકતા રહેલી છે. જીવોમાં એ પ્રમાણે નથી. પણ અનુગ્રહ બુધ્ધિથી આ પારસ્પરિક કાર્ય થાય છે અથવા તો ઈન્દ્રિયાદિ કાર્યોને આશ્રીને પરસ્પર આ નિમિત્તતા હોય છે તેને પરસ્પર ઉપગ્રાહકતા કહે છે.

—જીવો હિતના પ્રતિપાદન થકી અથવા અહિતના પ્રતિષેધ થકી ઉપગ્રહ કરે છે.
[અર્થાત્ કાર્યમાં નિમિત્ત બને છે]

❖ **પરસ્પરોપગ્રહ:-**સ્વામિ-સેવક, ગુરુ-શિષ્ય વગેરે રૂપે જે વ્યવહાર થાય છે-કરાય છે તેને “પરસ્પરોપગ્રહ” કહે છે.

❖ **જીવાનામ્-** જીવોનો, જીવદ્રવ્યનો

❖ **વિશેષ:-**પરસ્પર સહાયમાં નિમિત્ત થવું એ જીવોનું કાર્ય છે. એ રીતે સૂત્રકારે સૂત્રમાં કહ્યું તદંતર્ગત્ અન્ય બાબતોને જણાવે છે

☆ જીવો પરસ્પર ઉપકારક કઈ રીતે બને છે?

-૧ એક જીવ હિત અથવા અહિત ના ઉપદેશ થકી બીજા જીવ ઉપર ઉપકારક થાય છે.

-૨ માલિક પૈસા આપી નોકર પ્રતિ ઉપકાર કરે છે. નોકર હિત અથવા અહિતનું કામ કરી માલિક ઉપર ઉપકાર કરે છે.

-૩ આચાર્ય કે ગુરુ સત્કર્મનો ઉપદેશ કરી અને એના અનુષ્ઠાન દ્વારા શિષ્યો ઉપર ઉપકાર કરે છે. શિષ્યો ગુરુને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા ઉપકાર કરે છે.

-૪ બે શત્રુઓ એકમેક પ્રતિ વૈરરાખીને કે લડીઝઘડીને એકબીજા ઉપર ઉપકાર કરે છે.

આ રીતે જીવો સ્વામિ-સેવક, ગુરુ-શિષ્ય, મિત્ર-શત્રુ આદિ ભાવો થકી પરસ્પર એકબીજાના કાર્યમાં નિમિત્ત થઈ પરસ્પર ઉપકાર કરનારા થાય છે.

પ્રશ્ન:- શત્રુતા ભાવથી તો એકબીજાને અપકાર થાય છે. તો પછી અહીં તેને જીવોનો ઉપકાર એમ કેમ કહ્યું ?

—સમાધાન:- અહીં ઉપકારનો અર્થ બીજાનું હિત કરવું કે ભલું કરવું એવો થતો નથી પણ ઉપકાર એટલે કાર્ય, પ્રયોજન કે નિમિત્તકારણ એ રીતે થાય છે. અર્થાત્ જીવો પરસ્પર હિતાહિત માં નિમિત્ત બનીને કાર્ય કરે છે. એમ સમજવાનું છે.

—જો ઉપકારનો અર્થ કાર્ય કે નિમિત્તપણું એવો કરવામાં ન આવે તો ઈષ્ટ ઉપગ્રહ જ ઉપકાર કહેવાશે, અર્થાત્ જીવો પરસ્પરના હિતમાં નિમિત્ત બનવાનું કાર્ય કરે છે. એ જ અર્થ ગ્રહણ કરવો પડશે મતલબ વિશ્વમાં કોઈ જીવ બીજા જીવના અહિતમાં નિમિત્ત બને છે. તેવાત આવશે જ નહીં પણ વાસ્તવિકમાં એવું નથી. પરસ્પર આધારીત એવા સમાજમાં કે વિશ્વવ્યવસ્થામાં શત્રુતા-મિત્રતા, હિત-અહિત, સુખદુઃખ વગેરેમાં જીવો એકમેક માટે નિમિત્તરૂપ થતાં જ હોય છે.

❖ **પ્રશ્ન:-** જીવોનું ‘ઉપયોગ લક્ષણ’ પૂર્વે બીજા અઘ્યાયમાં કહેવાયું જ છે. પછી અહીં ફરીથી જીવનું લક્ષણ કહેવાનું પ્રયોજન શું?

—સમાધાન:- ખરેખર તેમ નથી ઉપયોગ એ જીવોનું અંતરંગ લક્ષણ છે. જે સમગ્ર જીવરાશીને લાગુ પડે છે. જ્યારે અહીં પરસ્પરોપગ્રહ કહેવાયું તે બહિરંગ લક્ષણ છે જે સંસારી જીવોને માટે છે પણ સિદ્ધના જીવો પ્રત્યક્ષરૂપે ક્યાંય નિમિત્ત બનતા નથી.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- જીવત્થિકાણં જીવે અણંતાણં આભિણિબોહિયનાણપજ્જવાણં, અણંતાણં સુયનાણપજ્જવાણં एवं जहा बितियसए अत्थिकायउदेसए जाव उवओगं गच्छति

♣ મગ. શ.૧૩-૩.૪-સૂ. ૪૮૨-૫

જીવે ણં અણંતાણં આભિહિબોહિય. સુય. ઓહિ. મણપજ્જવ. કેવલ-નાણ પજ્જવાણં, મહઅણ્ણાણ પ. સુયઅણ્ણાણ પ. વિભંગ્ણાણ પ. ચક્રકુ. અચક્રકુ. ઓહિ. કેવલ-દંસણ પજ્જવાણં ઉવઓગં ગચ્છહ ♣ મગ. શ.૨-૩.૧૦-સૂ. ૧૨૦-૨

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- આબંને પાઠો વિભિન્ન રીતે જીવાસ્તિકાયનો જીવો પરત્વેનો ઉપકાર દર્શાવે છે. તેની વૃત્તિ વગેરે વાંચતા એ વાત ઘણી સ્પષ્ટ બને છે. સૂત્રકારમહર્ષિએ એક નાના વાક્યરૂપે આ સંગતતા સંક્ષિપ્તમાં જણાવી દીધેલ છે.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

□ [9] પદ્ય:-

- (૧) ઉપકાર એકથી એક સાથે જીવ દ્રવ્યે ભાવના અહિત છંડી હિત સાથે સાચી તે પ્રસ્તાવના
- (૨) સૂત્ર-૨૧ અને ૨૨નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ:-
પરસ્પર ઉપકાર કરવા જીવ લક્ષણો એ જ રહ્યાં પ્રેરણા કરવી નિમિત્ત રૂપે દ્રવ્યોને છે તે વર્તના દશા પલટતી તે પરિણામો ગતિ રૂપે જે થતી ક્રિયા વળી થતું નાનું ને મોટું કાળ લક્ષણો એ જ કહ્યા

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ એક જીવનાં બીજા જીવ પરત્વેના

ઉપકારને જણાવે છે. પણ ઉપકાર નો અર્થ ભલુકરવું એવો નથી કર્યો “નિમિત્ત રૂપ કાર્ય” એવો અર્થ કરેલો છે. અન્યથા સ્વાભાવિક જ એવો પ્રશ્ન થાય કે “શું ખરેખર એક જીવ દ્રવ્ય બીજા જીવ દ્રવ્ય નું ભલું કે બુરું કંઈ કરી શકે ખરું?”

જો ખરેખર એમ થઈ જ શકતું હોય તો “સવિ જીવ કરું શાસન રસી” ની ભાવના વાળા તીર્થંકર પરમાત્મા જગતના કોઈ જીવ ને શાસનની બહાર રહેવા દે ખરા? હા! જે દર્શનો ઇશ્વરને જ કર્તા રૂપે સ્વીકારે છે તેમના મતે પ્રત્યેક કાર્યમાં પ્રેરક કે નિમિત્ત રૂપે ઇશ્વરને સ્વીકારે છે ખરા. તેમના મતે ઇશ્વરની ઇચ્છાનુસાર જીવ સુખી કે દુઃખી થાય છે. સ્વર્ગ કે નરકમાં જાય છે. અને તો પછી ઇશ્વરવાદને સ્વીકારવો પડે તેવી સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે.

પણ તે વાત યોગ્ય નથી. કેમ કે વીતરાગ એટલે રાગ [અને દ્વેષ] રહિત આત્મા, ક્યારેય તોષાયમાન કે રોષાયમાન થતો નથી વળી જેઓના કર્મબીજ સમૂળગા નષ્ટ થયા છે તે જીવ કદાપી આ પૌદ્ગલિક પ્રવૃત્તિમાં પડે જ નહીં.

પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્યમાં ખરેખર તો અન્ય જીવ દ્રવ્ય નિમિત્ત રૂપે કદાચ સુખ-દુઃખાદિમાં ઉપકારક બની શકે, પણ પ્રેરક રૂપે ન બની શકે. જીવ દ્રવ્યમાં જે પરિણમન થાય છે તે તો પોતાની યોગ્યતાનુસાર થાય છે. અરે! કર્મપદ્મલથી બંધાયેલો જીવ મુક્ત થવાનો તે પણ

પોતાની યોગ્યતાનુસાર થવાનો છે. તેમાં નિમિત્ત રૂપે બીજાનો ઉપકાર હોઈ શકે પણ પ્રેરક કારક રૂપે હોઈ શકે નહીં.

જેમ કે ક્ષુધાવેદનીયના ઉદય થી એક જીવને ભૂખ લાગી, બીજા કોઈએ તેને ખાવા માટે આપ્યું. ત્યારે વ્યવહારમાં પહેલો જીવ, બીજા જીવનો ઉપકાર માને છે. પણ તત્ત્વદ્રષ્ટિએ વિચારણા કરીએ તો અહીં પહેલા જીવનો લાભાંતરાય નો ક્ષયોપશમ થયેલો છે. માટે બીજા જીવ થકી તેને ખાવા માટે વસ્તુ મળી. અહીં બીજો જીવ તો નિમિત્તમાત્ર છે. જો પહેલા જીવને લાભાંતરાયનો ક્ષયોપશમ ન થયો હોય તો બીજો જીવ ગમે તેટલી ઈચ્છા છતાં ઉપકાર કરીશકતો નથી.

આ સમગ્ર વાતનો નિષ્કર્ષ એટલો કે જગતમાં કોઈ કોઈને નિશ્ચયથી સુખી કે દુઃખી કરી શકતુ નથી માટે કોઈના પર રોષ કે તોષ કરવો નહીં. વ્યવહાર થી જીવો પરસ્પર એકમેકના હિતાહિતમાં નિમિત્ત બની શકે છે. માટે ઈષ્ટ સિદ્ધિમાં આવા નિમિત્તોની અવગણના ન કરવી. અન્યથા “કલ્યાણ મિત્રો”ની પણ ક્યારેક ઉપેક્ષા થવા સંભવે છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૨૨

□ [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકારકાળનો ઉપકાર જણાવે એટલે કે કાર્ય દ્વારા કાળના લક્ષણને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- વર્તનાપરિણામ:ક્રિયાપરત્ત્વાપરત્ત્વે ચ કાલસ્ય

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- વર્તના પરિણામ: ક્રિયા પરત્ત્વ- અપરત્ત્વે ચ કાલસ્ય

□ [4] સૂત્રસાર:-વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા, પરત્ત્વ અને અપરત્ત્વ એ કાળના ઉપકારો [અર્થાત્ કાળના કાર્યો] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:

વર્તના--વર્તના, પ્રતિ સમયે દ્રવ્યનું વર્તવું તે વર્તના

પરિણામ:-પરિણામ, પોતાની સત્તાનો [જાતિનો] ત્યાગ કર્યા વિના થતો દ્રવ્યનો ફેરફાર તે પરિણામ

ક્રિયા :-ક્રિયા એટલે પરિસ્પંદ [અર્થાત્ ગતિ]

પરત્ત્વાપરત્ત્વ:-પરત્ત્વ એટલે જયેષ્ઠત્વ અને અપરત્ત્વ એટલે કનિષ્ઠત્વ

ચ - અને

કાલસ્ય-કાળના

□ [6] અનુવૃત્તિ:- ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો...સૂત્ર. ૫:૧૭ થી ઉપકાર: શબ્દ ની અનુવૃત્તિ.

□ [7] અભિનવટીકા:- જો કે સૂત્રકાર મહર્ષિ તત્ત્વાર્થ સૂત્રની રચના કરે છે ત્યારે તેઓ કાળને દ્રવ્ય તરીકે માનતા નથી. છતાં કેટલાંક આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે. તે વાતને મંતવ્ય સ્વરૂપે તેઓ આગળ સૂત્ર ૫:૩૮ કાલસ્ત્વેત્યેકે માં જણાવે જ છે

હવે જો કાળ દ્રવ્ય છે તેમ સ્વીકારીશું તો તેનો કોઈને કોઈ ઉપકાર પણ હોવો જોઈશે આથી

અત્રે “ઉપકાર” વિષયક પ્રકરણ સાથે કાળનો પણ “વર્તના” આદિ ઉપકાર જણાવવામાં આવ્યો છે.

જો કે વર્તના આદિ કાર્ય યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું જ છે, તથાપિ કાળ બધામાં નિમિત્ત કારણ હોવાથી [કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય માની] અહીંયા તેનું કાળના ઉપકાર સ્વરૂપે વર્ણન કર્યું છે.

સ્વોપજ ભાષ્યમાં પણ ભૂમિકા બાંધતી વખતે અથ કાલ્પસ્ય ઉપકાર: કઠિતિ અત્ર ઉચ્ચતે । એમ કરીને આરંભ કરેલો છે. તેનો ઉત્તર આપતા સૂત્રકારે જણાવ્યું છે કે કાળનો ઉપકાર [કે કાર્ય] વર્તના પરિણામ, ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વ છે. તે આ રીતે :-

❖ વર્તના-શબ્દની વ્યાખ્યા વિભિન્ન રીતે

☆ પોતપોતાના પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સ્વયમેવ પ્રવર્તમાન ધર્મ આદિ દ્રવ્યોને નિમિત્ત રૂપે પ્રેરણા કરવી એ વર્તના

☆ સર્વ પદાર્થોની કાળને આશ્રયી જે વૃત્તિ તે વર્તના જાણવી, અર્થાત્ પ્રથમ સમયાશ્રિત ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તે વર્તના – કાળને આશ્રીને સંપૂર્ણ પદાર્થોનું જે હોવું(વર્તન) તે વર્તના

☆ પ્રતિ સમય ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ્યરૂપ સ્વસત્તાથી યુક્ત દ્રવ્યનું વર્તવું[અર્થાત્ હોવું] તે વર્તના. જો કે દ્રવ્યો સ્વયંવર્તી રહ્યા છે, છતાં કાળ તેમાં નિમિત્ત બને છે. અર્થાત્ સઘળાં દ્રવ્યો સ્વંય ધ્રુવ્યરૂપે પ્રત્યેક સમયે વર્તી રહ્યા છે[એટલે કે વિદ્યમાન છે] અને એ દ્રવ્યો માં ઉત્પાદ અને વ્યય પણ પ્રત્યેક સમયે થઈ રહ્યા છે. તેમાં કાળ તો માત્ર નિમિત્ત છે.

– આ વર્તના પ્રતિ સમય પ્રત્યેક પદાર્થોમાં હોય છે. સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે તેને પ્રત્યેક સમયે જાણી શકતા નથી, અધિક સમય થાય ત્યારે જાણી શકાય છે. જેમ કે અર્ધા કલાકે ચોખા રંધાયા, તો અહીં ૨૯ મિનિટ સુધી ચોખા રંધાતા ન હતા અને ૩૦ મી એટલે કે છેલ્લી મિનિટે રંધાઈ ગયા એવું તો કહી શકાય જ નહીં

–પ્રથમ સમય થી જ સૂક્ષ્મરૂપે ચોખા રંધાઈ રહ્યા હતા જો ચોખા પ્રથમ સમયે ન રંધાયા હોય તેમ માનીશું તો તે બીજા સમયે પણ ન રંધાયા હોય, જો બીજા સમયે ન રંધાયા હોય તો ત્રીજા સમયે પણ ન રંધાયા હોય એ રીતે વિચારતા છેલ્લા સમયે પણ ન રંધાયા હોય માટે અવશ્ય માનવું પડે કે પ્રથમ સમય થી જ તેમાં રંધાવાની ક્રિયા થઈ રહી હતી.

આ પ્રત્યેક સમયની ક્રિયા તે જ વર્તના

☆ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમયે સ્વતઃ તેમજ પરતઃ જે જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વરૂપમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે પરિણામ પામી રહેલું છે તેને તે તે ભિન્ન ભિન્ન સમયના સ્વરૂપ રૂપે ઓળખાવે તે વર્તના લક્ષણ કાળ જાણવો.

☆ સાદિ સાંત, આદિ અનંત, અનાદિ સાંત અને અનાદિ અનંત એ ચાર પ્રકારની સ્થિતિમાં કોઈપણ પ્રકારથી દ્રવ્યોનું જ હોવાપણું, રહેવાપણું કે વિદ્યમાનતા તે જ વર્તના કહેવાય છે.

❖ પરિણામ:- પરિણામ શબ્દની વ્યાખ્યા વિભિન્ન રીતે –

☆ પોતાની જાતિનો ત્યાગ કર્યા વિના થતો દ્રવ્યનો અપરિસ્પંદ રૂપ પર્યાય જે પૂર્વાવસ્થાની નિવૃત્તિ અને ઉત્તરાવસ્થાની ઉત્પત્તિ રૂપે છે. એને પરિણામ સમજવું

—આવું પરિણામ જીવમાં જ્ઞાનાદિ તથા ક્રોધાદિ, પુદ્ગલમાં નીલ, પીત વર્ણાદિ અને ધર્માસ્તિકાય આદિ બાકી દ્રવ્યોમાં અગુરુલઘુગુણની હાનિ વૃદ્ધિરૂપ છે.

☆ પરિણામ અનાદિ અને આદિ એમ બે પ્રકારે છે. જેની વ્યાખ્યા સૂત્રકારે સ્વયં અગ્રીમ સૂત્ર ૫:૪૨ અનાદિરાદિમાંષ્વ માં કરેલી છે.

—અનાદિપરિણામ:- જેની આદિનથી અર્થાત્ અમુક કાળે શરૂઆત થઈ એવું જેના માટે ન કહી શકાય તે અનાદિ પરિણામ

—આદિ પરિણામ:-અમુક કાળે જેની શરૂઆત થઈ એમ કહી શકાય તે આદિ પરિણામ.

☆ પરિણામ એટલે પોતાની સત્તાનો ત્યાગ કર્યા વિના દ્રવ્યમાં થતો ફેરફાર અર્થાત્ મૂળ દ્રવ્યમાં પૂર્વ પર્યાયનો નાશ ઉત્તર પર્યાયની ઉત્પત્તિ તે પરિણામ.

દ્રવ્યના પરિણામ માં કાળ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. અમુક અમુક ઋતુ આવતાં અમુક ફળ, ધાન્ય, ફુલ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે ઠંડી -ગરમી, ભેજ વગેરે થી ફેરફારો થયા કરે છે.

કાળથી બાલ્યાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ થયા કરે છે. આ ફેરફારો [ઉત્પત્તિ-વિનાશ] નિયત પણે ક્રમશઃ થયા કરે છે. આ પર્યાયના ફેરફારોમાં કાળને ઉપકારક કે નિમિત્ત કારણ ન માનવામાં આવે તો તે બધાં ફેરફારો [એટલે કે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ] એકી સાથે થવાની આપત્તિ આવે.

પરિણામ ની વ્યાખ્યા સૂત્રકારે સ્વયં અગ્રીમ સૂત્ર ૫:૪૨ તદ્ભાવ પરિણામ: [વસ્તુનો સ્વ-ભાવ તે પરિણામ] માં કહી છે

☆ વર્તના લક્ષણમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક સમય-સમયનું જે પરિણામ, તે પરિણામમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન ગુણ-પર્યાય રૂપ પરિણામ હોય છે. આ પરિણામોની ભિન્નતાને યથા તથ્ય ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે જણાવે તેને કાળ સ્વરૂપી પરિણામ જાણવું.

☆ પ્રયોગ થી કે સ્વાભાવિક, દ્રવ્યોની જે પરિણતિ થાય છે તથા નવાપણું કે જૂના પણું જે થાય છે તે પરિણામ કહેવાય છે.

☆ પ્રયોગ [અર્થાત્ જીવ પ્રયત્નથી] અને વિશ્રસા [અર્થાત્ સ્વભાવ થી જ] દ્રવ્યમાં નવા જૂનાપણાની જે પરિણતિ થવી તે પરિણામપર્યાય

♣ ક્રિયા:-ક્રિયા શબ્દની વ્યાખ્યા વિભિન્ન રીતે:-

☆ પરિસ્પંદ અર્થાત્ ગતિ એ જ ક્રિયા છે

☆ ક્રિયા એ જ ગતિ છે. તે ત્રણ પ્રકારે કહી છે.

(૧) પ્રયોગ ગતિ (૨) વિશ્રસા ગતિ (૩) મિશ્રસા ગતિ

☆ ક્રિયા એટલે ગતિ જેમાં ત્રણ ભેદ આ રીતે છે

(૧) પ્રયોગગતિ:- જીવના પ્રયત્ન વિશેષથી થતી ગતિ તે પ્રયોગ ગતિ જેને માટે ભાષ્ય ટીપ્પણમાં જણાવે છે કે “જીવપરિણામ સંપ્રયુક્તા શરીરાહારવર્ણગન્ધરસસ્પર્શસંસ્થાનવિષયા પ્રયોગગતિ:

(૨) વિશ્રસા ગતિ:- જીવના પ્રયત્ન વિના સ્વાભાવિક થતી ગતિ તે વિશ્રસા ગતિ. જેને માટે ભાષ્ય ટીપ્પણમાં જણાવે છે કે. પ્રયોગમન્તરેણ કેવલાજીવદ્રવ્યસ્વપરિણામરૂપા પરમાણ્વભેદ્

ધનુ: પરિવેષાદિ રૂપા વિચિત્ર સંસ્થાના વિસ્ત્રાસાગતિ: ।

(૩)મિષ્ટ્રસા (મિષ્ટ્ર) ગતિ:-જીવના પ્રયત્ન થી અને સ્વાભાવિક એ બંને રીતે થતી ગતિ તે મિષ્ટ્રસાગતિ જેના વિશે ભાષ્યની ટીપ્પણમાં જણાવે છે કે પ્રયોગવિસ્ત્રાસાભ્યા મુખ્યપરિણામરૂપત્વાત્ જીવપ્રયોગસહચરિતા ચેતનદ્રવ્યપરિણામાત્ કુમ્ભસ્તમ્ભાદિવિષયા મિષ્ટ્રકા ગતિ: ।

☆ જો કે જીવતત્વ અને પુદ્ગલ તત્વને ક્રિયા પરિણામિત્વ પશું છે બાકીના ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં તો ક્રિયા પરિણામિત્વ નથી. તેથી જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની જે વિવિધ ક્રિયાને વિવિધ સ્વરૂપે જણાવે તેને ક્રિયા સ્વરૂપથી કાળ જાણવો

☆ ભૂતત્વ, વર્તમાનત્વ કે ભવિષ્યત્વ-એવા વિશેષણ વાળી જે પદાર્થોની ગતિ કે સ્થિતિ વિગેરે ચેષ્ટા તે ક્રિયા કહેવાય છે અર્થાત્ ભૂતકાળમાં થયેલી, વર્તમાનકાળમાં થતી અને ભવિષ્ય કાળે થનારી જે ચેષ્ટા તે ક્રિયા-પર્યાય છે

❖ પરત્વાપરત્વ:- પરત્વાપરત્વ ની વ્યાખ્યા વિભિન્ન દ્રષ્ટિએ

-પરત્વ એટલે જયેષ્ઠત્વ અને અપરાત્વ એટલે કનિષ્ઠત્વ

☆ પરત્વાપરત્વ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રશંસાકૃત્, ક્ષેત્રકૃત્, કાળકૃત્

(૧)પ્રશંસાકૃત્:- જેમ કે ધર્મ અને જ્ઞાન પર છે અધર્મ અને અજ્ઞાન અપર છે એ પ્રશંસાકૃત્ પરાપરત્વ કહ્યું

(૨)ક્ષેત્રકૃત્:- એક દેશ, કાળમાં સ્થિત પદાર્થોમાં જે દૂર છે તે પર અને સમીપ છે તે અપર જાણવું તે ક્ષેત્રકૃત્ પરાપરત્વ

(૩)કાળકૃત્:- સો વર્ષવાળો સોળ વર્ષવાળાની અપેક્ષાએ પર છે અને સોળ વર્ષવાળો સો વર્ષવાળાની અપેક્ષાએ અપર છે તે કાળકૃત્ પરાપરત્વ કહ્યું છે.

આમાં પ્રશંસાકૃત્ અને ક્ષેત્રકૃત્ પરત્વાપરત્વ ને છોડીને કાલકૃત્ પરત્વાપરત્વ એ કાળ દ્રવ્યનો ઉપકાર [કે કાર્ય] છે.

☆ પરત્વ અને અપરત્વ એ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે જેને ત્રણ વિભાગો ઉપર કહ્યા તે મુજબ પ્રશંસાકૃત્, ક્ષેત્રકૃત્, કાળકૃત્ છે જેમાં કાળકૃત્ પરત્વાપરત્વ ની વિવક્ષા અહીં કાળ ના ઉપકાર રૂપે કરાઈ છે.

☆ પૂર્વાપર એટલે પ્રથમનું અને પછીનું અર્થાત્ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સંબંધોનો વ્યવહાર જે જે દ્રવ્યોના જે જે ઉત્પત્તિ વ્યય-તેમજ ધ્રુવ પરિણામોમાં દ્રવ્ય વડે કરાય છે તે પરત્વાપરત્વ કાળ જાણવો.

☆ કોઈપણ દ્રવ્ય [પદાર્થ] જેના આશ્રયથી પહેલો થાય તે પર અને પછી થાય તે અપર કહેવાય છે.

☆ જેના આશ્રય થી દ્રવ્યમાં પૂર્વભાવનો વ્યપદેશ થાય તે પરત્વ પર્યાય અને પશ્ચાત્ ભાવનો વ્યપદેશ થાય તે અપરત્વપર્યાય કહેવાય.

❖ ચ :- અને. સમુચ્ચય અર્થમાં આ શબ્દ છે.

❖ કાલસ્ય:- કાળના અહીં ઉપરોક્ત સૂત્રની અનુવૃત્તિ કરીને ઉપકાર: પદ જોડવાનું છે તેથી કાલસ્ય ઉપકાર: એવું વાક્ય થશે.

❖ **વિશેષ:-** અહીં વર્તના-પરિણામ-ક્રિયા અને પરત્વાપરત્વ નું વર્ણન કર્યું તે કાર્ય યથાસંભવ ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યોનું જ છે. તથાપિ કાળ બધામાં નિમિત્ત કારણ હોવાથી અહીંયા તેનું વર્ણન કાળના ઉપકાર રૂપે કરેલ છે.

વર્તનાદિ આ પર્યાયોને નિશ્ચયકાળ રૂપે પણ ઓળખાવાય છે તે વાસ્તવમાં તે દ્રવ્યના પર્યાયો જ છે. છતાં કોઈક અપેક્ષાએ તે પર્યાયોને પણ દ્રવ્યનો ઉપચાર હોવાથી કાલદ્રવ્ય કહેવાયું છે બાકીજીવાદિના પર્યાય રૂપે ગણાવાથી તેને અલગ દ્રવ્ય કહ્યું નથી. સૂત્રકાર મહર્ષિએ અહીં જે સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલ છે. તેને “જીવ અજીવાદિ દ્રવ્યોના વિવિધ પરિણામોને વિવિધ સ્વરૂપે જાણવા માટે જે ભિન્ન સ્વરૂપે કાળનો આશ્રય લેવાય છે તેનું વર્ણન છે” તેમ પણ કહ્યું છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વ અધ્યાય:૧ ના સૂત્ર:૮ માં સત્સદ્સ્વાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલાન્તરઠ્ઠ માં કાળ શબ્દ પ્રયોજેલ છે. અને તત્ત્વોના જ્ઞાન માટેના આઠ કારણોમાં કાળનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. પછી ત્રીજા અધ્યાયના પંદરમાં સૂત્રમાં પણ તત્કૃતઃ કાલવિભાગઃ વાક્ય થી “કાળ” નો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ રીતે ‘કાળ’નામનો કોઈ પદાર્થ સૂત્રકારને ઈષ્ટ છે તે વિશે તો શંકાજ નથી.

વળી આગમ પાઠોમાં પણ આ કાલ શબ્દના પ્રમાણો જોવા મળે જ છે. પ્રશ્નતો તેના દ્રવ્યપણા અંગેનો છે.

તેને દ્રવ્ય માનવું કે પેટાભેદ, ગુણ અથવા પર્યાયરૂપે માનવા? તેનો જ મતભેદ છે. સૂત્રકારે પણ કાલ્પચેત્યેકે સૂત્ર ૫:૩૮ માં બીજા આચાર્યો કાળને દ્રવ્ય માને છે તેવું કહ્યું છે નવતત્ત્વમાં તો કાળની દ્રવ્યમાં ગણના કરી જ છે.

આ વાતનો સાર એટલોજ વિચારી શકાય કે કાળ દ્રવ્ય ન હોવા છતાં તે દ્રવ્ય જેવું કામ આપે છે. માટે તેને દ્રવ્ય માનીને તેના ઉપકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે. જે વાસ્તવિક રીતે ધર્માદિ પાંચ મૂળ દ્રવ્યોના પર્યાયો રૂપે જ છે.

જો તેને દ્રવ્ય રૂપે જ ગણવું હોત તો દ્રવ્યાણિજિવશ્ચ સૂત્ર ના ભાષ્યમાં પ્વદ્રવ્યાણિ એવો સ્પષ્ટ પાઠ આપેલ જ ન હોત તેથી તત્ત્વાર્થ સૂત્રના મંતવ્યાનુસાર તેને ઉપચાર થી દ્રવ્ય ગણવું

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-વત્તના લકલ્લખ્ણો કાલો. ❖ ઉત્ત.અ.૨૮.ગા.૧૦

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની વૃત્તિમાં ખુલાસો મળે છે કે વર્તના શબ્દમાં પરિણામ-ક્રિયા વગેરે સમાવેશ થા છે માટે અહીં ફક્ત વર્તના લક્ષણઃ કાલઃ પાઠ મુકેલ છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧)કાળ દ્રવ્યની માન્યતા કાલ્પચેત્યેકે - ૫: ૩૮

(૨)પરિણામના બે ભેદ અનદિરાદિમાંશ્ચ ૫:૪૨

(૩)પરિણામનું સ્વરૂપ તદ્ભાવ પરિણામઃ

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧)નવતત્ત્વ પ્રકરણ ગાથા-૧૦ તથા ગાથા-૧૩ વિસ્તરાર્થ

(૨) કાળલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૨૮-શ્લોક ૧ થી ૭૨

[9] પદ્ય:-

- (૧) વર્તના પરિણામ ક્રિયા પરત્વ અપરત્વ થી
કાળનાં એ પાંચ કાર્યો કથા ભેદ પ્રભેદ થી
કાળની વિચારણામાં સૂત્ર અર્થો ધારવા
સૂત્ર બાવીશ પૂર્ણથાતાં પુદ્ગલો અવધારવા
- (૨) પદ્ય-બીજું પૂર્વ સૂત્ર: ૨૨માં કહેવાઈ ગયું છે.

[10] નિષ્કર્ષ:- કાળ દ્રવ્ય હોય કે દ્રવ્યનો પર્યાય હોય. પણ વર્તનાદિ લક્ષણતો સર્વ સ્વીકૃત જ છે. જેમાં ફક્ત એક લક્ષણનો વિચાર કરીએતો પણ સુંદર નિષ્કર્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

અભિનવટીકામાં ચોખા રાંધવાનું દૈષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે મુજબ પ્રત્યેક સમયે ચોખાની રંધાવાની ક્રિયા ચાલુ છે, એમ માનવા થી જ છેલ્લે સમયે ચોખા રંધાઈ ગયા એમ મનાશે પણ જો પૂવ-પૂર્વના સમયે તે ક્રિયા નહીં સ્વીકારો તો પછી પછીના સમયે તે ક્રિયા અસત્ થશે.

આટલી વાત ઉપર તો શ્રી ભગવતીજી સૂત્રમાં ચલમાળે ચલીએ નો સિદ્ધાંત છે, જે વાત કર્મની નિર્જરા સુધી જાય છે અર્થાત્ કર્મની નિર્જરા કરી રીતે સમયે સમયે ચાલે છે તેના ઉત્તરમાં આ વાત પ્રભુએ કહી છે કે જેણે કર્મ નિર્જરા શરૂ કરી તે નિર્જરા કરવાનો જ છે.

જો કે આ સિદ્ધાંત સમજવો ઘણો અઘરો છે. પણ તેનું મૂળ આપણને લક્ષણમાં જોવા મળે છે. તાત્પર્ય એ જ કે આટલી સામાન્યવાત પણ સમ્યક્ત્વના પાયા રૂપ છે કે જે મોક્ષનું બીજ છે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૨૩

- [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી પુદ્ગલના અસાધારણ લક્ષણને કહે છે
- [2] સૂત્ર: મૂળ:- સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા:
- [3] સૂત્ર: પૃથક્:- સ્પર્શ - રસ - ગન્ધ - વર્ણવન્ત: પુદ્ગલા:
- [4] સૂત્રસાર:- પુદ્ગલો સ્પર્શ, રસ, ગન્ધ, વર્ણવાળા હોય છે.
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ્પર્શ- સ્પર્શ, સ્પર્શવાળા

રસ-રસ, રસવાળા

ગન્ધ - ગંધ, ગંધવાળા

વર્ણવન્ત: વર્ણ-વાળા

પુદ્ગલા: પુદ્ગલો- [આ બધાં શબ્દો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા છે]

[6] અનુવૃત્તિ:- કોઈ સ્પષ્ટ અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

[7] અભિનવટીકા:- કેટલાક મતવાળા પુદ્ગલ અને જીવને એક માને છે, તેઓ

આ બંને દ્રવ્યોને સ્વતંત્ર રીતે અલગ દ્રવ્ય માનતા નથી. કેટલાક મતવાળા જીવ અને પુદ્ગલ બંનેને માનેતો છે પણ તેઓ પુદ્ગલને સ્પર્શાદિ ગુણોથી રહિત માને છે. તેથી સૂત્રકાર મહર્ષિ

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આવી માન્યતાઓનું ખંડન કરીને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપ વિશેષ રૂપે કથન થકી સ્પષ્ટ કરે છે.

આવી સ્પષ્ટતા થકી બૌદ્ધ મતાવલંબીઓ જે રીતે પુદ્ગલનો જીવ અર્થમાં વ્યવહાર કરે છે, તે માન્યતાનું નિરસન થઈ જાય છે. તેમજ વૈશેષિક પૃથિવીને સ્પર્શાદિ યતુર્ગુણયુક્ત માને છે, અપૂકાય ને ગંધ રહિત ત્રિગુણ માને છે. અગ્નિકાયને ગંધ-રસરહિત દ્વિગુણ માને છે અને વાયુકાયને માત્ર સ્પર્શગુણ વાળો માને છે, તેમજ મનમાં સ્પર્શાદિ એકે ગુણ માનતા નથી તે સર્વ માન્યતાનું નિરસન કરી જૈનદર્શન મુજબની સર્વજ્ઞ કથિત વાતને અહીં રજૂ કરે છે:-

આ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્ર કેટલીક વિશેષતા રજૂ કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે:-

(૧) જીવતત્ત્વ અને પુદ્ગલ તત્ત્વ બંને સર્વથા ત્મિન્ન છે.

(૨) પૃથિવી-જલ-અગ્નિ-વાયુ ચારે જીવોના શરીર પુદ્ગલ તત્ત્વ રૂપે સમાન છે

(૩) બધાંજ પુદ્ગલો સ્પર્શાદિ ચારે ગુણથી યુક્ત છે

(૪) મન પણ પૌદ્ગલિક હોવાથી સ્પર્શાદિ ગુણ સહિત જ છે.

(૫) પુદ્ગલ શબ્દનો વ્યવહાર જીવ તત્ત્વને વિશે થતો જ નથી. જીવથી અલગ તેનો વ્યવહાર છે. માત્ર સંલગ્નતા જણાય ત્યાં વિશિષ્ટ કથન કરાય છે. જેમ કે વાયુ પોતે તો જીવ જ છે. પણ તેનું શરીર છે તે પુદ્ગલ છે.

❁ સ્પર્શ:- સ્પૃશ્યતે સ્પર્શન માત્રં વા સ્પર્શ:

— સ્પર્શ શબ્દની વિશેષ વ્યાખ્યા અ.૨-સૂ. ૨૦, ૨૧ માં કહેવાઈ છે.

✧ સ્પર્શના આઠ ભેદ કહ્યા છે

(૧) કઠીન [કર્કશ]- જે દ્રવ્યને નમાવી ન શકાય તે દ્રવ્યનો સ્પર્શ કઠીન, અક્કડ કહેવાય છે આ સ્પર્શે પત્થરમાં હોય છે.

(૨) મૃદુ [સુંવાળો] કઠીન સ્પર્શથી વિપરીત સ્પર્શ તે મૃદુ કે લીસો સ્પર્શ કહેવાય છે. જે આંકડા ના રૂમાં જોવા મળે છે.

(૩) ગુરુ [ભારે] જેના યોગે દ્રવ્ય નીચે જાય તે ગુરુ સ્પર્શ, નીચે પડે તેવો. જેમકે લોઢાના ગોળાનો સ્પર્શ ગુરુ હોય છે.

(૪) લઘુ [હલકો] જેના યોગે દ્રવ્ય પ્રાયઃ તિચ્છુકે ઉપર જાય તે લઘુ સ્પર્શ- જેમ કે રૂનો સ્પર્શ

(૫) શીત [ટાઢો] ઠંડો સ્પર્શ. જે સ્પર્શ બરફમાં હોય છે

(૬) ઉષ્ણ [ઉનો] ગરમ સ્પર્શ - નરમાશ કરે, પકાવે દગાડે તેવો. જેમ કે અગ્નિનો સ્પર્શ

(૭) સ્નિગ્ધ [ચીકણો] જેના યોગે બે વસ્તુ ચોટી જાય તે સ્નિગ્ધ સ્પર્શ - જેમ કે ઘી તેલનો સ્પર્શ

(૮) રુક્ષ [લુખો] સ્નિગ્ધ થી વિપરીત ગુણવાળો તે રુક્ષ સ્પર્શ - ચિકાશ વગરનો સ્પર્શ જેવો કે રાખનો સ્પર્શ.

આ આઠે સ્પર્શ પુદ્ગલ દ્રવ્ય માત્રમાં હોય છે. માટે તે પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. વળી એક પરમાણુમાં શીત અને સ્નિગ્ધ અથવા શીત અને રુક્ષ અથવા ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ અથવા ઉષ્ણ અને રુક્ષ એમ ચાર પ્રકારમાંના કોઈપણ એક પ્રકાર થી બે સ્પર્શ હોય છે.

સૂક્ષ્મ પરિણામી સ્કન્ધોમાં શીત-ઉષ્ણ-સ્નિગ્ધ અને રુક્ષ એ ચારે સ્પર્શ હોય છે. અને

બાદર સ્કન્ધોમાં આઠેય સ્પર્શ હોય છે.

❖ રસ:- રસ્યતે રસનમાત્રં વા રસ:

—રસ શબ્દની વિશેષ વ્યાખ્યા અ.૨-સૂ. ૨૦, ૨૧ માં કહેવાઈ છે

❖ રસના પાંચ ભેદ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં જણાવે છે તે આ રીતે:-

(૧)કડવો - (સંસ્કૃતમાં)- તિકત અને [પાકૃતમાં] તિત્ત એ રીતે ઓળખાય છે.

(૨)તીખો - (સંસ્કૃતમાં)- કટુ અને [પાકૃતમાં] કઙુઅ એ રીતે ઓળખાય છે.

(૩)તુરો - (સંસ્કૃતમાં)- કષાય અને [પાકૃતમાં] કસાઅ એ રીતે ઓળખાય છે.

(૪)ખાટો - (સંસ્કૃતમાં)-અમ્લ અને [પાકૃતમાં] અંબિલ એ રીતે ઓળખાય છે.

(૫)મીઠો - (સંસ્કૃતમાં)-મધુર અને [પાકૃતમાં] મહુર એ રીતે ઓળખાય છે.

પાક્ષિકસૂત્ર માં છઠ્ઠો ખારો રસ લવણે વા શબ્દથી જણાવેલો છે. કોઈ ખારા રસનો મધુરમાં સમાવેશ કરે છે. કોઈ તેને બે રસના સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે.

જોકે તત્વાર્થસૂત્ર કે પાક્ષિક સૂત્ર બંને માન્ય સૂત્રો જ છે. પણ અહીં રસના પાંચ ભેદ કહ્યા હોવાથી આપણે પાંચ ભેદનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આ રસો પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે. માટે તેને પુદ્ગલનું લક્ષણ કહ્યું છે.

—એક પરમાણુમાં ૧-રસ અને દ્વિ પ્રદેશી આદિ સ્કન્ધોમાં યથાયોગ્ય એક થી પાંચે રસો હોય છે.

❖ ગન્ધ:- ગન્ધ્યતે ગન્ધનમાત્રં વા ગન્ધ:

—ગન્ધ:- શબ્દની વિશેષ વ્યાખ્યા પૂર્વે અ.૨-સૂ. ૨૦, ૨૧માં કહેવાઈ છે.

—ભાષ્યકાર ગન્ધના બે ભેદને જણાવે છે:-

—૧ સુગંધ:-સુરભિગંધ-ચંદનાદિ ની હોય તેવી સુરભિ

—૨ દુર્ગંધ:-દુરભિગંધ-લસણ કે વિષ્ટાની હોય તેવી દુરભિ

એ ગંધ પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે. માટે તે પુદ્ગલનું લક્ષણ કહ્યું છે.

—વળી ૧-પરમાણુમાં ૧-ગંધ અને દ્વિ પ્રદેશઆદિ સ્કન્ધોમાં બે ગંધ પણ યથા સંભવ હોય છે.

❖ વર્ણ:- વર્ણ્યતે વર્ણનમાત્રં વા વર્ણ:

—વર્ણ શબ્દની વિશેષ વ્યાખ્યા પૂર્વે અ.૨-સૂ. ૨૦, ૨૧માં કહેવાઈ છે.

—ભાષ્યકાર વર્ણના પાંચ ભેદને જણાવે છે.

(૧)કાળો- અંજન જેવો કૃષ્ણ

(૨)લીલો- પોપટની પાંખ જેવો નીલ

(૩)રાતો- પોપટની ચાંચ જેવો રક્ત

(૪)પીળો- હળદર જેવો પીત

(૫)ઘોળો- બગલાની પાંખ જેવો શ્વેત

વાદળી, ગુલાબી, કીરમજી આદિ જે અનેક વર્ણભેદ છે તે આ પાંચમાંના કોઈપણ એક ભેદની તરતમતા વાળા અથવા એકથી વધુ વર્ણોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા જાણવા.

આવર્ણો પરમાણુ આદિ પુદ્ગલ માત્રમાં હોય છે તેથી વર્ણને પુદ્ગલોનું લક્ષણ છે.

એક પરમાણુમાં -૧ વર્ણ હોય છે. અને દ્વિ પ્રદેશઆદિ સ્કન્ધોમાં ૧ થી ૫ વર્ણ

યથાયોગ્ય હોય છે.

❖ વન્તઃ- મૂળ મત્ પ્રત્યય છે. વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વત્ થયો છે. વત્નું બહુવચનમાં વન્તઃ થયું છે.

— આ શબ્દ પૂર્વના ચારે સાથે જોડાયેલો છે.

—સ્પર્શ્ચ રસ્પ્ચ ગન્ધ્ચ વર્ણ્ચ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણાસ્તિ એતેષાં સન્તીતિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણનવન્તઃ આ રીતે સ્પર્શવાન્, રસવાન્, ગન્ધવાન્, વર્ણવાન્ એમ ચારે શબ્દો બનતા હોવાથી સ્પર્શવાળો, રસવાળો, ગન્ધવાળો અને વર્ણવાળો એમ ચારે ગુણોથી યુક્ત તે પુદ્ગલ કહેલ છે.

❖ પુદ્ગલાઃ- પુદ્ગલ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે.

—અહીં પુદ્ગલ શબ્દ ને બહુવચનમાં પ્રયોજેલ છે. કેમ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યો અનંત છે અને પ્રત્યેક પુદ્ગલ દ્રવ્ય આ ચારે લક્ષણોથી યુક્ત છે

—સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ એ ચાર જે દ્રવ્યમાં છે તે પુદ્ગલ

❖ વિશેષઃ- સૂત્ર સંબંધિ વિશેષ વિચારણાઃ-

☆ સ્પર્શાદિ ચારે ગુણો સાથે જ રહે છે એથી જ્યાં સ્પર્શ કે અન્ય કોઈ એક ગુણ હોય ત્યાં અન્ય ત્રણે ગુણો પણ અવશ્ય હોય જ.

☆ સ્પર્શાદિ ચારમાં કોઈપણ ગુણો અવ્યક્ત હોય તેવું બને પણ હોય જ નહીં એવું કદી બનતું નથી.

☆ જેમ કે વાયુ, વાયુના સ્પર્શને આપણે જાણી શકીએ છીએ પણ તેને રૂપને જાણી શકતા નથી કારણ કે વાયુનું રૂપ અતિ સૂક્ષ્મ છે જે જોવાની આપણા ચક્ષુમાં શકિત નથી.

☆ આ જ વાયુ વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ હાઈડ્રોજન અને ઓક્સિજન રૂપે સંયોજન પામે ત્યારે પાણી સ્વરૂપ બને છે અને નજરે જોઈ શકાય છે. કારણ કે બે વાયુના સંયોજન વડે તે અણુઓ સૂક્ષ્મપણાનો ત્યાગ કરીને સ્થૂળ બની જાય છે.

☆ અહીં સ્પર્શમાં મૂદુ કે વર્ણમાં કૃષ્ણ વગેરે જે વાત કહી તેમાં પણ કંઈને કંઈ તરતમતા હોય છે. તેથી સામાન્ય રીતે મૂદુત્વ સ્પર્શ એક હોવા છતાં બધા મૂદુ પદાર્થો નો સ્પર્શ સમાન જણાતો નથી. તે જ રીતે કૃષ્ણત્વ વર્ણ હોવા છતાં બધા માણસો કે બધી વસ્તુનું કાળાપણું એક સરખું હોતું નથી તે બધામાં તરતમતા નજરે પડે છે.

આ તારતમ્ય પ્રમાણે સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત સુધી ભેદો હોઈ શકે છે [જો એક એક ભેદને અલગ કર્મ પ્રકૃતિ સ્વરૂપે મૂલવશો તો કર્મપ્રકૃતિ પણ અસંખ્યાત થઈ જશે].

☆ પુદ્ગલ દ્રવ્ય રૂપી છે. તેના ખંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદ પૂર્વે જણાવેલા છે. આ દરેક દ્રવ્યમાં સ્પર્શ-રસ ગંધ વર્ણ એ ચારે પર્યાયોનું અસ્તિત્વ અવશ્ય હોય છે. જેમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આઠ સ્પર્શ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને પાંચ વર્ણ એમ વીસ ભેદોમાંથી યથાસંભવ ભેદ કે ગુણધર્મો સ્કન્ધાદિમાં જોવા મળે છે.

સંસારી સકર્મક જીવદ્રવ્યોનો સંસારીક સમસ્ત જીવન વ્યવહાર આ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગ સ્વરૂપ છે. જ્યારે ધર્માસ્તિકાયાદિ ત્રણનો જીવ કે પુદ્ગલ સાથે ક્યારેય સાંયોગિક પરિણામ હોતો નથી.

☆ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અને તેના સ્પર્શાદિગુણો એમ જુદીજુદી ઈન્દ્રિયો વડે જાણી શકાય છે.

૧. આંખ:-રૂપ અને રૂપિ પદાર્થો ને જોઈ શકે છે.

૨. કાન:- શબ્દ સાંભળે છે અને શબ્દવાળા દ્રવ્યનું અનુમાન કરી શકે છે.

૩. નાક:- ગંધને જાણે છે અને ગંધવાળા દ્રવ્યની જાતિનું અનુમાન કરી શકે છે.

૪. જીભ:- રસ ચાખી શકે છે અને રસવાળા દ્રવ્યનું અનુમાન કરી શકે છે.

૫. ત્વચા:- સ્પર્શને જાણે છે અને સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનું અનુમાન કરી શકે છે.

☆ પ્રશ્ન:-આ અધ્યાયના પાંચમાં સૂત્રમાં પુદ્ગલનું લક્ષણ રૂપીપણું કહ્યું છે છતાં આ સૂત્રમાં પુદ્ગલના લક્ષણો ફરીથી કેમ કહ્યા? રૂપી શબ્દથી પણ ચારે સહવર્તી હોવાથી વર્ણની સાથે રસ, ગંધ અને સ્પર્શ તો આવીજ જવાના હતા પછી અલગ કથન શા માટે?

— ઉત્તર- આ અધ્યાયના ચોથા સૂત્રમાં દ્રવ્યની વિશેષતા બતાવવા નિત્યાવસ્થિતારૂપી એમ કરીને અરૂપી પણાનું વિધાન કરેલું. જ્યારે પાંચમું સૂત્ર તો તેનો અપવાદ દર્શાવે છે તેમાં પુદ્ગલના મૂર્તિ પણાનું [રૂપી પણાનું] વિધાન છે. અર્થાત્ તે અપવાદ સૂત્ર છે.

આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર ને પુદ્ગલના સ્વરૂપને જણાવવું છે તેમજ અન્ય મતોની બ્રામક માન્યતાનું નિરસન કરવું છે. માટે અલગ કથન કર્યું

☆ સ્પર્શાદિકમ:- બધાં રસ-ગન્ધાદિ વિષયોમાં સ્પર્શ સબળ તત્ત્વ છે. વળી પ્રત્યેક સંસારી જીવને સ્પર્શનેન્દ્રિય હોય જ છે. માટે તથા સ્પર્શની અભિવ્યક્તિ સ્પૃષ્ટગ્રાહી ઈન્દ્રિયો માં શીઘ્ર અભિવ્યક્ત થાય છે માટે તેનું ગ્રહણ પ્રથમ કર્યું છે.

જો કે સ્પર્શ સુખ થી નિરુત્સુક જીવોમાં ક્યાંક રસવ્યાપાર પ્રચુર જોવા મળે છે. તો પણ સ્પર્શ પછીજ રસ વ્યાપાર થાય છે, માટે તેનું ગ્રહણ બીજા ક્રમે કર્યું છે. વળી સ્પર્શપછી ની તે બીજી ઈન્દ્રિય છે પછી અચાચક્ષુષ પણાને લીધે ત્રીજો પર્યાય ગંધ લીધો અને છેલ્લો પર્યાય વર્ણ લીધો. કેમ કે રૂપ સ્થૂલ દ્રવ્યગત જ ઉપલબ્ધ થાય છે તે સિવાય તો જાણી શકાતુ જ નથી

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પોગલત્થિકાણ પંચવણે પંચરસે દુગંધે અટ્ટુફાસે પળ્લણ્ણે

♣ મગ.શ.૧૨-૩.૫-સૂ. ૪૫૦-૧

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- સ્પર્શાદિ વ્યાખ્યા અ.૨-સૂ.૨૦,૨૧

[૨૦] સ્પર્શનિરસનધ્યાનચક્ષુ. શ્રોત્રાણિ [૨૧] સ્પર્શનિરસગન્ધવર્ણ શબ્દાસ્તેષામર્થા:-

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ-ગાથા ૧૧ ઉત્તરાર્થ

(૩) કર્મગ્રન્થ પહેલો ગાથા ૪૧-૪૨

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ, સર્ગ: ૧૧ શ્લોક ૧૧૩ થી ૧૨૧ (૪) પાશ્ચિક સૂત્ર-છટ્ટો આલાવો

□ [9] પદ્ય:-

બન્ને પદ્યો હવે પછીના સૂત્ર:૨૪ સાથે મુકેલા છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર ૨૪ સાથે આપેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૨૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વ સૂત્રની માફક આ સૂત્ર થકી પણ પુદ્ગલના વિશિષ્ટ લક્ષણને સૂત્રકાર જણાવે છે. અથવા -પુદ્ગલોના શબ્દાદિ પરિણામોને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- શબ્દબન્ધસૌક્યસ્થૌલ્યસંસ્થાનભેદતમશ્છાયાડતપોદ્દ્યોતવન્ત્ચ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક:- શબ્દ -બન્ધ - સૌક્ય -સ્થૌલ્ય - સંસ્થાન - ભેદ - તમશ્ - છાયા - આતપ - ઉદ્દ્યોત વન્ત: ચ

□ [4] સૂત્રસાર:-[પુદ્ગલો]શબ્દ,બંધ, સૂક્ષ્મત્વ,સ્થૂલત્વ,સંસ્થાન,ભેદ,અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોતવાળા પણ છે [અર્થાત્ પુદ્ગલો શબ્દાદિ દશ પરિણામ વાળા હોય છે.]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

શબ્દ:-શબ્દ, ભાષા વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનો એક વિશિષ્ટ પરિણામ

બન્ધ:- પરસ્પર બે વસ્તુનો સંયોગ કે મિલન

સૂક્ષ્મત્વ:-પાતળાપણુ, લઘુપણુ વગેરે સ્પૂલત્વ:-જાડાપણુ, ગુરુતા વગેરે

સંસ્થાન:-આકાર, આકૃતિ ભેદ:-વિશ્લેષ વસ્તુના ભાગ પાડવા તે ભેદ

તમશ્:- અંધકાર

છાયા:-પડછાયો

આતપ :-તડકો

ઉદ્દ્યોત:-પ્રભા, શીતળ પ્રકાશ.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પર્શરસગન્ધ. સૂત્ર.૫-૨૩ પુદ્ગલ:

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વસૂત્ર:૨૩માં પુદ્ગલના લક્ષણોને જણાવ્યા જેને પુદ્ગલના અસાધારણ પર્યાયો પણ કહ્યા છે. તે રીતે આ સૂત્રમાં પણ પુદ્ગલના બીજા અસાધારણ પર્યાયો ને જણાવે છે. જેને શબ્દાદિ પરિણામ તરીકે પણ ઓળખે છે.

આ શબ્દાદિ પરિણામોની સંખ્યા સૂત્રકાર મહર્ષિ દશની જણાવે છે.

(૧)શબ્દ પરિણામ (૨)બંધન પરિણામ (૩)સૂક્ષ્મ પરિણામ (૪)સ્થૂળ પરિણામ (૫)સંસ્થાન પરિણામ (૬)ભેદ પરિણામ (૭)અંધકાર પરિણામ (૮)છાયા પરિણામ (૯)આતપ પરિણામ (૧૦)ઉદ્યોત પરિણામ. આ રીતે વળી અનેક પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેમજ જીવદ્રવ્ય પણ અનેક પ્રકારના પરિણામો પામતા રહે છે. કેમ કે પ્રત્યેક જીવ તથા પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં અનેક વિધ પરિણામ પામવાની શક્તિ રહેલી હોય છે.

✳ ૧ શબ્દ:- જેના દ્વારા અર્થનું પ્રતિપાદન થાય અથવા જે ધ્વનિરૂપે પરિણત થાય તેને શબ્દ કહે છે.

— આ શબ્દ ને વૈશેષિક, નૈયાયિક આદિ ગુણ માને છે. પરંતુ તે ભાષા વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનો એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે.

—શબ્દ એ પુદ્ગલનો પરિણામ છે તે જણાવવા માટે ના કેટલાંક તર્કો:-

☆ જોરદાર શબ્દ કાને અથડાય તો કાન ફૂટી જાય કે બહેરા થઈ જવાય છે.

☆ જેમ પત્થર આદિને પર્વતનો પ્રતિધાત થાય છે તેમ શબ્દને પણ કૂવા વગેરેમાં પ્રતિધાત થાય છે, તેથી પડઘો પડે છે.

☆ વાયુ વડે જેમ તૂણ દૂર દૂર ઘસડાય છે તેમ શબ્દો પણ વાયુ વડે દૂર સુધી જાય છે-ફેંકાય છે.

☆ જેમ દીવાનો પ્રકાશ ચારે તરફ ફેલાય છે તેમ શબ્દો પણ ચારે તરફ ફેલાય છે

☆ મોટા શબ્દથી નાના શબ્દનો અભિભવ થાય છે પરિણામે દૂરથી મોટો અવાજ કાને અથડાતો હોય ત્યારે નજીકના શબ્દો સંભળાતા નથી.

☆ શબ્દના પુદ્ગલ સ્કન્ધોનો સંસ્કાર કરી ટેપ કે ગ્રામોફોન આદિમાં રેકોર્ડ કરી શકાય છે અને પછી ફરીથી તે શબ્દો સંભળાય છે.

આવા-આવા તર્કો પરથી શબ્દ પુદ્ગલની પ્રતિતિ થાય છે

—શબ્દની ઉત્પત્તિ:- શબ્દની ઉત્પત્તિ બે પ્રકારે છે.

(૧)વિક્રસાથી:- એટલે કે સ્વાભાવિક રૂપે શબ્દો ઉત્પન્ન થવા. જેમ કે વરસાદનો ગર્જરવ, વીજળી નો ગળગળાટ આદિ સ્વાભાવિક અવાજો છે.

(૨)પ્રયોગ થી:- જીવના પ્રયત્ન વિશેષ થી જે શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે તે. આ પ્રાયોગિક શબ્દના છ ભેદો ભાષ્યકાર મહર્ષિએ જણાવેલા છે

(૧)તત - મૃદઙ્ગપટહાદિસમુદ્ભવ:

—હાથના પ્રતિધાતથી ઉત્પન્ન થતા ઢોલ વગેરેના શબ્દો તે તત

—ચામડું લપેટેલું હોય એવા વાદ્યનો એટલે કે મૃદઙ્ગ પટહઆદિના શબ્દો

(૨)વિતત - વીણાત્રિસરિકાદિતન્નપ્રભવ:

—તારની સહાય થી ઉત્પન્ન થતા વીણા વગેરે તંતુવાદ્ય ના શબ્દો

—તારવાળાં વીણા સારંગી આદિ વાદ્યોના શબ્દો તે વિતત

(૩)ધન: કાંસ્યભાજનકાષ્ઠશલાકાદિજનિત:

—કાંસી વગેરે વાજિંત્રોના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો

—ઝાલર, ઘંટ, મંજીરા વગેરેના શબ્દો તે ધન

(૪) શુષિર:-વેણુકમ્બુવંશવિવરાદ્યુદ્ભવ:

—પવન પૂરવાથી વાંસળી, પાવો વગેરે દ્વારા ઉત્પન્ન થતા શબ્દો

—ફૂંકીને વગાડવાના શંખ, બંસરી આદિના શબ્દો તે શુષિર

—વાયુના નિમિત્તથી વાગવાવાળા શબ્દોને શુષિર કહે છે.

(૫) ઘર્ષ: ક્રકચકાષ્ઠાદિસંઘર્ષપ્રસૂત:

—લાકડાં વગેરેના પરસ્પર અથડાવાથી ઉત્પન્ન થતો ઘ્વનિ

—ઘર્ષણ થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ શબ્દ

(૬) ભાષા-વ્યક્તવાગ્મિવર્ણપદવાકયાકારેણ ભાષ્યતિ ઇતિ।

—મનુષ્ય આદિની વ્યક્ત અને પશુપક્ષી આદિની અવ્યક્ત એવી અનેક વિદ્ય વાણી તે ભાષા.

—વર્ણ પદ વાક્ય રૂપે વ્યક્ત અક્ષરરૂપ અને મોઢે થી બોલાયેલા શબ્દોને ભાષા કહે છે.

—જીવના મુખના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થતા શબ્દો તે ભાષા છે. આ ભાષા બે પ્રકારની છે. (૧) વ્યક્ત (૨) અવ્યક્ત. બેઈન્દ્રિયાદિ જીવોની ભાષાને અવ્યક્ત કહેલી છે જ્યારે મનુષ્ય-દેવની ભાષા વ્યક્ત છે આ વ્યક્ત ભાષાના અક્ષરાદિ સ્પષ્ટ ભેદો આ પ્રમાણે છે.

☆ અક્ષર :- શરીરમાંથી પવનની મદદથી પ્રયત્નપૂર્વક જુદા જુદા નક્કી થયેલા કંઠાદિક સ્થાનોમાં અથડાઈને જે શબ્દો અવાજ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. તે ક વગેરે અક્ષરો કહેવાય છે.

☆ શબ્દ :- અક્ષર કે અક્ષરના સમૂહમાંથી ઉપયોગી અર્થ નીકળે તેવી ભાષાને શબ્દો કહે છે.

☆ પદ :- અર્થવાળા શબ્દો જ્યારે વાક્યમાં વપરાય ત્યારે પદ બને છે

☆ વાક્ય :- એક કે ઘણાં પદો મળીને બોલનારનો અભિપ્રાય સમજાવી શકે તેવા પદ કે પદ સમૂહ તે વાક્ય કહેવાય છે.

☆ ભાષા :- વાક્યોના સમૂહને ભાષા કહેવાય છે.

☆ ૨-બન્ધ :- અનેક પદાર્થોનો એકક્ષેત્રાવગાહ રૂપમાં પરસ્પર સમ્બન્ધ થવો તેને બન્ધ કહે છે.

—બંધ એટલે પરસ્પર બે વસ્તુનો સંયોગ-મિલન કે આશ્લેષ

—પુદ્ગલ પરમાણુઓનું પરસ્પર મળવું તે બંધ. તે ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) પ્રયોગબન્ધ :- જીવ વ્યાપાર : તેન ઘટિતોબન્ધ પ્રાયોગિક :

— જીવના પ્રયત્ન વિશેષથી થતો બંધ તે પ્રયોગ બંધ

— જીવ સાથે શરીરનો, જીવ સાથે કર્મોનો, લાકડા અનેલાખનો વગેરે બંધ પ્રયોગ બંધના ઉદાહરણો છે.

(૨) વિસ્રસાબન્ધ : સ્વભાવ : પ્રયોગનિરપેક્ષો વિસ્રસાબન્ધ :

—ઈન્દ્ર ધનુષ્યની મેઘ-વીજળી ની પેઠે સ્વતઃ થયેલ બંધ

—જેમાં જીવના પુરુષાર્થ કે પ્રયત્ન સિવાય સ્વાભાવિક જ થાય તે

—અમુક પ્રકારના પુદ્ગલોના મિલન થી વિજળી, મેઘ કે ઈન્દ્ર ધનુષ્ય ઉત્પન્ન થાય છે આ પુદ્ગલોનું મિલન સ્વાભાવિક જ થાય છે માટે વિસ્રસા બંધ કહ્યો છે.

વિસ્રસા બંધ પણ બે પ્રકારે કહ્યો છે. આદિ અને અનાદિ

સાદિ - ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિજળી-મેઘ વગેરેનો બંધ તે આદિ છે.

અનાદિ - ધર્મ, અધર્મ આકાશનો જે બંધ છે તેને વિસ્રસા બંધ કહે છે.

(૩) મિશ્રબન્ધ :- જીવના પ્રયોગ પ્રયત્ન ના સાહચર્ય પૂર્વક અચેતન દ્રવ્યનું જે પરિણમન છે તેને મિશ્રબંધ કહ્યો છે જેમ કે કુંભ, સ્તંભ વગેરે

જીવ સાથે કર્મોનો બંધ શાસ્ત્રકારે ચાર પ્રકારે કહ્યો છે.

(૧) સ્પૃષ્ટ બંધ :- પરસ્પર અડેલી સોયો સમાન કર્મો વિશેષ ફળ આપ્યા સિવાય સામાન્યથી ભોગવાઈને જીવ થી છૂટા પડી જાય. તેવો બંધ

(૨)બધ્ધ બંધ:-દોરાથી બંધાયેલી સોયા સમાન જેમાં સોયો છૂટી પાડવા દોરો છોડવો પડે તેમ કર્મો થોડું ફળ આપીને જ છૂટાં પડે તેવા બંધ

(૩)નિઘત્ત બંધ:- દોરાથી બંધાયેલ અને કટાઈને ભેગી થયેલી સોયો સમાન. જેમ આ સોયો છૂટી પાડવા થોડી વિશેષ મહેનત લેવી પડે તેમ કર્મો ઘણું ફળ આપીને જ છૂટા પડે તેવો બંધ

(૪)નિકાચિત બંધ:- સોયોને ઘણ થીફૂટીને એકમેક બનાવેલી હોય તો નવી સોયો જ બનાવવી પડે તેમ કર્મો પોતાનું પૂર્ણ ફળ આપીને જ છૂટા પડે તે નિકાચિત બંધ

☆ ૩-સૂક્ષ્મતા (સૌક્ષ્મ્ય):-સૂક્ષ્મતા એટલે પાતળા પશું કે લઘુતા વગેરે સૂક્ષ્મતા બે પ્રકારની કહી છે (૧)અંત્ય (૨)આપેક્ષિક

—અન્યસૂક્ષ્મતા:- પરમાણુની સૂક્ષ્મતા અંત્ય સૂક્ષ્મતા છે. આ જગતમાં પરમાણુથી વધારે સૂક્ષ્મ કોઈ પુદ્ગલ નથી. તેથી પરમાણુની સૂક્ષ્મતા છેલ્લા માં છેલ્લી છે.

—આપેક્ષિકસૂક્ષ્મતા:-અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ થતી સૂક્ષ્મતા તે આપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા છે. દ્વયણુકાદિકમાં અપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા રહે છે. આ અપેક્ષિક સૂક્ષ્મતા સંઘાતરૂપ સ્કન્ધોના પરિણમનની અપેક્ષાએ હોય છે. જેમ કે આમળાની અપેક્ષાએ એ બોર સૂક્ષ્મ છે અથવા ત્ર્યણુક ની અપેક્ષાએ દ્વયણુક સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ છે.

☆ ૪-સ્થૂળતા(સ્થૌલ્ય):- સ્થૂળતા એટલે મોટાપણું કે ગુરુતા વગેરે સ્થૂળતા પણ બે પ્રકારી કહી છે (૧)અંત્ય (૨)આપેક્ષિક

—અન્યસ્થૂળતા:- સંપૂર્ણ લોક વ્યાપી એવો અચિત મહાસ્કન્ધ તે અન્ય સ્થૂળતા છે કારણ કે મોટામાં મોટુ પુદ્ગલ દ્વ્યલોક સમાન છે તેનાથી મોટું કોઈ પુદ્ગલ નથી અને અલોકાકાશ માં તો પુદ્ગલની ગતિ છે જ નહીં

—આપેક્ષિક સ્થૂળતા :- અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ થતી સ્થૂળતા તે આપેક્ષિક સ્થૂળતા કહી છે. જેમ કે બોરની અપેક્ષાએ આમળો સ્થૂળ છે. આ સ્થૂળતાનો આધાર સંઘાતરૂપ સ્કન્ધોના પરિણમનની અપેક્ષાએ હોય છે જેમ કે સંખ્યાત અણુકની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત અણુક સ્થૂળ છે.

—[સૂક્ષ્મતા-સ્થૂળતા] પરમાણુ થી વધુ કંઈ સૂક્ષ્મ નથી અને અચિત મહાસ્કન્ધ થી વધુ કંઈ સ્થૂળ નથી. તેની મધ્યમાં રહેલ તમામ પુદ્ગલ સ્કન્ધોમાં પરસ્પર આપેક્ષિક સૌક્ષ્મ્ય કે સ્થૌલ્ય હોય છે.

☆ ૫-સંસ્થાન:- સંસ્થાન એટલે આકાર કે આકૃતિ

આ આકૃતિના બે ભેદ જણાવે છે. -ઈત્યંલક્ષણ, અનિત્યંલક્ષણ

—ઈત્યંલક્ષણ:- જે આકારની કોઈની સાથે તુલના કરી શકાય તે ઈત્યંત્વરૂપ આકૃતિ કહેવાય જેમ કે દડો, મકાન વગેરે તેમની આકૃતિ, ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુષ્કોણ, વલયાકાર, આદિ અનેક રૂપે કહી છે.

—અનિત્યંત્વ લક્ષણ-જે આકારની કોઈની સાથે તુલના ન કરી શકાય તે અનિત્યંત્વરૂપ આકૃતિ કહેવાય. જેમ કે મેઘ આદિનું સંસ્થાન એટલે કે રચના આ આકૃતિ અનિયતરૂપ હોવાથી કોઈ એક પ્રકારે એનું નિરૂપણ કરી શકાતું નથી.

—જીવના શરીરરૂપ પુદ્ગલને આશ્રીને સંસ્થાન:-

- (૧) પૃથ્વીકાય-મસૂરની દાળ જેવું શરીર પુદ્ગલ
- (૨) અપ્કાય:-પરપોટા જેવું શરીરપુદ્ગલ
- (૩) તેઉકાય:-સૂચિકલાપ કે સોયના જથ્થા જેવું શરીર પુદ્ગલ
- (૪) વાયુકાય:-ઘજા કે પતાકા સમાન શરીર પુદ્ગલ
- (૫) વનસ્પતિકાય:- કોઈ નિશ્ચિત આકાર રહિત
- (૬) વિકલેન્દ્રિય:- હુંડક આકૃતિ સમાન શરીર પુદ્ગલ
- (૭) પંચેન્દ્રિય:- છ પ્રકારે -1 સમયતુરમ્ન અર્થાત્ પ્રમાણ યુક્ત,

2 ન્યગ્રોધપરિમંડલ અર્થાત્ નાભિ ઉપરનો ભાગ પ્રમાણ-લક્ષણ યુક્ત પણ નીચેના અવયવો હિનાધિક હોય,

3 સાદિ-નાભિથી નીચે પ્રમાણ યુક્ત પણ ઉપરનો ભાગ હિનાધિક હોય,

4 વામન-હૃદય તથા પેટ સુલક્ષણ યુક્ત પણ હાથ-પગ-મસ્તક-ડોક કુલક્ષણ હોય,

5 કુબ્જ-હાથ, પગ, મસ્તક, ડોક સુલક્ષણ યુક્ત પણ હૃદય તથા પેટ કુલક્ષણ હોય,

6 હુંડક-અવ્યવસ્થિત અને સુંદરતા રહિત સંસ્થાન-આ છ પ્રકારમાં પંચેન્દ્રિયોની શરીર જૂદી જૂદી આકૃતિનો સમાવેશ થાય છે.

☆ ૬-ભેદ :- ભેદ એટલે વિશ્લેષ. પરસ્પરમાં સંયુક્ત થયેલા અનેક પદાર્થોનું પૃથક પૃથક થઈ જવું તેને ભેદ કહે છે.

—એક વસ્તુના ભાગ પાડવા તે ભેદ

—એકત્વરૂપે પરિણત પુદ્ગલપિંડનો વિશ્લેષ કે વિભાગ થવો તે ભેદ

—ભેદના પાંચ પ્રકારો સૂત્રકારે સ્વોપણ ભાષ્યમાં કહ્યા છે.

(૧) ઔત્કરિક:-ચીરવા કે ફાડવા થી થતું. લાકડાં, પત્થર આદિનું ભેદન

(૨) ચૌર્ણિક:- કણ કણ રૂપે ચૂર્ણ થવું તે. જવઆદિનો લોટ કે સાથવો વગેરે

(૩) ખંડ:-ટૂકડા ટુકડા થઈ છૂટી જવું તે-જેમ કે ઘડાનના ઠીંકરા

(૪) પ્રતર:-પડનું છૂટા પડવું તે -જેમ કે અબરખ, ભોજપત્ર, વર્તમાન કાળે પ્લાયવુડ

(૫) અનુત્તર:- છાલ નીકળવી તે. - જેમકે વાંસ, શેરડી, ચામડી વગેરે.

☆ ૭-તમશ્- અંધકાર. પ્રકાશનું વિરોધી અને દ્ર્ષ્ટિને પ્રતિબંધ કરવાવાળું પુદ્ગલ પરિણામ તે અંધકાર કે અંધારું કહેવાય છે.

—અંધકાર એ કાળા રંગે પરિણમેલા પુદ્ગલોનો સમૂહ છે. ખરેખર તે પ્રકાશના અભાવ રૂપ માત્ર નથી.

—જેમ કોઈ વસ્તુ અન્ય વસ્તુથી ઢંકાઈ જાય ત્યારે દેખાતી નથી, તેમ અહીં અંધકારથી વસ્તુઓ ઢંકાઈ જાય છે તેથી આંખ સામે હોવા છતાં દેખાતી નથી. આ રીતે તે દ્ર્ષ્ટિનો પ્રતિબંધ કરવાવાળું હોવાથી નક્કી પુદ્ગલ સ્વરૂપ જ છે.

☆ ૮-છાયા :- કોઈ પણ વસ્તુમાં બીજી વસ્તુની આકૃતિનું અંકિત થઈ જવું તે છાયા

- પ્રકાશના ઉપર આવરણ આવવાથી છાયા ઉત્પન્ન થાય છે તે બે પ્રકારની છે.

(૧) તદ્વર્ણ પરિણત અને (૨) આકૃતિ રૂપ

(૧)તદ્વર્ણ પરિણત છાયા-તેને વર્ણાદિ વિકાર પરિણામરૂપ છાયા કહે છે. અરિસા વગેરે સ્વચ્છ પદાર્થોમાં મુખનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે, જેમાં મુખનો વર્ણ આકાર આદિ જેવા હોય તેવાજ દેખાય છે.

(૨)આકૃતિ રૂપ - જેને પ્રતિબિંબ કે પડછાયો પણ કહે છે. -અસ્વચ્છ દ્રવ્યો ઉપર શરીર આદિના પુદ્ગલોને માત્ર આકૃતિ પ્રમાણે થતો પરિણામ વિશેષ, જેને પડછાયો કહે છે તે વ્યવહારમાં આપણે તદ્વર્ણ પરિણામને પ્રતિબિંબ કહીએ છીએ અને આકૃતિ રૂપને છાયા કે પડછાયો કહીએ છીએ. ફક્ એટલો જ કે પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ હોય છે. અને છાયા અસ્પષ્ટ હોય છે

☆ ૯- આતપ :- સૂર્ય આદિના ઉષ્ણ પ્રકાશને આતપ કહેવાય છે. -આતપ એ અગ્નિની જેમ ઉષ્ણ હોવાથી પુદ્ગલ જ છે.

☆ ૧૦-ઉદ્યોત:- ચંદ્ર, ચંદ્રકાન્તમણી, રત્નો વગેરેના અનુષ્ણ કે શીત પ્રકાશ ને આતપ કહેવામાં આવે છે.

-આ રીતે આતપ અને ઉદ્યોત બંને પ્રકાશ સ્વરૂપ છે શીત વસ્તુનો ઉષ્ણ પ્રકાશ તે આતપ છે અને અનુષ્ણ પ્રકાશ તે ઉદ્યોત છે.

❖ વન્ત:- વન્ત: માં મૂળ (મતુષ્)મત્ પ્રત્યય છે વ્યાકરણના નિયમાનુસાર વત્ થઈને પ્રથમા બહુવચનમાં વન્ત: થયું છે આ પ્રત્યય બધાં શબ્દો સાથે જોડવાનો છે. જેમ કે શબ્દવન્ત વગેરે

❖ ચ :- ચ શબ્દ પૂર્વ સૂત્રમાંથી પુદ્ગલા: ની અનુવૃત્તિ કરવા માટે મુકાયેલો છે.

❖ પ્રશ્ન-૧ શબ્દનું જ્ઞાન કાન વડે થાય છે. શ્રોત ઈન્દ્રિય રહિત પ્રાણીઓ શબ્દ સાંભળી શકતા નથી. તો પછી ખેતરમાં તીડ આવે છે તેઢોલના અવાજ થી કેમ ઉડી જાય છે? તીડતો ચઉરિન્દ્રિય હોવાથી કઈ રહિત છે.

-સમાધાન - તીડો ઢોલના અવાજને સાંભળતા નથી. પણ શબ્દો કે જે પુદ્ગલ રૂપ છે. તે ચારે તરફ ફેલાય છે: આ ફેલાયેલા શબ્દોની અસર તીડ ઉપર પ્રહાર જેવી થાય છે, તે સહન ન થતા તીડો ઉડી જાય છે.

આવી રીતે અનુકૂળ અસરનું પણ દ્રષ્ટાંત જોવા મળે છે. જેમ કે સંગીતની અસરથી અમુક વૃક્ષો જલ્દી વિકસે છે. ગાયો દૂધ વધુ આપે છે વગેરે

❖ પ્રશ્ન-૨ જે સૂર્યનો પ્રકાશ અહીં પૃથ્વીને તથા પૃથ્વી ઉપરની વસ્તુ ને ગરમ બનાવી દે છે તે વિમાનમાં દેવો કઈરીતે રહેતા હશે?

-સમાધાન - સૂર્ય વિમાનને સ્પર્શ તો શીત જ હોય છે. અગ્નિ ની માફક ઉષ્ણ હોતો નથી. તેના આતપ નામ કર્મને લીધે તે પૃથ્વી ઉપર ઉષ્ણ લાગે છે.

❖ પ્રશ્ન-૩ સ્પર્શાદિ પણ પુદ્ગલ પર્યાયો છે અને શબ્દાદિ પણ પુદ્ગલ પર્યાયો છે. છતાં સૂત્રકારે સૂત્ર:૨૩ અને સૂત્ર:૨૪ અલગ કેમ બનાવ્યા છે? તે બે ને સ્થાને એક સૂત્ર કેમ ન બનાવ્યું?

- સમાધાન- સ્પર્શાદિ પર્યાયો પરમાણુ અને સ્કન્ધ બંનેમાં હોય છે

જ્યારે શબ્દ, બંધ આદિ પર્યાયો ફક્ત સ્કન્ધમાં હોય છે. જો કે સૂક્ષ્મત્વ એ પરમાણુ તથા સ્કન્ધ બંનેનો પર્યાય છે છતાં તેની ગણના સ્પર્શાદિ સાથે ન કરતા શબ્દાદિ સાથે કરેલ છે. તેનું

કારણ તેનું પ્રતિપક્ષી સ્થૂલત્વ પર્યાયના કથનનું ઔચિત્વ જાળવવું તે છે. કેમ કે સ્થૂલત્વ પરમાણુ માં હોતું નથી.

આ રીતે હેતુપૂર્વક બંને સૂત્રોનું કથન ભિન્ન ભિન્ન છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

સદન્થયાર ઉજ્જોઓ પમા છાયા તવો ઇવા
વળ્ણરસગન્ધફાસા પુગ્ગલાણં તુ લકલ્ણણં
એગત્તં ચ પુહુત્તં ચ સંખા સંઠાણમેવ ચ
સંજોગોય વિભાગા ય પજ્જવાણંતુલક્લ્ણણં

❖ ઉત્ત.અ.૨૮ ગા. ૧૨-૧૩

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

બન્ધ ને વિશે આ જ અધ્યાયમાં ૩૨ થી ૩૬ સૂત્ર છે. તેમાં ની મુખ્ય વ્યાખ્યા ૨૪ કરતું સૂત્ર છે સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્બન્ધ: ૫:૩૨

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્વ પ્રકરણ ગાથા: ૧૧-મૂળ તથા વિસ્તાર-શબ્દ, અંધકાર, છાયા, આતપ અને ઉદ્યોત એ પાંચનો પાઠ

(૨) દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ: ૧૧-શ્લોક ૨૨ થી ૧૫૮ જેમાં શબ્દ, બંધ, સંસ્થાન, ભેદ, છાયા અંગે સાક્ષી પાઠો છે.

□ [9] પદ્ય:- બંને પદ્યો સૂત્ર ૨૩:૨૪ના સંયુક્ત છે.

(૧) સ્પર્શ રસ ગંધ વર્ણવાળા પુદ્ગલોને દેખવા વળી શબ્દ બંધ સૂક્ષ્મ સ્થૂલથી સંસ્થાન ભેદે જાણવા અંધકાર છાયા યુક્તં રૂપે આતપ અને ઉદ્યોતથી અણુને વળી સ્કન્ધ ભાવે સુષ્ટ્યા ભેદો શ્રુતથી.

(૨) છે સ્પર્શ, ગંધ, રસ વર્ણજ શબ્દ બંધ સ્થૂલત્વ સૂક્ષ્મપણું છાંય પ્રકાશવંત, સંસ્થાન ભેદ વળી આતપ સંધકાર એ સર્વ પૌદ્ગલિક લક્ષણના પ્રકાર

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દ આદિ જે મુખ્યત્વે ઈન્દ્રિયોના જ વિષયો છે તે અંગે કેવો સુંદર ખુલાસો અહીં સૂત્રકાર કરે છે કે આ બધાંતો પુદ્ગલના પર્યાયો છે. અને આપણી સ્થિતિ કેવી છે કે જે [કર્મ] પુદ્ગલો આપણને ભવભ્રમણ કરાવી રહ્યા છે. તે પુદ્ગલોને વિશેજ હજી પણ આપણી પરિણતિ છે.

ઈન્દ્રિયના વિષયો કેવળ પૌદ્ગલિક હોવા છતાં હજી તેને છોડવાની ઈચ્છા થતી નથી. સૂત્રકારે મહર્ષિ એ અહીં પુદ્ગલના લક્ષણો ને પ્રગટ કરીને કમાલનો રાહ ચીંધી દીધો છે. હવે જો જીવને ખરેખર આ પૌદ્ગલિક અંધકારમાં થી બહાર આવવું હશે તો સ્વયં ઉદ્યોતમય બનવું

પડશે ઉછીના લીધેલા પૌદ્ગલિક પ્રકાશના સહારે કયાં સુધી અંધકારને દૂર કરી શકાશે?

વળી સ્થૂલત્વ કે સૂક્ષ્મત્વના પૌદ્ગલિક પજાને જાણ્યા પછી જીવે અગુરુ લઘુ ગુણની પણ ભજના કરવી પડશે. ત્યારે જ આત્મા પરમ-આત્મા બનીને મોક્ષને પામનારો થશે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૨૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પુદ્ગલના બે મુખ્ય ભેદોને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-અણવ: સ્કન્ધાષ્વ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-અણવ: સ્કન્ધા: ચ

□ [4] સૂત્રસાર:-[પુદ્ગલો]પરમાણુરૂપ અને સ્કન્ધરૂપ છે [અથવા પુદ્ગલના પરમાણુ અને સ્કન્ધ એમ બે મુખ્ય ભેદો છે.]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અણવ: પરમાણુ, પુદ્ગલનો છેલ્લામાં છેલ્લો છૂટો અંશ.

સ્કન્ધ:- સ્કન્ધ, પરસ્પર જોડાયેલા બે વગેરે પરમાણુઓનો જથ્થો

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પર્શરસ ગન્ધ. સૂત્ર. ૫:૨૩ પુદ્ગલ:

□ [7] અભિનવટીકા:- પુદ્ગલની જાતિયતાને લીધે નિરવય અને સાવયવ એવા બે ભેદ જોવા મળે છે. પૂર્વ સૂત્રમાં કહેલ સ્પર્શાદિ અને શબ્દાદિ પરિણતિ વાળા પુદ્ગલોના આ કારણથી જ સંક્ષેપમાં બે ભેદ જણાવવાને માટે પ્રસ્તુતસૂત્રની રચના કરાયેલી છે.

વ્યકિતરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનંત છે. અને તેની વિવિધતા અપરિમિત છે તથાપિ હવે પછીના બે સૂત્રોમાં પૌદ્ગલિક પરિણામની ઉત્પત્તિના ભિન્ન ભિન્ન કારણ બતાવવાને માટે આ સૂત્રમાં તદુપયોગી પરમાણુ અને સ્કન્ધ એ બંને પ્રકાર સંક્ષેપમાં બતાવેલ છે.

સંપૂર્ણ પુદ્ગલરાશિ આ બે ભેદોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે એક અણુ અને બીજો સ્કન્ધ.

❖ અણવ:- અણવ (ઈતિ) પરમાણવ: એવું સ્પષ્ટ કથન હારિભદ્રીય ટીકામાં કરીને અણુ એટલે પરમાણુ એવો અર્થજ સમજવો તેમ જણાવે છે.

આ પરમાણુનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા સ્વોપજ્ઞાભાષ્યમાં શ્રીઉમાસ્વામિજી મહારાજ એ ઉક્તં ચ કહીને સુંદર સાક્ષી પાઠ આપેલો છે.

કારણમેવ તદન્ય, સૂક્ષ્મો નિત્યષ્વ ભવતિ પરમાણુ: એકરસગન્ધવર્ણો, દ્વિ સ્પર્શ: કાર્યલિહ્નષ્વ

અર્થાત્[દરેક સ્કન્ધોનું] છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ, સૂક્ષ્મ, નિત્ય, એક વર્ણ-એક ગન્ધ-એક રસ અને બે સ્પર્શ વાળો [તેમજ]કાર્યથી જ ઓળખી શકાય તેવો પરમાણુ છે.

❖ કારણમેવ:- વસ્તુ ના બે વિભાગો હોઈ શકે છે (૧)કારણ રૂપે અને (૨)કાર્યરૂપે

—કારણ:- કરોતિ ઇતિ કારણમ્ જેના હોવાથી કોઈકાર્યની ઉત્પત્તિ થાય અને ન હોવાથી ઉત્પત્તિ ન થાય તેને કારણ કહે છે.

કાર્ય:- કોઈ કારણ ના હોવાથી જેની ઉત્પત્તિ ન થાય તેને કાર્ય કહે છે.

આ વ્યાખ્યા મુજબ પરમાણુ કારણરૂપજ છે કેમ કે તેના હોવાથી જ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેના ન હોવાથી સ્કન્ધોની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પરમાણુ રૂપ કારણ હોવાથી જ દ્વયણુક [બે અણુઓનો સ્કન્ધ] આદિ કાર્યો થાય છે અર્થાત્ સ્કન્ધોની રચના થાય છે.

વળી પરમાણુ એ મૂળભૂત દ્રવ્ય છે કે જે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થતું નથી માટે તે કાર્યરૂપ બની શકે જ નહીં સારાંશ એકે પરમાણુ કારણરૂપ છે કાર્યરૂપ નથી.

—અન્તેભવમ્ અન્ત્યમ્:- પરમાણુ એટલે પુદ્ગલનો છેલ્લામાં છેલ્લો અંશ. માટે જ તેને પરમ-અંતિમઅંશ અર્થાત્ પરમાણુ કહે છે.

☆ તદન્ત્ય પરમાણુ અન્ત્ય દ્રવ્ય કહેવાય છે. કેમ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પરમાણુ પછી તેનાથી નાનો કોઈ ભેદ કે વિભાગ થઈ શકતો નથી. આ રીતે કોઈપણ સ્કન્ધ રચનામાં તે છેલ્લામાં છેલ્લું કારણ બને છે.

પરમાણુ ને ઉપર કારણ દ્રવ્ય એટલા માટે જ કહ્યું છે કારણ કે અન્ત્ય છે. બે પરમાણુના સંયોજન થી સ્કન્ધ બને છે. જે સ્કન્ધ બે થી આરંભીને સંખ્યાત -અસંખ્યાત કે અનન્ત પરમાણુ ઓનો બનેલો હોય છે. [અલબત્ત સ્કન્ધ સ્વરૂપે પરિણમેલા પરમાણુઓને પ્રદેશ કહ્યા છે. કેમકે છૂટો હોય તો પરમાણુ કહેવાય અને બધ્ધ હોય તો પ્રદેશ કહેવાય છે તે યાદ રાખવું]

પરમાણુ ન હોય તો સ્કન્ધ રચના થાય જ નહીં, પણ પરમાણુ પોતે કોઈનો બનેલો નથી તે એક સ્વતંત્ર દ્રવ્ય [દ્રવ્યાણુ] છે તેથી જ તેને અન્ત્ય કહેલ છે.

આ અન્ત્ય [છેલ્લામાં છેલ્લા] અને કેવલી પણ જેના બે વિભાગન કરી શકે તેવા દ્રવ્ય રૂપ કારણ થી જ સ્કન્ધ રચના રૂપકાર્ય ની ઉત્પત્તિ કહેલી છે.

☆ સૂક્ષ્મ:- સર્વલઘુઃ, અતીન્દ્રિયઃ (ઈતિ સૂક્ષ્મમ્) આ પરમાણુ એટલો સૂક્ષ્મ છે કે તેનું જ્ઞાન આગમ થકી થઈ શકે છે. અથવા તો આત્મ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે. સામાન્ય જ્ઞાન થી જોઈ શકાતો નથી એટલે કે આ પરમાણુ દ્રવ્યનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયો થી તો થઈ જ શકતું નથી એનું જ્ઞાન આગમ કે અનુમાન પ્રમાણ થી જ થઈ શકે છે. આ રીતે

(૧) તે સૂક્ષ્મ હોવાથી કેવળજ્ઞાની જ તેને જોઈ શકે છે

(૨) આગમ પ્રમાણ થી પરમાણુ હોવાની વાત જાણી શકાય છે.

(૩) અનુમાન થી કહીએતો -જે જે પૌદ્ગલિક કાર્ય દ્રષ્ટિ ગોચર થાય છે એ બધાં અકારણ છે. એ રીતે જે અર્દશ્ય અંતિમ કાર્ય છે તેનું પણ કારણ માનવું જ પડશે અને આ અંતિમ કારણ તે પરમાણુ દ્રવ્ય છે. એમ અનુમાન કરવા વડે પરમાણુને જાણી શકાય છે આમ અનેક પરમાણુ એકઠા થઈને ઘડો વગેરે કાર્યરૂપે પરિણમે ત્યારે દ્રશ્યમાન થાય છે

(૪) બાકી સૂક્ષ્મ હોવાથી ઈન્દ્રિયો ના જ્ઞાન વડે જોઈ શકાતો નથી

☆ નિત્ય:- તદ્ભાવાવ્યયતયાનિત્યમ્ આ પરમાણુને “નિત્ય” કહેવામાં આવેલ છે. અર્થાત્ પરમાણુનો કદાપી નાશ થતો નથી. તેના પર્યાયો બદલાય છે પણ પરમાણુ દ્રવ્ય પોતે મૂળભૂત રીતે કદાપી નાશ પામતુ નથી.

☆ પરમાણુ:- આમ તો આ આખી અભિનવટીકા જ પરમાણુ વિષયક છે છતાં વ્યુપત્તિ

જન્ય અર્થ દેખાડવા માટે આ શબ્દ તથા તેના સામાન્ય અર્થનું અહીં પુનઃપ્રહણ કરેલ છે.

પરમ એટલે અંતિમ અને અણુ એટલે અંશ, પુદ્ગલનો છેલ્લામાં છેલ્લો અને અવિભાજ્ય અંશ હોવાથી તેને પરમ-અણુ અર્થાત્ પરમાણું કહે છે.

☆ **એકરસ:-** તિક્તરસાદિ અપેક્ષયા એકરસ:

— પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૩ માં જણાવેલા પાંચરસ માંનો કોઈપણ એક રસ આ પરમાણુમાં અવશ્ય હોય છે.

☆ **એક ગન્ધ:-** સુરભિગન્ધાદિ અપેક્ષયા એકગન્ધ:

— પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૩ માં જણાવ્યા મુજબ ગંધ બે પ્રકારે છે. આ બંનેમાંથી કોઈપણ એક ગંધ આ પરમાણુમાં અવશ્ય હોય છે.

☆ **એક વર્ણ:-** કૃષ્ણાદિ વર્ણપેક્ષયા એક વર્ણ:

— પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૩ માં જણાવ્યાનુસાર વર્ણ પાંચ પ્રકારે છે તે પાંચ વર્ણમાંનો કોઈપણ એક વર્ણ આ પરમાણુમાં અવશ્ય હોય છે.

☆ **દ્વિ-સ્પર્શ:-** શીતકઠિનતાઘવિરુદ્ધસ્પર્શપેક્ષયા

— પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૩ માં આઠ પ્રકારે સ્પર્શ જણાવેલા છે, તેમાંથી સ્નિગ્ધ શીત, સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ, રુક્ષ-શીત, રુક્ષ ઉષ્ણ એ ચારે વિકલ્પમાંથી કોઈ એક વિકલ્પને આશ્રીને તેના બે સ્પર્શ પરમાણુમાં અવશ્ય હોય છે.

☆ **કાર્યલિઙ્ગ:-** બાદરઘટાદિકાર્યદર્શનાન્યથાડનુપપત્તિગમ્ય ઇતિ ।

— પરમાણુનું અનુમાન કાર્યહેતુથી માનવામાં આવે છે, પરમાણુ અનુમેય છે. તેનું “કાર્ય” એ તેનું ઓળખચિહ્ન છે માટે પરમાણુને કાર્યલિઙ્ગ કહેલ છે જ્યારે અનેક પરમાણુ એકઠા થઈને કાર્યરૂપે પરિણમે છે ત્યારે અનુમાન થકી એકલા પરમાણુ નું જ્ઞાન થાય છે.

આપણી દૈનિક જીવનમાં આવતા જેટલા સ્થૂળ કાર્ય છે તેને જોઈને પરમાણુનો બોધ થાય છે. જેમ કે બાદર એવા ઘડા રૂપ કાર્ય ને જોઈને તેના કારણરૂપ પૃથ્વીના પરમાણુનું અનુમાન થઈ શકે છે.

☆ **અબદ્ધ:-** પરમાણુ અબદ્ધ હોય છે. એટલે કે પરસ્પર અસંયુક્ત કે અસંશ્લિષ્ટ હોય છે પણ જોડાયેલ હોતો નથી.

❖ **સ્કન્ધ:-** બદ્ધા એવ, બન્ધપરિણામ એવ સ્કન્ધત્વ-ઉપપત્તે: ઇતિ ।

— પુદ્ગલ દ્રવ્યનો બીજો પ્રકાર સ્કંધ છે. સ્કંધ બધા બદ્ધ એટલે કે સમુદાય રૂપે જ હોય છે.

— તે પોતાના કારણ દ્રવ્ય ની અપેક્ષા એકાર્ય દ્રવ્ય રૂપ અને કાર્ય દ્રવ્ય અપેક્ષા એ કારણ દ્રવ્ય રૂપ છે. જેમ દ્વિપ્રદેશી આદિ સ્કંધ એ પરમાણું આદિનું કાર્ય છે અને ત્રિપ્રદેશ આદિનું કારણ છે. કેમ કે બે પરમાણુ ઓનો એક સ્કંધ બને ત્યારે એક પરમાણુ કારણ થશે અને સ્કંધ કાર્ય થશે એજરીતે ત્રણ પરમાણુ [પ્રદેશ]નો સ્કંધ બને ત્યારે બે પરમાણુ [પ્રદેશ] કારણ કહેવાશે અને સ્કન્ધ કાર્ય કહેવાશે એ રીતે...

આ સ્કન્ધો સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બંને પરિણામ વાળા હોય છે. સૂક્ષ્મ પરિણામી સ્કન્ધો આંખેથી જોઈ શકતા નથી. સ્થૂળ [બાદર] પરિણામી સ્કન્ધો જોઈ શકાય છે.

— બાદર પરિણામી [સ્થૂળ] સ્કન્ધોમાં આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ હોય છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ

પરિણામી સ્કન્ધોમાં મૂદુ અને લઘુ એ બે સ્પર્શો નિયત છે. અન્ય બે પ્રકારના સ્પર્શો અનિયત હોય છે. તે અનિયત સ્પર્શોમાં સ્નિગ્ધ-ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ-શીત, રુક્ષ-ઉષ્ણ અને રુક્ષ-શીત એ ચાર વિકલ્પમાંથી કોઈપણ એક વિકલ્પ વાળા બે સ્પર્શો હોય છે.

જ્યારે રસ, ગંધ, અને વર્ણ એ બંને પ્રકારના સ્કન્ધોમાં બધાં પ્રકારથી મોજુદ હોય છે. એટલે પાંચે રસ, બંને ગંધ, પાંચેવર્ણ સૂક્ષ્મ કે બાદર બંને પરિણામી સ્કન્ધોમાં રહેલા હોય છે.

❖ ચ:-અહીં 'ચ' સમુચ્ચય અર્થને જણાવે છે એટલે અણુ અને સ્કન્ધ બંને પુદ્ગલ સ્વરૂપ છે.

❖ પ્રશ્ન:- અણુ જાતિમાં એકવચન થાય છે. છતાં અહીં સૂત્રકારે બહુવચન કેમ મુકેલું છે?

— સૂત્રમાં એકવચન ને બદલે બહુવચન કર્યું તે સહેતુક છે.

(૧) અણુ અને સ્કન્ધ બંનેના અનેક ભેદપણાને સુચવવા સૂત્રકારે બહુવચન મુકેલું છે.

(૨) પૂર્વે સૂત્ર:૨૩માં સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: કહ્યું-આ સૂત્રનો સંબંધ ફક્ત પરમાણુ સાથે જ છે. જ્યારે સ્કન્ધ સાથે સ્પર્શાદિ ચાર ભેદ અને સૂત્ર:૨૪ માં જણાવ્યા મુજબના શબ્દાદિ દશે ભેદોનો સંબંધ હોવાથી તે સંબંધોની ભિન્નતાને પ્રગટ કરવા માટે કે સૂચિત કરવાના હેતુથી અહીં સૂત્રમાં અણવ: અને સ્કન્ધા: બંને ને બહુવચનમાં અલગ અલગ મુક્યા છે.

❖ સૂચના:- અણુમાંથી સ્કન્ધ અને સ્કન્ધમાંથી અણુ થાય કેવીરીતે તે જણાવવા સૂત્રકારે હવે પછી ના બે સૂત્રોની રચના કરેલી છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- દુવિહા પોગ્ગલા પ્ણતા, તં જહા પરમાણુ પોગ્ગલા નો પરમાણુ પોગ્ગલા ચેવ । ❖ સ્થા. સ્થા. ૨-૩.૩સૂ. ૮૨-૩

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- અહીં પરમાણુ અને નોપરમાણુ કહ્યું તે બંને અનુક્રમે અણુ અને સ્કન્ધ પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) અ.૫-સૂ. ૨૬ સંઘાતભેદેભ્યઃત્પદ્યન્તે - સ્કન્ધ રચના

(૨) અ.૫-સૂ. ૨૭ ભેદાદણુ: પરમાણુ રચના

(૩) અ.૫-સૂ. ૩૦ તદ્ભાવાવ્યયનિત્યમ્ - નિત્યની વ્યાખ્યા

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ પ્રકરણ-ગાથા. ૮નો વિસ્તાર્થ

(૨) દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ-સર્ગ: ૧૧ શ્લોક: ૧૧, ૧૨, ૧૩-પરમાણુ માટે

(૩) દ્રવ્ય લોકપ્રકાશ-સર્ગ: ૧૧ શ્લોક: ૬- સ્કન્ધ માટે

□ [9] પદ્ય:-

(૧) પ્રથમ પદ્ય પૂર્વ સૂત્ર: ૨૪ના પદ્યના ચોથા ચરણમાં આવી ગયું છે

(૨) પદ્ય બીજું હવે પછીના સૂત્ર માં ગોઠવેલ છે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રમાં મુખ્યવાત તો પુદ્ગલના બે ભેદોની છે જેમાં એક ભેદ પરમાણુ અને બીજો ભેદ સ્કન્ધ કહેલો છે. પરમાણુ કારણ રૂપ છે અને સ્કન્ધ કાર્ય રૂપ છે. આટલી વિગત ઉપરથી નિષ્કર્ષ સંબંધિ વિચારણા કરવાની છે.

પરમાણુ સૂક્ષ્મ છે. માટે નજરે જોઈ શકાતો નથી, જ્યારે સ્કન્ધ માં સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બંને પરિણામો હોવાથી સ્થૂળ પરિણામી સ્કન્ધ નજરે જોઈ શકાય છે. અર્થાત્ જેટલું જોઈ શકાય છે તેતો બધું પુદ્ગલ રૂપ જ છે. આ સમગ્ર સંસારમાં દ્ર્શ્યમાન તમામ વસ્તુ એ પુદ્ગલોનો જ વિકાર છે. પરમાણુ એ પણ ભેદ તો પુદ્ગલનો જ છે છતાં તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે માટે તો અમૂર્તવત્ બની જાય છે. ફક્ત કેવલી ભગવંતો જ તેને જોઈ શકે છે.

જેમ કેવળી ને પ્રત્યક્ષ પણ આપણે અપ્રત્યક્ષ એવી પરમાણુની વાત આપણે આગમ કે અનુમાન પ્રમાણથી અને પૂર્ણ શ્રદ્ધા વડે કરીને સ્વીકારીએ છીએ તે જ રીતે દર્શનાદિ ગુણ અને જીવની કર્મ [પુદ્ગલ] મુક્ત અવસ્થાને પણ સ્વીકારવી જોઈએ.

આ સમગ્ર અભ્યાસમાં જીવાદિ સાત તત્વોની જ ચર્ચા છે. જેમાંના આ બીજા અજીવ તત્વને પણ જાણવાનું શામાટે છે? તો શ્રદ્ધાથી સ્વીકારવા માટે. જો શ્રદ્ધા તત્વનો છેદ ઉડાડી દઈએ તો આ જ્ઞાન પણ અજ્ઞાન બની જશે. એટલે આગમ પ્રમાણથી આ બધા તત્વો સ્વીકારી અંતિમ તત્વની સાધના કરવી જોઈએ

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૨૬

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સ્કન્ધરૂપ પુદ્ગલની ઉત્પત્તિના કારણો ને જણાવવાના હેતુથી આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *સઙ્ઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- સઙ્ઘાત્ - ભેદેભ્ય: ઉત્પદ્યન્તે

□ [4] સૂત્રસાર:- સંઘાતથી, ભેદથી [અને] સંઘાત-ભેદ બનેથી [સ્કન્ધ] ઉત્પન્ન થાય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સઙ્ઘાત- જોડાવું, ભેગાં થવું

ભેદ - છૂટા પડવું

ઉત્પદ્યન્તે - ઉત્પન્ન થાય છે. [ઉત્ + પદ્ધાતુ છે]

□ [6] અનુવૃત્તિ:- અણવ: સ્કન્ધાષ્વ ૫:૨૫ થી સ્કન્ધાષ્વ

□ [7] અભિનવટીક્ષ:- પરમાણુ અને સ્કન્ધ બંને પુદ્ગલ રૂપે સમાન છે છતાં ઉત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ તેમાં ભેદ છે. તેથી સૂત્રકાર આ સૂત્ર થકી સ્કન્ધની ઉત્પત્તિના કારણને જણાવે છે.

જો કે પૂર્વસૂત્રમાં પહેલા અણુ છે અને પછીના ક્રમે સ્કન્ધ છે છતાં સ્કન્ધમાં વિશેષ કથન હોવાથી તેની ઉત્પત્તિને પહેલાં જણાવી છે.

આ સ્કન્ધ અવયવી દ્રવ્ય ની ઉત્પત્તિ (૧) કોઈસ્કન્ધ સંઘાત એકત્વ પરિણતિ થી

* દિગમ્બર આમ્નાયમાં ભેદસહ્જતેભ્યઉત્પદ્યન્તે એ રીતે સૂત્ર છે.

(૨) કોઈ સ્કન્ધ ભેદથી અને

(૩) કોઈ સ્કન્ધ, સંઘાત, ભેદ, બંને નિમિત્ત થી, એ ત્રણ કારણોમાંથી કોઈપણ એક કારણે ઉત્પન્ન થાય છે.

❖ સહ્જાત:- ભિન્ન ભિન્ન પરમાણુ કે પદાર્થો ના બંધ થવાથી તેઓનું એક થઈ જવું તેને સંઘાત કહે છે.

– પરમાણુઓનું [કે દેશનું] જોડાવું અથવા ભેગાથવું તેને સંઘાત કહે છે

– અંતરંગ અને બહિરંગ એબંને પ્રકારના નિમિત્ત થી પૃથગ્ભૂત થયેલા પદાર્થોનું એકરૂપ થઈ જવું તેને સંઘાત કહે છે.

(૧) બે અણુના પરસ્પર જોડાવાથી [એટલે કે સંઘાતથી] દ્વયણુક [બે અણુનો] સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) બે અણુ ના દ્વિ પ્રદેશ સ્કન્ધમાં એક અણુ જોડાવાથી ત્રયણુક [ત્રણ અણુનો] સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૩) ત્રણ અણુના ત્રિપ્રદેશ સ્કન્ધમાં એક અણુ મળવાથી-ચતુરણુક [ચાર અણુઓના] સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૪) એ રીતે વધતા વધતા સંખ્યાત અણુઓના [સંખ્યાત પ્રદેશોના] જોડાવાથી સંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૫) આગળ વધતા કહીએ તો અસંખ્યાત અણુઓના [અસંખ્યાત પ્રદેશોના] સંઘાતથી અસંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૬) અનંત અણુના [અનંત પ્રદેશો ના] સંઘાતથી અનંતાણુક સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે.

અહીં સમજવા માટે આ કમ નોંધેલ છે. વાસ્તવમાં કમશ: એક એક અણુ જ જોડાય એવો નિયમ નથી. દ્વયણુક કે ત્રયણુકને બદલે સીધો દ્વાદશાણુક કે સંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ પણ બની શકે છે. અહીં કેટલા પરમાણુઓ જોડાયા તે વાત મહત્વની નથી. પણ આ અણુ-પરમાણુના જોડાવાથી-ભેગાથવાથી સ્કન્ધ ની રચના થાય છે. તેમહત્વનું છે. અર્થાત્ અણુઓના જોડાવાથી જે સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને સંઘાત કહે છે. એ એકજ વાત મહત્વની છે.

❖ ઘેદ:- સંહત [જોડાયેલા] સ્કન્ધોના વિદારણ ને ભેદ કહે છે.

– છૂટા પડવું તેને ભેદ કહે છે.

– અંતરંગ કે બહિરંગ એ બંને પ્રકારના નિમિત્તથી સંઘાતોના વિદારણને ભેદ કહે છે.

– કોઈ મોટા સ્કન્ધના તુટવાથી નાના-નાના જે સ્કન્ધો બને તેને ભેદ જન્ય સ્કન્ધ કહે છે.

(૧) અનંતાણુક સ્કન્ધમાંથી એક અણુ છૂટો પડે તો એક અણુ ન્યૂન અનંતાણુક સ્કન્ધ બને છે

(૨) બે અણુ છૂટા પડે તો બે અણુન્યૂન અનંતાણુક સ્કન્ધ બને છે.

(૩) આ રીતે કદાચ એટલા બધા અણુ છૂટાપડી જાય કે ક્યારેક તે ઘટીને અસંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ પણ બની જશે.

(૪) અસંખ્યાતાણુક માંથી ઘણાબધાં અણુ છૂટા પડે તોતે સંખ્યાતાણુક સ્કન્ધ પણ બની જશે

(૫) તેથી પણ વધુ અણુઓ છૂટા પડે તો તે ઘટતાં ઘટતાં દ્વયણુક સ્કન્ધ પણ બની જશે.

સારાંશ એ કે આ રીતે સ્કન્ધોમાંથી અણુઓનું છૂટા પડવું અને નાના-નાના સ્કન્ધોનું રચાવું તે ભેદ જન્ય સ્કન્ધ રચના છે. આવા સ્કન્ધ પણ દ્વયણુક થી માંડીને અનંતાણુક પર્યન્ત હોઈ શકે છે.

❖ **સઘાત્ત્વમેદ:-** અર્થાત્ એકજ સમયે સંઘાત અને ભેદની ક્રિયા સાથે થાય તેને સંઘાત-ભેદ કહેવામાં આવે છે.

એક જ સમયે અણુઓના જોડાવા અને છૂટા પડવાની ક્રિયા થાય તો તેને સંઘાત ભેદ પદ્ધતિએ એ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ કહી છે.

—જ્યારે કોઈ એક સ્કન્ધ તુટે ત્યારે તેના અવયવની સાથે એ જ સમય બીજા કોઈ અણુ કેવસ્તુ જોડાય ત્યારે ભેદ અને સંઘાત બન્ને ક્રિયા થઈ હોવાથી તેને સંઘાત-ભેદ જન્ય સ્કન્ધ કહેવામાં આવે છે.

— આવા સંઘાત ભેદજન્ય સ્કન્ધ પણ દ્વિ પ્રદેશ થી લઈને અનંતાન્ત પ્રદેશ સુધીના અર્થાત્ દ્વયણુક થી અનંતાણુક સુધીના હોઈ શકે છે.

—જેમ કે એક ત્રયણુક સ્કન્ધ છે તેમાંથી એક અણુ છૂટો પડી જાય અને તેજ સમયે બે નવા અણુ જોડાય તો ચતુરણુક એવો સ્કન્ધ બનશે આ સ્કન્ધને સંઘાતભેદજન્ય સ્કન્ધ કહેવાશે.

❖ **ઉત્પન્નત્વે:-** ઉત્પન્ન થતું રૂપ છે. જેનો અર્થ થાય છે. “જન્મ લેવો” અથવા “ઉત્પન્ન થવું.”

—સમગ્ર સૂત્રમાં અર્થ ઘટાવીએ તો સંઘાત થી ભેદથી અને ઉભયથી [સ્કન્ધ]ઉત્પન્ન થાય છે.

❖ **દ્રષ્ટાન્ત:-** એક સ્થૂળ દ્રષ્ટાન્ત થી દ્રઢીકરણ માટે આ વાતને પુનઃ સમજવી હોય તો આ રીતે કહી શકાય

માને કે સ્કન્ધ ૧૦૦ અણુઓનો બનેલો છે.

— તેમાં ઘારો કે ૧૦ નવા અણુ જોડાયા તો ૧૧૦ અણુઓનો જેસ્કન્ધ બન્યો તેને “સંઘાત” સ્કન્ધ નું દ્રષ્ટાન્ત સમજવું

—કદાચ તે ૧૦૦ અણુઓના સ્કન્ધમાંથી ૨૦ અણુ છૂટા પડી ગયા હોય અને ૮૦ અણુઓનો સ્કન્ધ બને તો તે ભેદ-સ્કન્ધનું દ્રષ્ટાન્ત સમજવું

—કલ્પના કરીએ કે આ ૧૦૦ અણુઓનો એક સ્કન્ધ છે. તેમાં એક સાથે ૨૦ અણુ છૂટા પડે અને તે જ સાથે ૧૫ અણુઓ જોડાય તો ૮૫ અણુ ઓનો જેસ્કન્ધ બને તેને સંઘાત-ભેદ જન્ય સ્કન્ધ નું ઉદાહરણ સમજવું

આ દ્રષ્ટાન્ત આધારે ત્રણે ભેદની વિવક્ષા કરી લેવી.

❖ **અનુવૃત્તિ:-** સૂત્રમાં સ્કન્ધ શબ્દ છે નહીં. તેને ઉપરોક્ત સૂત્રથી અનુવૃત્તિ કરી છે.

જો કે સ્કન્ધ શબ્દની જ અનુવૃત્તિ કેમ કરી? એ પ્રશ્ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. તેનો ઉત્તર એટલો જ કે હવે પછીના સૂત્ર-૨૭ મેદાદણુ માં અણુની ઉત્પત્તિનું કારણ આપેલ છે. પરિણામે આ સૂત્રમાં સ્કન્ધ ની અનુવૃત્તિ જ થશે તે વાત અભિપ્રેત જ છે.

❖ **બહુવચન કેમ?:-** સઘાત્ત્વમેદાયમ્ ને બદલે સઘાત્ત્વમેદેયઃ એવું જે બહુવચન મુકેલ છે તેનો હેતુ એ છે કે સૂત્રકારને બે નહીં પણ ત્રણ કારણોનો સંગ્રહ કરવો છે. તેને સંઘાત અને ભેદ ની સાથે સાથે મિશ્ર એવા સંઘાત-ભેદ રૂપ ત્રીજા ઉત્પત્તિ કારણનો સમાવેશ કરવા બહુવચન મુકેલ છે.

❖ વિશેષ:-

—૧- પરમાણુઓ કોઈપણ જાતના અંતર વિના પરસ્પર સ્પર્શીને રહે તો તેનું નામ પરમાણુ સંયોગ કહેવાય છે. પણ સ્કન્ધ કહેવાતું નથી. પરસ્પરનો બંધ થયા વિના સ્કન્ધ ન કહેવાય. આ બંધ સૂત્રનુસાર થાય છે.

—૨- જે સંયોગ થી પરમાણુઓ પરસ્પર ગૂંથાઈ જઈને બંધાય તેનું નામ સંઘાતગુણ કહેવાય છે. પરમાણુઓમાં તે ગુણ હોવાથી પરમાણુઓ પરસ્પર બંધાઈને સ્કન્ધ બને છે.

—૩- જ્યારે આ પરમાણુઓનો બંધ થાય ત્યારે પૂર્વસૂત્ર:૨૪ નીટીકામાં જણાવ્યા મુજબ ત્રણ ભેદે બંધ સમજવો (૧)પ્રયોગ (૨)વિક્લસા(૩)મિશ્રસા

—૪- જ્યારે આ સ્કન્ધોમાં ભેદ થાય ત્યારે તે ભેદ પૂર્વસૂત્ર:૨૪ ની ટીકામાં જણાવ્યા મુજબ ઔત્કરિક આદિ પાંચ ભેદે સમજવો

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ હવે પછીનો સૂત્ર:૨૭ ભેદાદણુ: સાથે મુકેલ છે.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાત્ બન્ધ: સૂત્ર-૫:૩૨

□ [9] પદ:-

(૧) સૂત્ર:૨૬, ૨૭, ૨૮ એ ત્રણેનું સંયુક્ત પદ:-
સંઘાત ને વળી ભેદથી ઉત્પન્ન સુધ્ધાં નિરખવા
પણ ભેદથી અણુ ઉપજે છે સૂત્ર સાથે ધારવા
ભેદને સંઘાત થી ઉત્પન્ન સ્કન્ધો જાણીએ
નયનથી નિરખાય નિર્મલ શાસ્ત્રમર્મ વિચારીએ

(૨) સૂત્ર:૨૫ થી ૨૮ એ ચારેનું સંયુક્ત પદ:-
સ્કન્ધો તથા અણુરૂપે સહુ પુદ્ગલો છે
ત્યાં માત્ર ભેદથી અણુ જન્મી જતુંએ
સંઘાત ભેદ અથવા ઉભયેથી સ્કન્ધ
સંઘાત ભેદથી બને વળી ચાક્ષુષેય

□ [10] નિષ્કર્ષ:- પ્રસ્તુત સૂત્ર તથા હવે પછીનું સૂત્ર:૨૭ એ બંનેનો વિષય સમાન હોવાથી આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ અમે અગ્નિમ સૂત્રના નિષ્કર્ષ થી સાથે જણાવેલ છે.

અધ્યાય : ૫ સૂત્ર : ૨૭

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી પરમાણુ [અણુ]ની ઉત્પત્તિનું કારણ જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર મૂળ:- ભેદાદણુ:

□ [3] સૂત્ર પૃથક્:- ભેદાદ - અણુ:

□ [4] સૂત્ર સાર:- અણુ [પરમાણું] ભેદથી [જ ઉત્પન્ન થાય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ભેદાદ્ ભેદથી [સ્કન્ધના ભેદથી] અણુ - અણુ, પરમાણું

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સંઘાતભેદેભ્યઃ ઉત્પદ્યન્તેઃ સૂ ૫:૨૬ ઉત્પદ્યન્તે

□ [7] અભિનવ ટીકા:- મૂળ સૂત્રનું કથન તો એટલું જ છે કે-

-પરમાણુંની ઉત્પત્તિ ભેદથી થાય છે. સંઘાતથી થતી નથી.

-પૂર્વ સૂત્ર: ૨૬ માં સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ માટે ત્રણ કારણ દર્શાવ્યા છે.

(૧) સંઘાત (૨) ભેદ (૩) સંઘાત-ભેદ મિશ્ર. એટલે સૂત્રકાર મહર્ષિ અહીં જણાવે છે કે પરમાણુંની ઉત્પત્તિ ભેદથી જ છે [ભેદાદ્ અણુ] થાય છે. અર્થાત્ બાકીના બંને કારણો પરમાણુંની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત ભૂત થયા નથી.

❖ પરમાણુંની ઉત્પત્તિ:- અણુ એટલે-પરમાણું.

-આ પરમાણું દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનું કાર્ય નથી. પૂર્વ સૂત્ર: ૨૫માં જણાવ્યા મુજબ તે કારણરૂપ દ્રવ્ય છે આથી એની ઉત્પત્તિમાં બે દ્રવ્યોના સંઘાતનો સંભવ જ નથી.

-વળી આ પરમાણું એટલે પુદ્ગલનો અંતિમ અંશ છે. જો તેમાં સંઘાત થાય તો તે અંતિમ અંશ મટીને સ્કન્ધરૂપ બની જશે. એટલે અણુની ઉત્પત્તિ સંઘાતથી થતી જ નથી.

-હવે જો સંઘાતને ઉત્પત્તિના કારણરૂપે નહીં સ્વીકારી એ તો સંઘાત ભેદ પણ અણુની ઉત્પત્તિનું કારણ બની શકશે નહીં.

-પરિણામે-પરમાણુંની ઉત્પત્તિનું એક માત્ર કારણ “ભેદ” જ રહેશે કે જેવાત સૂત્રકાર મહર્ષિએ જણાવી જ છે. સ્વોપજ્ઞાનમાં પણ કહ્યું છે કે-ભેદાદેવ પરમાણુરુપદ્યતે ન સદ્ઘાતાદિતિ

❖ પરમાણુંને તો નિત્ય કહેલ છે. તો અહીં તેની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે જણાવે છે?

સમાધાન:-પરમાણુ નિત્ય જ છે અને કારણરૂપ છે. તે અનિત્ય કે કાર્યરૂપ છે જ નહીં. છતાં અહીં સૂત્રકારે ભેદથી અણુ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ કહ્યું એ વદતો વ્યાઘાત નથી પણ સ્યાદાદ પરિભાષા છે.

તે કયા દ્રષ્ટિકોણ થી કહ્યું છે તેની સમજૂતિ આ રીતે આપે છે.

-૧-પહેલી વાત તો એ કે જૈનદર્શન કોઈ વાતને એકાંતે નિત્ય કે એકાંતે અનિત્ય કહેતું નથી. દરેક વસ્તુની નિત્યા નિત્યતા અમુક ચોકકસ અપેક્ષાને આધિન હોય છે. જે વાત એક અપેક્ષાએ નિત્ય છે. તે જ અન્ય કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ હોઈ શકે છે.

-૨-વસ્તુને સમજવા દૃવ્યાર્થિક નયની જેમ પર્યાયાર્થિક નયને પણ સમજવું જ પડશે

-૩-તે રીતે પરમાણુને જે નિત્ય કહેવામાં આવે છે તે દ્રવ્ય નયથી કહેલ છે. કેમકે દ્રવ્યથી તો તે નિત્ય જ છે.

-૪-પરંતુ પર્યાય નયની અપેક્ષા એ તે કાર્યરૂપ પણ હોઈ શકે છે અને અનિત્ય પણ હોઈ શકે છે.

-૫-પૂર્વે ક્યારેક પણ પરમાણુ-પરમાણુરૂપે હોય તેવો સંભવ છે જ. પણ તેના અન્ય પરમાણુ સાથે જોડાણ થવાથી તે સ્કન્ધરૂપ બન્યો હોઈ શકે છે. અર્થાત્ પરમાણુના પર્યાય [એટલે કે અવસ્થા] છોડીને તેણે સ્કન્ધરૂપ અવસ્થાને ધારણ કરી હોય પણ પૂર્વે કદી પરમાણુ

હોય જ નહીં. અને તદ્દન નવો જ દ્રવ્યરૂપે ઉત્પન્ન થયો હોય તેવું કદાપી બની શકે નહીં. કારણ કે પરમાણુ દ્રવ્યથી નિત્ય છે.

-૬-પર્યાય અર્થાત્ અવસ્થાની અપેક્ષા એ જ તેને ઘટાવી શકાય. ક્યારેક પરમાણુ દ્વયશુક આદિ સ્કન્ધમાંથી છૂટો પડે છે ત્યારે એનો સ્કન્ધબદ્ધ અસ્તિત્વ પર્યાય નાશ પામે છે. અને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તેને પર્યાય નવે પરમાણુની ઉત્પત્તિ કહેલી છે

(A) પરમાણુ ક્યારેક સ્કન્ધના અવયવો રૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થા માં રહે છે. અને ક્યારેક સ્કન્ધ થી અલગ થઈ છૂટી છવાઈ અવસ્થામાં રહે છે. આ અવસ્થા વિશેષ ને પરમાણુના પર્યાયો [અવસ્થાઓ] કહી છે

(B) હવે પરમાણુની જે છૂટી છવાઈ અવસ્થા છે તે સ્કન્ધના ભેદ થીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

(C) પરિણામે સૂત્રકારે અહીં “ભેદ થી અણુની ઉત્પત્તિ થાય છે” તેવું કથન કરેલું છે.

આ અભિપ્રાયનો અર્થ એટલો જ કરવો કે જે છૂટી છવાઈ અવસ્થાવાળા પરમાણુ છે તે ભેદથી ઉત્પન્ન થાય છે. પણ શુદ્ધ પરમાણુ ભેદથી ઉત્પન્ન થયો તેમ કદાપી કહેવું-માનવું નહીં આ રીતે ત્રણ વાત ફલિત થાય છે

(૧) નિશ્ચય થી કે દ્રવ્ય થી પરમાણુ નિત્ય જ છે-કારણરૂપ જ છે

(૨) શુદ્ધ પરમાણુ કદી ભેદથી ઉત્પન્ન થયો તેવું કહેવાતું નથી

(૩) ભેદથી પરમાણુ ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્કન્ધમાંથી છૂટા પડેલા કોઈ એક પરમાણુને આશ્રીને છે. જેને પર્યાયાન્તર કે અવસ્થાન્તર કહ્યું છે.

અર્થાત્ તેણે સ્કન્ધરૂપ અવસ્થાનો ત્યાગકરી સ્વતંત્ર પરમાણુરૂપ અવસ્થાને ધારણ કરી છે.

(૪) સ્કન્ધમાંથી છૂટા પડવાનુંકાર્ય “ભેદ” થી થયું માટે ભેદાત્-અણુ: કહ્યું છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર: ૨૬ અને ૨૭નો સંયુક્ત સંદર્ભ

દોહિં ઠાળોહિં પોગગલા સાહર્ણાંતિ તં જહા સઙ્ વા પોગગલા સાહર્ણાંતિ પરેણ વા પોગગલા સાહર્ણાંતિ ... સઙ્ વા પોગગલા ભિજ્જાંતિ પરેણ વા પોગગલા ભિજ્જાંતિ-♣ સ્થા.સ્થા.૨-૩.૩-સૂ.૮૨-૧ એવં ૨

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- અહીં આણુ અને સ્કન્ધ બદલે માત્ર પુદ્ગલ શબ્દ કહ્યો છે. વળી પુદ્ગલ કઈ રીતે એકઠા થાય અને કઈ રીતે છૂટા પડે તે જણાવેલ છે. અર્થથી આ પાઠ પૂર્ણતયા સંગત જ છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) અણવઃ સ્કન્ધાન્વ સૂત્ર ૫:૨૫

(૨) સંઘાતભેદેભ્યઃ ઉત્પદ્યન્તે - સૂત્ર. ૫:૨૬

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વ સૂત્ર: ૨૬ સાથે અપાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર: ૨૬ થી ૨૭ નો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ:- પરમાણુના જોડવાથી થતો સ્કન્ધ કે છૂટા પડવાથી થતો સ્કન્ધ અથવા પરમાણુ એ બંને પ્રક્રિયામાં મૂળ વસ્તુનો પર્યાયાન્તર એટલે કે અવસ્થાઓનું બદલવું એ છે. પરમાણુ નો પર્યાય બદલતા સ્કન્ધ બની જાય અને

સ્કન્ધનો પર્યાય બદલતા પરમાણુ પણ બની જાઈ શકે.

આ રીતે આ જગતમાં પર્યાય નયથી કશું નિત્ય નથી. સમગ્ર જગત અનિત્ય છે. અનિત્યતાનો કેવો સુંદર બોધ આ બે સૂત્રો થકી આપણને મળે છે છતાં પણ આ અનિત્ય એવા જગતમાં આપણે વસ્તુના અર્થાત્ પુદ્ગલના મોહમાં ઘેલા બનીને આપણા પર્યાયો ને બદલ્યા કરીએ છીએ.

બદલતા પુદ્ગલ પર્યાયો ના અંગે આપણે અનંતા ભવભ્રમણ કર્યા અર્થાત્ અનંતા પર્યાયો બદલ્યા. ક્યારેક ઘોડા બન્યા, ક્યારેક હાથી બન્યા, ક્યારેક પક્ષી બન્યા, ક્યારેક નારકી બન્યા, ક્યારેક ઝાડપાન બન્યા, ક્યારેક દેવ પણ બન્યા.

હવે આ અવસ્થાનંતર અટકાવવા ઈચ્છા હોય તો પર્યાય નયને છોડીને દ્રવ્ય નયનો આશ્રય કરી નિત્યત્વ ની ભજનાકર. જેથી નિત્ય સ્થિતિની પ્રાપ્તિ થાય.

અધ્યાય:-૫ સૂત્ર:૨૮

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- અયાક્ષુષ એવા સ્કન્ધો યાક્ષુષ ક્યારે બને? અથવા તો સ્કન્ધની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ કારણ કહ્યાં. તેમાં કયાં કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્કન્ધો જ યાક્ષુષ (= યક્ષુથી ગ્રાહ્ય) બને છે એટલે કે જોઈ શકાય છે તે દર્શાવવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-ભેદ -સદ્ગત્તાભ્યામ્ - ચાક્ષુષા:

□ [4] સૂત્રસાર:-ભેદ અને સંઘાતથી [સ્કંધો] યાક્ષુષ [ચક્ષુથી જોઈ શકાય તેવા] બને છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ભેદ-ભેદ સદ્ગત-સંઘાત-બંને શબ્દો પૂર્વે કહેવાઈ ગયા

ચાક્ષુષ:-આંખો વડે જોઈ શકાય તેવા

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧)અણવ: સ્કન્ધાન્વ સૂત્ર. ૫:૨૫ થી સ્કન્ધા: શબ્દની અનુવૃત્તિ
(૨) સદ્ગતભેદેભ્ય: ઉત્પદાન્તે ૫:૨૬ થી ઉત્પદાન્તે

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વે સદ્ગતભેદેભ્ય ઉત્પદાન્તે સૂત્રમાં સ્કંધની ઉત્પત્તિના ત્રણ કારણ જણાવ્યાં. પણ સ્કન્ધ બે પ્રકારના હોય છે. એક યાક્ષુષ અને બીજા અયાક્ષુષ આ બંને પ્રકારના સ્કન્ધોની ઉત્પત્તિના કારણ સમાન જ છે કે જૂદાજૂદા? તે ભેદ દર્શાવવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે. કેમકે અનંતાનંત પરમાણુઓના સમુદાયથી નિષ્પન્ન થયા પછી પણ કોઈ સ્કન્ધ યાક્ષુષહોય છે અને કોઈ અયાક્ષુષ હોય છે.

પ્રસ્તુત સૂત્ર એ વાત દર્શાવે છે કે અયાક્ષુષ સ્કંધ પણ નિમિત્ત થી યાક્ષુષ બની શકે છે. પુદ્ગલના પરિણામ વિવિધ છે, એથી જ કોઈ પુદ્ગલ સ્કન્ધ અયાક્ષુષ [ચક્ષુથી અગ્રાહ્ય] હોય

* દિગમ્બર આન્યાયમાં આ સૂત્ર ભેદસંઘાતાભ્યાંચાક્ષુષ: એ રીતે છે.

છે, તો કોઈ ચાક્ષુષ [ચક્ષુથી ગ્રાહ્ય] હોય છે જે સ્કન્ધ પહેલા સૂક્ષ્મ હોવાના કારણે અચાક્ષુષ હોય છે તે પણ નિમિત્તવશ સૂક્ષ્મત્વ પરિણામ છોડીને બાદર [અર્થાત્ સ્થૂલ] પરિણામ વિશિષ્ટ બનવાથી ચાક્ષુષ થઈ શકે છે. એ સ્કન્ધને એ રીતે ચાક્ષુષ થવા માટે ભેદ અને સંઘાત બંને હેતુ એક સાથે અપેક્ષિત છે

❖ **ભેદસઙ્ગતામ્યામ્** :-ભેદ અને સંઘાત બંને શબ્દની વ્યાખ્યા આ પૂર્વે સૂત્ર:૨૬માં કરાયેલી જ છે. અહીં ભેદસઙ્ગતામ્યામ્ એવુંજે પદ મુક્યુ તેનો અર્થએવો થાય છે કે ચાક્ષુષ સ્કન્ધ રચના ભેદ અને સંઘાતના ઉભયના નિમિત્તે થાય છે અર્થાત્

(૧) ફક્ત સંઘાતથી ચાક્ષુષ સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થતો નથી.

(૨) ફક્ત ભેદ થી પણ ચાક્ષુષ સ્કન્ધ ઉત્પન્ન થતો નથી.

(૩) ચાક્ષુષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ ભેદ અને સંઘાત બંનેના સંયોગથી થાય છે.

❖ **ભેદ**:-ભેદનો સામાન્ય અર્થ છૂટા પડવું એવો કરેલો હતો પણ અહીં વિશિષ્ટ સ્પષ્ટીકરણ માટે ભેદના બે અર્થોને જણાવે છે.

(૧)-સ્કન્ધનું તુટવું અર્થાત્ તેમાંથી અણુઓનું અલગ થવું તે.

(૨)-પૂર્વ પરિણામથી નિવૃત્ત થઈ બીજા પરિણામનું ઉત્પન્ન થવું.

❖ **ચાક્ષુષા**:-ચાક્ષુષનો અર્થ સામાન્યથી ચક્ષુગ્રાહ-એટલે કે આંખ વડે જોઈ શકાય તેવું એવો જ થાય છે.

-વિશેષથી આ સૂત્રમાં ચાક્ષુષનો અર્થ “ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય” પણ એ રીતે સ્વીકારેલ છે પાંચેય ઈન્દ્રિયોથી થતું સાંવ્યવહારિક ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન - એમ સમજવું.

-વ્યુત્પત્તિથી ચક્ષુષ ઈમે ચાક્ષુષા: તસ્યેદમ્ -સૂત્રથી અણ્ પ્રત્યય લાગતાં ચક્ષુષ ના પૂર્વસ્વરની વૃદ્ધિ થતા ચાક્ષુષા: પદ બન્યું. છે.

-આ રીતે ચક્ષુ:ઈન્દ્રિયનો જે વિષય હોઈ શકે તેને ચાક્ષુષ કહે છે.

❖ **સંકલિત અર્થ**:- ભેદ અને સંઘાત એમ ઉભયથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્કન્ધો જ ચક્ષુ વડે જોઈ શકાય છે અથવા ઈન્દ્રિયથી ગ્રાહણ થઈ શકે છે

❖ **વિશેષ:-**

(૧) સ્કન્ધના તુટવા રૂપ ભેદને આશ્રીને વ્યાખ્યા:- જ્યારે કોઈ સ્કન્ધમાં સૂક્ષ્મત્વ પરિણામની નિવૃત્તિ થઈ સ્થૂલત્વ પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે કેટલાંક નવા અણુઓ તે સ્કન્ધમાંથી અવશ્ય મળી જાય છે અને કેટલાંક અણુઓ તે સ્કન્ધમાંથી અલગ પણ પડી જાય છે.

આ રીતે સ્કન્ધમાં સંઘાત અને ભેદ બંને પ્રક્રિયા થાય છે

તાત્પર્ય એ છે કે કેવળ અણુઓના મળવાથી અર્થાત્ સંઘાતથી સ્કન્ધ ચાક્ષુષ બની શકતો નથી. અને કેવળ અણુઓના જૂદા થવાથી અર્થાત્ સ્કન્ધના તુટવા રૂપ ભેદથી પણ સ્કન્ધ ચાક્ષુષ બનતો નથી. એટલે અહીંયા નિયમ પૂર્વક જણાવે છે કે ચાક્ષુષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ ભેદ અને સંઘાત બંનેની સામુહિક પ્રક્રિયાથી થાય છે

(૨) પૂર્વ પરિણામથી નિવૃત્ત થઈ બીજા પરિણામના ધારણ કરવા રૂપ ભેદની વ્યાખ્યાને

આશ્રીને— યાક્ષુષ સ્કન્ધ બને ત્યારે તેમાં ભેદ-સંઘાત બંને ક્રિયાઓ અવશ્ય થાય જ છે પણ અહીં સૂક્ષ્મત્વના પરિણામની નિવૃત્તિ પૂર્વક સ્થૂલત્વના પરિણામની ઉત્પત્તિ કહી છે. આ સ્થૂલત્વ એટલે કે બાદર પરિણામ થવાથી સ્કન્ધ યાક્ષુષ એટલે કે જોઈ શકાય તેવો બને છે.

— આ રીતે બંને પ્રકારની વ્યાખ્યાનું તારણ વિચારીએતો કહી શકાય કે

✽ જ્યારે કોઈ સૂક્ષ્મ સ્કન્ધ નેત્રથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય બાદર [સ્થૂળ] પરિણામને ગ્રહણ કરે છે અથવા તો અયાક્ષુષ મટી યાક્ષુષ બને છે ત્યારે

(૧) વિશિષ્ટ-અનંતાણુ સંખ્યા- (સંઘાત)ની પણ અપેક્ષા રહે છે.

સાથે—સાથે

(૨) સૂક્ષ્મત્વરૂપ પૂર્વ પરિણામની નિવૃત્તિપૂર્વક નવીન સ્થૂલત્વ પરિણામ ભેદની પણ અપેક્ષા રહે છે.

આ રીતે સ્થૂળત્વ રૂપ ભેદ [પરિણામ] અને વિશિષ્ટ સંખ્યા રૂપ સંઘાત એ બંનેના કારણથી યાક્ષુષ રૂપ કાર્ય થાય છે.

❖ અપવાદ:- અહીં એક વાત ખાસ નોંધનીય છે કે ભેદ-સંઘાતથી ઉત્પન્ન થયેલ દરેક સ્કન્ધ આંખોથી જોઈ શકાય છે એવો કોઈ નિયમ નથી. પણ જે સ્કન્ધ જોઈ શકાય છે તે સ્કન્ધતો અવશ્ય ભેદ અને સંઘાત વડે જ ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. તેમ સમજવું.

❖ યાક્ષુષ શબ્દની વ્યાવૃત્તિ:- જો કે સૂત્રગત યાક્ષુષ પદથી તો યક્ષુ વડે ગ્રાહ્ય સ્કન્ધનો જ બોધ થાય છે. પરંતુ અહીં યક્ષુથી ગ્રાહ્ય બને છે એ ઉપલક્ષણ હોવાથી પાંચેય ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય બને છે. એમ સમજવું.

અહીં યક્ષુપદથી સમસ્ત ઈન્દ્રિયોનો લાક્ષણિક બોધ વિવિક્ષિત છે. અને તે અર્થ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ લઈએતો- ‘‘બધાં અતીન્દ્રિય સ્કન્ધનાં ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય બનવામાં ભેદ અને સંઘાત બંને હેતુ અપેક્ષિત છે.’’

—અહીં આટલી વ્યાખ્યા પછી બે મુદ્દા નોંધપાત્ર બને છે.

(૧) પૌંદ્રગલિક પરિણામની અમર્યાદિત વિચિત્રતાના કારણથી જેમ પહેલાંના અતીન્દ્રીય સ્કન્ધ પણ પછીથી ભેદ અને સંઘાતરૂપ નિમિત્ત વડે ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય બની શકે છે. તે જ રીતે સ્થૂળ સ્કન્ધ સૂક્ષ્મ પણ બની જાય છે. અર્થાત્ યાક્ષુષ સ્કન્ધ અયાક્ષુષ પણ બની જાય છે.

—(૨) પરિણામની વિચિત્રતાને લીધે અધિક ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરાતો સ્કન્ધ અલ્પ ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પણ બની જાય છે જેમકે-મીઠું-હિંગ વગેરે પદાર્થો યક્ષુ-સ્પર્શ-રસ અને દ્રાણ ચારે ઈન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરી શકાય છે. પરંતુ જો તેને પાણીમાં ઓગાળવામાં આવે તો તે રસના અને દ્રાણ બે ઈન્દ્રિયોથી ગ્રાહ્ય રહે છે. પણ સ્પર્શ કે યક્ષુ વડે ગ્રાહ્ય બનતાં નથી.

❖ પ્રશ્ન:- સ્કન્ધના યાક્ષુષ બનવાના બે કારણ તો બતાવ્યા પણ અયાક્ષુષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિનું કારણ શું? તેતો જણાવ્યું નહીં.

સમાધાન:- પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૬-સઙ્ગતભેદેભ્યઃ ઉત્પદન્તે માં સામાન્ય રૂપથી સ્કન્ધ માત્રની ઉત્પત્તિના ત્રણ કારણોને જણાવેલા છે. જ્યારે આ સૂત્રમાં તો સૂત્રકાર મહર્ષિનું ધ્યેય ફક્ત વિશેષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિને જણાવવાનું છે. એટલે કે અયાક્ષુષ સ્કન્ધને યાક્ષુષ બનવાના

હેતુઓનું જ વિશેષ કથન છે.

એ રીતે પૂર્વકરોયેલા સામાન્ય વિધાન અનુસાર અચાક્ષુષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિના ત્રણ હેતુ જ પ્રાપ્ત થશે. સંઘાત ભેદ, ભેદ-સંઘાત આ ત્રણે કારણો થી અચાક્ષુષ સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ થાય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- ચક્ષુદંસર્ણ ચક્ષુદંસર્ણિસ્સ ઘટ પટ કડ રહાઇસુ દવ્વેસુ
❖ અનુયો. સૂ.૧૪૪-૪૬ દર્શનિગુણ

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- આ પાઠમાં પ્રત્યક્ષ સંગતતા જણાશે નહીં. પરંતુ પરોક્ષ રીતે આ પાઠની સાક્ષી ઉપયોગી બનવા સંભવ છે. કેમકે—ચક્ષુ દર્શનવાળાને ઘટ, પટ વગેરેમાં ચક્ષુદર્શન થતુ હોઈ ચાક્ષુષ: કહ્યું. ચાક્ષુષ દ્રવ્ય ભેદ-સંઘાત થકી જ બનતા હોય છે.

મતિમંદતાથી પ્રત્યક્ષ પાઠ મેળવી શકાયો નથી.

□ [9] પદ:-

બંને પદો પૂર્વ સૂત્રમાં અપાઈ ગયેલા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- અહીં સમગ્ર સૂત્રનો સાર ચાક્ષુષ અથવા ઈન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જણાવવાનો છે. પણ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય પદાર્થ કે ચક્ષુ વડે જોઈ શકાતા સર્વ પદાર્થો તે પુદ્ગલની નટમાયા સરીખા છે જેટલા ચાક્ષુષ પદાર્થોને જોશો તેટલી દ્રશ્યમાન જગત્માં પુદ્ગલની માયા દેખાશે. અને આ પુદ્ગલ માયાનો સૂત્રધાર જણાતો આત્મા પોતે જ ખેલ કરતા કરતા નટની જેમ માયામાં ગુંચવાય ગયો-મુંજાઈ ગયો જણાશે.

આપણે પુદ્ગલોની નટમાયાને દૂર કરીને વિશુદ્ધ આત્માની કદી કલ્પના જ નથી કરી. એક વખત આ ચાક્ષુષ સ્કન્ધ પુદ્ગલની માયાથી આત્મા લેપાતો બંધ થાય, એક વખત પુદ્ગલની માયાથી આત્મા નિવૃત્ત થાય તો તેને પોતાના શરીરમાં સર્વ વ્યાપી એવા અચાક્ષુષ-અમૂર્ત અરૂપી આત્માનું દર્શન થઈ શકે. દશમાં અધ્યાયમાં પણ પહેલું જ સૂત્ર મુકી દીધુ છે કે કૃત્સ્નકર્મક્ષયો મોક્ષ: કરેલા કર્મનો ક્ષય તે મોક્ષ. પણ કરેલા કર્મો જ પુદ્ગલ છે અને વધુને વધુ પુદ્ગલ તરફ ઘડેલ છે. આ ચાક્ષુષ પુદ્ગલ રૂપ આપણા શરીર વડે જ કર્મક્ષય અથવા પુદ્ગલોથી નિવૃત્તિ મળવાની છે. એવી નિવૃત્તિ થકી ઓતપ્રોત થયેલા આપણા જીવદ્રવ્ય અને (શરીર) પુદ્ગલ દ્રવ્યને છૂટા પડવાથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવાની છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫ સૂત્ર:૨૯

□ [1] સૂત્ર હેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર સત્ ની વ્યાખ્યા કહે છે.

—દ્રવ્ય માત્રમાં વ્યાપક એવા સામાન્ય લક્ષણ રૂપ સત્ અર્થાત્ વિદ્યમાનતાને જણાવવા માટે આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર સાર:-ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યયુક્તં સત્

□ [3] સૂત્ર પૃથક:-ઉત્પાદ - વ્યય - ઘ્નૌવ્ય યુક્તં સત્

□ [4] સૂત્રસાર:- [જે] ઉત્પાદ, વ્યય [અને] ધ્રૌવ્ય [એ ત્રણેથી] યુક્ત [હોય અર્થાત્ તદાત્મક છે તે] સત્ [કહેવાય] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ઉત્પાદ-ઉત્પત્તિ

વ્યય-નાશ

ધ્રૌવ્ય-ધ્રુવ, નિત્ય

યુક્ત-યુક્ત, સહિત

સત્-વર્તમાન, છતું

□ [6] અનુવૃત્તિ:- અહીં કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

□ [7] અભિનવ ટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ સર્વ પ્રથમ ધર્માદિક દ્રવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો. ત્યાર પછી તે દ્રવ્યોનું કાર્ય [ઉપકાર] જણાવ્યું પણ આ ધર્માદિક દ્રવ્ય “છે કે નહીં” તે કઈ રીતે નક્કી કરવું તે, અર્થાત્ આ દ્રવ્યોની વિદ્યમાનતા કે અસ્તિત્વને- જણાવવા માટે સૂત્રકાર મહર્ષિએ પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના કરી છે.

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક દ્રવ્યનો ઉપકાર જણાવીને તે-તે દ્રવ્યના વિશેષ લક્ષણને જણાવ્યું. પણ બધાં જ દ્રવ્યોમાં વ્યાપ્ત હોય તેવું સર્વસાધારણ લક્ષણ જણાવવા માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

આ સર્વસાધારણ લક્ષણ એટલે જ “વિદ્યમાનતા” જેને સત્ કહે છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચે દ્રવ્યો વિદ્યમાન છે અર્થાત્ સત્ છે. પણ સત્ કોને કહેવાય તેને જાણ્યા સિવાય આ સમગ્ર વાત અધુરી છે.

ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યથી યુક્ત હોય તે સત્

ઉત્પાદાદિ ત્રણ લક્ષણ જેમાં હોય તે સત્-વિદ્યમાન અને આ ત્રણ જેમાં ન હોય તે વસ્તુ અસત્ છે અર્થાત્ આ જગતમાં વિદ્યમાન નથી. અને જે વસ્તુ સત્ એટલે કે વિદ્યમાન છે તે સર્વેમાં ઉત્પાદવ્યય અને ધ્રૌવ્ય અવશ્ય હોવાના જ.

❖ ઉત્પાદ:- ઉત્પાદ એટલે ઉત્પત્તિ -નવા પર્યાયને પામવું તે

—દ્રવ્ય, કે જે પોતાની મૂળ જાતિ [જેમકે જીવત્વ-અજીવત્વ]ને ક્યારેય છોડતું નથી. તો પણ તેનામાં અંતરંગ અને બહિરંગ નિમિત્તને લીધે પ્રતિ સમય જે નવીન અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને ઉત્પાદ કહે છે. જેમકે માટીના પિંડની ઘડારૂપ અવસ્થા. આ ઘડારૂપ પર્યાય અર્થાત્ અવસ્થા તે ઉત્પાદ. કેમકે માટી, ઘડા રૂપે ઉત્પન્ન થઈ.

❖ વ્યય: - વ્યય એટલે નાશ, વિનાશ. -પૂર્વ પર્યાયનો નાશ થવો તે.

—જેમકે-ઉપર કહ્યા મુજબ માટીનો પિંડ જ્યારે ઘડારૂપ અવસ્થાને ધારણ કરે અર્થાત્ માટી માંથી ઘડો બને ત્યારે ઘડાની ઉત્પત્તિ પૂર્વેની માટીના પિંડરૂપ અવસ્થાનો ત્યાગ કરે છે. આ રીતે તેનો પિંડરૂપ પર્યાય નાશ પામે છે. આ પિંડરૂપ પર્યાય નો નાશ તે વ્યય .

❖ ધ્રૌવ્ય:- ધ્રૌવ્ય એટલે સ્થિરતા, અનાદિ પારિજ્ઞામિક સ્વભાવરૂપ અન્વયની સ્થિરતા. અથવા અનાદિકાલીન પારિજ્ઞામિક સ્વભાવના વ્યય કે ઉત્પાદનો અભાવ.

—જેમકે ઉક્ત ઉદાહરણમાં માટીનો પિંડ હોય કે માટીનો ઘડો હોય આ બે માંથી કોઈપણ

અવસ્થામાં પણ મૂળ માટી તો માટી સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે. અર્થાત્ તેનું માટી પણાનું પુદ્ગલ દ્રવ્ય નથી નવું ઉત્પન્ન થતું કે નથી તેને વ્યય થતો. પણ તેનું ધ્રૌવ્ય અર્થાત્ સ્થિરતા જેમની તેમ જળવાય રહે છે.

આ ત્રણ વાતને સારાંશ રૂપે કહીએ તો - દ્રવ્ય, દ્રવ્યરૂપે હંમેશા સ્થિર હોય છે. જેમકે જીવ દ્રવ્ય કદી અજીવ નથી થતું અને અજીવદ્રવ્ય કદી જીવદ્રવ્ય બનતું નથી. અર્થાત્ દ્રવ્ય સ્વરૂપે તે સ્થિર જ રહે છે. પરંતુ જીવના પર્યાયો એટલે કે અવસ્થાઓ બદલાય છે. જેમકે મનુષ્યત્વ, દેવત્વપર્યાય, તિર્યચ પર્યાય વગેરે. આ પર્યાયોના બદલાવાથી પૂર્વ અવસ્થાનો વ્યય થાય છે અને નવી અવસ્થાની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેને ઉત્પાદ અને વ્યય કહ્યા. અને દ્રવ્ય સ્વરૂપને ધ્રૌવ્ય કહ્યું.

❖ **યુક્ત:**-યુક્તનો અર્થ સમાહિત-સમુદિત સમજવો.

અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય ત્રણેનું સમુદિતપણું એ સત્ નું લક્ષણ છે.

-યુક્તનો અર્થ તાદાત્મ્ય પણ થાય છે. તે રીતે ઉત્પાદ વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક સત્ છે એવો અર્થ થશે.

-યુક્ત શબ્દને લીધે પર્યાયથી પર્યાયી દ્રવ્ય કથંચિત્ ભિન્ન છે તેવો અર્થ પણ નીકળશે. જેમકે કાણાવાળો થાંભલો [સાર યુક્ત સ્તામ્ભ]

અહીં કાણું થાંભલા સાથે યુક્ત જોડાયેલું જ છે. તેમાં ખરેખર કોઈ ભેદ છે નહીં. તો પણ ભેદગ્રાહીનયની અપેક્ષાએ સાર યુક્ત સ્તામ્ભ એવું વિધાન કર્યું કેમકે ત્યાં કથંચિત્ ભેદની વિવક્ષા છે.

એ રીતે અહીં સૂત્રમાં યુક્ત શબ્દ હોવા છતાં ઉત્પાદાદિ ત્રણેનો અવિનાભાવ સંબંધ છે. જેમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે લક્ષણ છે અને તેનું લક્ષ્ય દ્રવ્ય છે. એવો કથંચિત્ ભેદ થઈ શકે છે. બાકી તો દ્રવ્ય હોય ત્યાં આ ત્રણે લક્ષણ હોવાના જ

સારાંશ એટલો જ કે યુક્ત, સમાહિત, તદાત્મક વગેરે એકાર્થક શબ્દો છે.

❖ **સત્:**- સત્ એટલે વિદ્યમાનતા કે અસ્તિત્વ.

-અથવા વર્તમાન, વર્તતું એવા પર્યાયાર્થો સમજવા.

-વસ્તુના હોવાપણાને સત્ કહે છે. જેમકે- અમુક વસ્તુ છે આ “છે” શબ્દ દ્વારા વસ્તુના અસ્તિત્વનું જે પ્રતિપાદન કર્યું તેને સત્ કહે છે.

❖ **વિશેષ :-** સૂત્રોક્ત - ઉત્પાદ આદિ પાંચે શબ્દોના અર્થ જણાવ્યા પછી હવે સૂત્રને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા કેટલીક મહત્વની વાતો વૃત્તિકાર મહર્ષિ જણાવે છે. :-

-૧- દરેક વસ્તુ પ્રતિ સમયે પર્યાય રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે. તથા દ્રવ્યરૂપે સ્થિર રહે છે. તેથી સૂત્રકાર મહર્ષિના જણાવ્યા મુજબ આ સંસારમાં દરેક પદાર્થ ઉત્પાદ, વ્યય અને સ્થિતિ વડે યુક્ત છે જેમકે:-

-૨- જીવદ્રવ્ય :- જીવદ્રવ્યમાં મનુષ્યત્વ, દેવત્વ, નારકત્વ આદિ પર્યાય રૂપે ઉત્પત્તિ પણ છે અને વ્યય પણ છે કેમકે માનો કે કોઈ જીવ મનુષ્યમાંથી દેવ પણે ઉત્પન્ન થયો તો અહીં તેના દેવત્વ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ અને મનુષ્યત્વ પર્યાયનો વ્યય - [નાશ] થાય છે. જ્યારે તે જ જીવ - આત્મતત્વ અર્થાત્ જીવદ્રવ્ય રૂપે ધ્રુવ-સ્થિર જ છે.

-૩- પુદ્ગલદ્રવ્ય:-

કોઈ પુદ્ગલમાં નીલવર્ણ છે જેમકે કાચી કેરી લીલી હોય છે તે પાકી થાય ત્યારે પીત-પીળા વર્ણને ધારણ કરે છે. અહીં નીલ વર્ણરૂપ પર્યાય બદલાતા નીલવર્ણના પરમાણુનો વ્યય થાય છે અને પીત વર્ણ રૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય છે. અર્થાત્ પીળા વર્ણના પરમાણુનો ઉત્પાદ થશે. જ્યારે મૂળ પુદ્ગલ-જેમકે ઉકત દ્રષ્ટાંતમાં કેરી, -તેના પુદ્ગલત્વ રૂપે સ્થિર છે.

અહીં કેરીમાં ભલે વનસ્પતિકાયનો જીવ હોય પણ તેનું શરીર તો પુદ્ગલ જ છે આ પુદ્ગલમાં વર્ણ અપેક્ષાએ પર્યાય બદલાય છે. પણ પુદ્ગલ પોતે કંઈ પુદ્ગલ મટીને જીવત્વ ધારણ કરતું નથી માટે પુદ્ગલ દ્રવ્યરૂપે સ્થિર છે.

-૪- ધર્માસ્તિકાય -દ્રવ્ય:-

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યમાં ગતિમાન જીવ અને પુદ્ગલના નિમિત્તે કોઈ કોઈ પ્રદેશે ગતિ સહાયત્વ રૂપે ધર્મ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. જ્યારે જીવ અને પુદ્ગલો બીજા પ્રદેશ તરફ ગતિ કરે છે. ત્યારે પૂર્વના તે સ્થળ અને તે પદાર્થને અંગે ગતિ સહાયત્વ રૂપે એ ધર્મ દ્રવ્ય વ્યય પામે છે. [નાશ થાય છે] આ બંને સ્થિતિમાં દ્રવ્ય સ્વરૂપેતો ધર્મ દ્રવ્ય ધ્રુવ-સ્થિર જ છે ફક્ત તે દ્રવ્ય અને પ્રદેશ પૂરતો તેનો ગતિ સહાય પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. અને વ્યય થાય છે.

- ૫ અધર્માસ્તિકાય-દ્રવ્ય:-

અધર્માસ્તિકાય-દ્રવ્યમાં સ્થિતિમાન જીવ અને પુદ્ગલના નિમિત્તે કોઈ કોઈ પ્રદેશ સ્થિતિ સહાયત્વરૂપે અધર્મદ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થાય છે. પણ જ્યારે સ્થિત પુદ્ગલ કે જીવ દ્રવ્ય ખસીને બીજા પ્રદેશમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે પૂર્વના સ્થિતિપણાનો વ્યય થાય છે. અને નવા સ્થળે તે પુદ્ગલ કે તે જીવ ને માટે સ્થિતિ સહાયત્વ રૂપે અધર્મદ્રવ્ય ની ઉત્પત્તિ થાય છે. બાકી મૂળભૂત દ્રવ્ય સ્વરૂપે તો અધર્મ દ્રવ્ય સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત એવું સ્થિર દ્રવ્ય જ છે. જે બદલાય છે તે તો તેની સ્થિતિ પ્રદાન અવસ્થા છે.

-૬ આકાશસ્તિકાય-દ્રવ્ય:-

આકાશસ્તિકાય-દ્રવ્યમાં અવગાહી જીવાદિ ને અવગાહ આપવાનો ગુણ છે. અવગાહી એવા જીવ કે પુદ્ગલ જ્યારે જે પ્રદેશ અવગાહ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે અવગાહ આપવાના ગુણવાળું આકાશ દ્રવ્ય ના અવગાહ પ્રદાનત્વરૂપ પર્યાયની ત્યાં ઉત્પત્તિ થાય છે અને જ્યારે જીવ કે પુદ્ગલ તે પ્રદેશથી ખસીને બીજા કોઈ પ્રદેશે જઈને રહે છે ત્યારે પૂર્વના આકાશ પ્રદેશે જે તે જીવ કે પુદ્ગલ પુરતો ઉત્પન્ન થયેલ અવગાહ પ્રદાનત્વ રૂપ પર્યાયનો વ્યય (નાશ) થાય છે અને નવા આકાશ પ્રદેશે જે-તે જીવ કે પુદ્ગલ માટે અવગાહ પ્રદાનત્વ રૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થાય છે પણ સમગ્ર લોકાકાશમાં જે અવગાહ આપવાના ગુણ વાળું આકાશ દ્રવ્ય છે તે તો ધ્રુવ અર્થાત્ સ્થિર જ રહે છે. ફક્ત અવગાહ પ્રદાનત્વ ના પર્યાયો જે તે જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પૂરતાં બદલાય છે.

પંચાસ્તિકાય કે ધર્માદિ દ્રવ્યો સંબંધે સ્પષ્ટીકરણ:- સમગ્ર વિશ્વ પંચાસ્તિકાય કે ધર્માદિ દ્રવ્યમય છે. જ્યારે દ્રવ્ય છે ત્યારે તેમાં ગુણ પણ હોવાને અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય એ જ સત્ છે તે સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યા પછી પ્રત્યેક દ્રવ્ય-દ્રવ્ય રૂપે સ્થિર હોવા છતાં તેના પર્યાયોમાં ઉત્પાદ અને વ્યય થવાના જ છે. હવે જો ધર્મ-અધર્મ કે આકાશમાં પર્યાયોની ઉત્પત્તિ અને વ્યયને નહીં

સ્વાકારો તો તે એકાન્ત સ્થિર દ્રવ્ય થશે. જે મત સ્વીકારી શકાય નહીં કેમ કે દ્રવ્યમાં ત્રણે અવસ્થા હોવાની જ. ઘટાવવાની શકિત કે સમજવાની શકિતમાં ફેર હોઈ શકે પણ ઉક્ત પાંચે દ્રવ્યોમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણ અવસ્થાતો હોવાની જ.

કોઈપણ દ્રવ્યમાં દ્રવ્યપણુ હશે તે સાથે પૂર્વે સૂત્રોમાં જણાવી ગયા મુજબ ગતિ-સ્થિતિ-અવગાહઆદિ ગુણો પણ ધર્માદિ દ્રવ્યોમાં યથાક્રમે હોવાનાજ અને દ્રવ્ય છે માટે ઉત્પાદ અને વ્યય રૂપ પર્યાયો પણ હોવાનાજ. આ શાશ્વત નિયમને સ્વીકારીને અમે ઉપર પાંચે દ્રવ્યોની ઉત્પાદાદિ સ્થિતિની વ્યાખ્યા કરેલી છે.

❁ વિવિધ દર્શનકારો ને અને સત્ ની વ્યાખ્યા:-

(૧) વેદાન્ત-ઔપનિષદ શાંકરમત:-(બ્રહ્મને)સંપૂર્ણ સત્ પદાર્થને-કેવળ ધ્રુવ અર્થાત્ નિત્ય માને છે.

—સંપૂર્ણ જગત બ્રહ્મ સ્વરૂપ માને છે. ચેતન કેજડ સર્વ વસ્તુઓ બ્રહ્મના જ અંશો છે. જેમ એક ચિત્રમાં જુદા જુદા રંગો અને જુદી જુદી આકૃતિઓ હોય છે. પણ તે સર્વે એકજ ચિત્રના વિભાગો છે. ચિત્રથી જૂદા નથી. તેમ આ સંપૂર્ણ જગત્ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. અને ફક્ત ધ્રુવ જ માને છે.

(૨)બૌદ્ધ દર્શનનો મત:- સત્ પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક [માત્ર ઉત્પાદ વિનાશ શીલ] માને છે.

—ચેતન કેજડ વસ્તુ માત્ર ક્ષણે ક્ષણે સર્વથા નાશ પામનારી અર્થાત્ ક્ષણિક છે. આથી તેમના મતે સત્નું લક્ષણ ક્ષણિકતા છે. યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમ્ જે જે સત્ છે તે સર્વે ક્ષણિક છે.

(૩)સાંખ્ય અને યોગ દર્શન:- ચેતનતત્ત્વ રૂપ સત્ને કેવળ ધ્રુવ [કુટસ્થ નિત્ય] અને પ્રકૃતિ તત્ત્વરૂપ સત્ ને પરિણામી નિત્ય [નિત્યાનિત્ય] માને છે.

—આ દર્શન જગતને પુરુષ તથા પ્રકૃતિ સ્વરૂપ માને છે. પુરુષ એટલે આત્મા, પ્રકૃતિના સંયોગોથી પુરુષનો સંસાર છે. દ્ર્શ્યમાન જડ વસ્તુ (પરંપરાએ) પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. આ દર્શનના મતે પુરુષ ધ્રુવ છે અને પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્યાનિત્ય છે.

(૪)ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન:- અનેક સત્ પદાર્થોમાંથી પરમાણુ કાળ આત્મા આદિ કેટલાંક સત્ તત્ત્વોને કૂટસ્થ નિત્ય અને ઘડો, વસ્ત્ર આદિ કેટલાંક સત્ તત્ત્વોને માત્ર ઉત્પાદ વ્યયશીલ [અનિત્ય] માને છે.

(૫)જૈન દર્શન: દરેક વસ્તુમાં બે અંશો છે (૧)દ્રવ્યાંશ (૨)પર્યાયાંશ

— તેમાં દ્રવ્યરૂપ અંશ સ્થિર-ધ્રુવ હોય છે.

—અને પર્યાયરૂપ અંશ અસ્થિર-ઉત્પાદ વ્યયશીલ હોય છે.

—આથી દરેક સત્ વસ્તુ ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત હોય છે

આ રીતે જૈનદર્શન જણાવે છે કે:- જે સત્-વસ્તુ છે તે

(૧)ફક્ત પૂર્ણ રૂપે કૂટસ્થ નિત્ય અથવા ફક્ત નિરન્વય વિનાશી નથી

(૨)તેનો અમુક ભાગ કૂટસ્થ નિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી નિત્ય પણ ન હોઈ શકે

(૩)અથવા કોઈ ભાગ ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય હોય તેવું

પણ હોઈ શકે નહીં

જૈન દર્શન ના મતે-ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ બધી સત્

કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધ્રૌવ્ય રૂપે ત્રયાત્મક જ હોય છે.

❖ પ્રત્યેક વસ્તુના બંને અંશો જાણવાથી જ પૂર્ણ અને યથાર્થ બોધથાય

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક વસ્તુના બે અંશ છે.

(૧) એક અંશ એવો છે જે ત્રણે કાળમાં શાશ્વત છે.

(૨) બીજો અંશ એવો છે જે સદા અશાશ્વત છે.

—શાશ્વત અંશ [દ્રવ્યાંશ] ને કારણે પ્રત્યેક વસ્તુ ધ્રૌવ્યાત્મક એટલે કે સ્થિર છે. અને અશાશ્વત અંશ [પર્યાયાંશ] ના કારણથી ઉત્પાદ વ્યયાત્મક અર્થાત્ અસ્થિર છે.

આ બે અંશોમાંથી કોઈ એક બાજુએ દ્ર્ષ્ટિ જવાથી અને બીજી બાજુએ ન જવાથી વસ્તુ ફક્ત સ્થિરરૂપ અથવા અસ્થિર રૂપ માલૂમ પડે છે. પણ બંને અંશોની બાજુએ દ્ર્ષ્ટી આપવાથી વસ્તુનું પૂર્ણ અને યથાર્થ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે. એથી બંને દ્ર્ષ્ટિઓ અનુસાર આ સૂત્રમાં સત્-વસ્તુનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કરવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક છે તે સત્ છે તેમ સાબિત કરેલ છે.

❖ કોઈ પક્ષને એકાન્તે માનવાથી થતી ક્ષતિ:-

—૧ જો એકાન્તથી આત્માને નિત્ય જ માનવામાં આવે તો તેના એક સ્વભાવને લીધે તેનો (પર્યાય) અવસ્થાભેદ થઈ શકે નહીં. અને જો તેમ થાય તો સંસાર અને મોક્ષ રૂપ ભેદજ રહેશે નહીં. કેમ કે આત્મા નિત્ય હોવાથી સંસારી સંસારી રહેશે અને મુક્ત મુક્ત જ રહેશે. સંસારી નો પર્યાય બદલે નહીં માટે કોઈ મુક્ત થશે જ નહીં

—૨-જો અવસ્થા [પર્યાય]ના ભેદને કલ્પિત માનવામાં આવે તો વસ્તુનો પર્યાય એ વસ્તુનો સ્વભાવ તો છે નહીં. પરિણામે તે યથાર્થ જ્ઞાનનો વિષય થઈ શકે નહીં. એટલે કે પર્યાયોને કલ્પિત માનીએ તો વસ્તુ કે જીવને કલ્પિત અર્થાત્ નિઃસ્વભાવ જ માનવી પડશે કેમ કે સંસાર અને મોક્ષ એ જીવના સ્વભાવ છે. અને તે પર્યાયોને ન માને તો મૂળદ્રવ્યને પણ કલ્પિત માનવું પડે એટલે મૂળ દ્રવ્યનો જ અસ્વીકાર થઈ જશે.

—૩ હવે જો તે પર્યાયોને વસ્તુ કે જીવનો સ્વભાવ જ માનવામાં આવે તો વસ્તુ કે જીવ ને અનિત્ય માન્યા વગર છૂટકો નથી. કેમ કે પર્યાય એટલે અવસ્થાએ તો બદલાવાની જ છે. તેથી પર્યાય ને દ્રવ્યનો સ્વભાવ માનશો તો દ્રવ્યો પણ બદલાશે. અર્થાત્ તે અનિત્ય છે તેવું સ્વીકારવું પડશે જો દ્રવ્યો ને અનિત્ય માનશો તો જ અવસ્થાન્તર ની ઉત્પત્તિનો સંભવ છે.

આ રીતે દ્રવ્યોને એકાન્ત નિત્ય કે એકાન્ત અનિત્ય માની શકાશે નહીં તેમજ તેના પર્યાયો ને કલ્પિત કે દ્રવ્યના જ સ્વભાવ [અર્થાત્ ગુણ રૂપ] પણ માની શકાશે નહીં

દ્રવ્ય દ્રવ્ય સ્વરૂપે તો ધ્રૌવ્ય એટલે કે સ્થિર જ છે. તેથી આત્મા પણ જીવદ્રવ્ય જ હોવાથી નિત્ય છે. પણ તેની નિત્યતા દ્રવ્ય થી છે. પર્યાય થી તો તે આત્મા અનિત્ય જ છે. કેમ કે તેનું પર્યાય સ્વરૂપ ઉત્પાદ વ્યાયાત્મક સિદ્ધ થયેલું છે. માટે જ તે ચાર ગતિ રૂપ સંસારમાં જૂદી જૂદી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. કરી શકે છે અને એ રીતે તેની પર્યાય-અવસ્થાઓ પણ કલ્પિત નથી પ્રમાણ સિદ્ધ જ છે.

આ રીતે કોઈ એકાન્ત પક્ષને નહીં સ્વીકારતા તેના ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રૌવ્ય યુક્ત સ્વરૂપને સ્વીકારવું તે જ સત્ છે. તેમાંના એકનો પણ અસ્વીકાર તે અસત્ છે. ફક્ત ધ્રૌવ્ય પણ

નથી, ફક્ત ઉત્પાદ પણ નથી ફક્ત વ્યયપણ નથી. આ ત્રણેના સમુદિત પણાને જ સત્ કહ્યું છે.

❖ સ્વોપણ ભાષ્યમાં જણાવેલા પાંચ શ્લોકનો અર્થ:-

(૧) સંપૂર્ણ વ્યકિત-પદાર્થ માત્રમાં ક્ષણ-ક્ષણમાં અન્યત્વ થાય છે છતાં કોઈ વિશેષતા નથી લાગતી કેમ કે વૃદ્ધિ અને હાની અથવા ઉત્પાદ અને વ્યય બંનેના સદા સદ્ભાવ થી તેનામાં આકાર વિશેષરૂપ વ્યકિત અને સામાન્ય આકાર રૂપજાતિ એ બંને ધર્મોનું સદા રહેવું એ સિદ્ધ છે.

(૨) આ વસ્તુ સ્વભાવ મુજબ જ નરકાદિ ગતિનો ભેદ, સંસાર-મોક્ષ પણ સિદ્ધ જ છે. નરકાદિનું કારણ મુખ્યત્વે હિંસાદિ છે અને મોક્ષનું કારણ મુખ્યત્વે સમ્યક્ત્વ આદિ છે.

(૩) વસ્તુને ઉત્પાદાદિ સ્વભાવથી યુક્ત માનવાથીજ આ ઉક્ત બધાં ભેદો અને કારણોનું વર્ણન નિશ્ચિત રૂપથી બની શકે છે. પરંતુ જો ઉત્પાદાદિ થી રહિત વસ્તુ માનશોતો વસ્તુનોજ અભાવ સિદ્ધ થશે અને એ રીતે આ ઉક્ત બધાં ભેદ અને કારણ પણ નિશ્ચયથી બની શકશે નહીં.

(૪) ઉપાદાન વિના-અર્થાત્-કારણ વિના વસ્તુનો ઉત્પાદ થઈ શકતો નથી. અને વસ્તુને સદા તદવસ્થ એટલે કે સ્થિર માનવાથી પણ ઉત્પાદ થઈ શકે નહીં. જો ઉત્પાદાદિની વિકૃતિને એકાન્ત માનશો તો પણ ચાલશે નહીં. કેમ કે પછી કોઈ સ્થિર દ્રવ્ય જ નહીં રહે તેથી વસ્તુને ઉત્પાદાદિ ત્રયાત્મક જ માનવી પડશે. તો જ ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યતા યુક્ત સત્ સિદ્ધ થશે.

(૫) એક સંસારી જીવ સિદ્ધ પર્યાયને ધારણ કરે છે તેમાં સિદ્ધ પર્યાયની ઉત્પત્તિ અને સંસાર ભાવનો વ્યય સમજવો જોઈએ. અને જીવતત્વ એટલે કે દ્રવ્યસ્વરૂપે જીવ તો બંને અવસ્થાઓમાં રહેલા જ છે. અર્થાત્ જીવ દ્રવ્ય તો દ્રૌવ્ય જ છે એ પ્રકારે જીવદ્રવ્યમાં ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યપણુ સિદ્ધ જ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- માટયાણુઓગે ❖ સ્થા.સ્થા.૧૦ સૂ. ૭૨૭ માતૃકા. પ્રવચન પુરુષસ્ય ઉત્પાદ વ્યય દ્રૌવ્ય લક્ષણા પદત્રયી...તસ્ય અનુયોગો ઇતિ માતૃકાનુયોગ-અમયદેવસૂરિજી કૃત સ્થાનાઙ્ગવૃત્તિ, આગમોદય સમિતિ પ્રકાશીત પ્રત-પૃ. ૪૮૧

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

સત્સદ્ગ્રહ્યાક્ષેત્રસ્પર્શન. અ.૧-સૂ. ૮ સત્ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ

(૧) સમ્મતિતર્ક વૃત્તિ

(૨) સટિક ઉત્પાદાદિ સિદ્ધિ દ્વાત્રિંશિકા

☆ સંદર્ભ સૂચના:- તત્ત્વાર્થ સૂત્રની સિદ્ધસેનીય વૃત્તિ પણ ખાસ જોવી તેમાં અતિ વિસ્તારથી સમજણ મળે છે.

□ [9] પદ્ય:- સૂત્ર ૨૮:૩૦ નું સંયુક્ત પદ્ય

(૧) ઉત્પત્તિ નાશ અને સ્થિતિ જ્યાં હોય તે “સત્” સમજીએ

સ્વ સ્વરૂપ ને જ ધારી રાખે “નિત્ય” તેને જાણીએ

(૨) ઉત્પાદ વ્યયને દ્રૌવ્ય ત્રણે થી યુક્ત સત્ સદા

સ્વજાતિથી સ્વભાવેથી ન નષ્ટ થાય નિત્યઆ

□ [10]નિષ્કર્ષ:- ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય એ ત્રિપદી છે. જિનશાસનનું પાયાનું તત્ત્વ છે. તેને સારી અને સાચી રીતે સમજવાથી સમ્યક્ત્વ દ્રઢ થાય છે. જો તેમ નહીં કરીએ કે માનીએ તો જીવ મિથ્યાભાવમાં ચાલ્યો જશે પરિણામે સૂત્રકાર મહર્ષિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે મોક્ષતત્ત્વના સાધ્ય-સાધન ભાવનું જ્ઞાન કરાવવાનો છે, તે જ શૂન્ય થઈ જશે.

ઉત્પાદ અને વ્યય સહિતની જીવ દ્રવ્યાદિ ની દ્રૌવ્યતા સ્વીકારવા થી આત્મ વિકાસની કેડીઓ ખુલ્લી થશે. આત્મવિશુદ્ધિના ચૌદ પગથિયામાંથી દશમા પગથીયે [ગુણ સ્થાન કે] આત્મઘાતી એવા મોહનીય નો સર્વથા ક્ષય કરી બારમે પગથીયે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાયનો પણ સર્વથા અવશ્ય ક્ષય થઈ જતાં તેરમે પગથીયે વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણુ પ્રાપ્ત થશે. અને છેલ્લે જીવને મોક્ષરૂપ પર્યાયની પ્રાપ્તિ થશે.

उपनेइवा विगमे इ वा धुवेइ वा એટલે સકળ દ્રવ્યોને કથંચિત્ ઉત્પન્ન થવાપણું, કથંચિત્ વ્યય થવાપણું, કથંચિત્ ધ્રુવ ભાવમાં પરિણામ પામવાપણું પણ છે. આ ત્રિપદીમાં સમસ્ત જગત્ના સમસ્ત ભાવોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી આવી જાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાની ગણધર ભગવંતોએ દ્વાદશાંગી રૂપે તેનો વિસ્તાર કરી મોક્ષ માર્ગ વહેતો રાખેલ છે. આપણે પણ આ સૂત્રને સમ્યક્ત્વના મહાન બિજભૂત-દ્વાદશાંગી એટલે કે પ્રવચનના બીજભૂત સમજી સ્વીકારી સમ્યક્ત્વ પામી સિદ્ધના પર્યાય ને ધારણ કરીએ તે જ આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૦

- [1]સૂત્રહેતુ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી દ્રવ્યની પરિણામી નિત્યતાને જણાવે છે.
- [2]સૂત્ર:મૂળ:- તદ્ભાવાવ્યયંનિત્યમ્
- [3]સૂત્ર:પૃથક્:- તદ્ ભાવ - અવ્યયમ્ નિત્યમ્
- [4]સૂત્રસાર:- [જે] એના ભાવથી [પોતાની જાતિ થી] ચ્યુત ન થાય તે નિત્ય [અથવા ભાષ્યાનુસાર]-[જે સત્ ના ભાવથી નષ્ટ થયું નથી અને થશે નહીં તે નિત્ય કહે છે]

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

તદ્- તે

માવ -સ્વ-રૂપ, પોતાની જાતિ

અવ્યયં-નાશ ન પામતું

નિત્યમ્- નિત્ય

□ [6]અનુવૃત્તિ:-

ઉત્પાદવ્યયદ્રૌવ્યયુક્તં સત્ સૂત્ર. ૫:૨૯ સત્ શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7]અભિનવટીકા:- પૂર્વે સૂત્ર ૫:૩ નિત્યાવસ્થાન્યરૂપાણિ માં દ્રવ્યોને નિત્ય, અવસ્થિત અને અરૂપી કહ્યા છે. પણ દ્રવ્યમાં નિત્યતા કઈ રીતે સમજવી તે જણાવેલું નથી.

પૂર્વ સૂત્રમાં ઉત્પાદવ્યયદ્રૌવ્ય ની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે. કે વસ્તુ સ્થિર છે એટલે નિત્ય છે અને ઉત્પન્ન થવા તથા નાશ પામવાને કારણે અનિત્ય પણ છે. આ હકીકત સ્થૂળ દ્રષ્ટિથી

વિચારતાં મગજમાં બેસાડવી અસંભવ લાગશે વસ્તુની સ્થિરાસ્થિરતા ઘટાવવી કઈ રીતે?

જે સ્થિર છે તે અસ્થિર કેવી રીતે? અને અસ્થિર છે તે સ્થિર કેવી રીતે? એક જ વસ્તુમાં સ્થિરત્વ-અસ્થિરત્વ બંને અંશો એ તો શીત અને ઉષ્ણની માફક પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. એકજ સમયમાં ઘટી ન શકે. તો પછી શું સત્ ની ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્યાત્મક એવી વ્યાખ્યા પણ વિરુદ્ધ જેવી નથી લાગતી શું?

આ વિરોધનો પરિહાર કરવા માટે જ જૈન દર્શન સંમત નિત્યત્વ નું સ્વરૂપ બતાવવું એ જ આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ છે આ સૂત્ર થકી પાંચે દ્રવ્યો ની નિત્યતા કઈ રીતે છે? એવું કયું લક્ષણ છે કે પાંચે દ્રવ્યોને પણ નિત્ય સિદ્ધ કરે અને ઉત્પાદ વ્યય દ્રૌવ્યાત્મક સૂત્રની અવિરુદ્ધતા પણ સાબિત કરે.

❖ તદ્:- તદ્ શબ્દનો અર્થ છે- ‘‘તે’’ પણ અહીં તદ્ શબ્દ થકી પૂર્વ સૂત્રની અનવૃત્તિ લેવાની છે.

—તદ્ભાવ એટલે કોનો ભાવ? સત્ નો ભાવ. આ સત્ શબ્દ પૂર્વસૂત્ર માંથી આ સૂત્રમાં ખેંચવા માટે જ તદ્ નો પ્રયોગ કર્યો છે.

❖ ભાવ:- ભાવ શબ્દનો અર્થ બે રીતે જણાવેલ છે.

(૧) ભાવ એટલે પરિણમન

(૨) ભાવ એટલે નિજ સ્વ-રૂપ

❖ અવ્યય:- અ-વ્યયઅવિનાશી પણું

અય: એટલે ગમનમ્, વિરુદ્ધોઝયો વિરુદ્ધો એટલે વ્યય: ,વ્યયો ઇતિ અવ્યય: એટલે કે તદ્ભાવ. સત્ પણાના પરિણમન કે દ્રવ્યના નિજ સ્વરૂપથી વિરુદ્ધાગમનનો નિષેધ.

—વ્યયએટલે ચલિત થવું અ એટલે નહીં-સત્પણાથી અચલિત

❖ નિત્યમ્:- વ્યુપત્તિની દ્રષ્ટિએ જોઈએતો ને ધ્રુવિત્યપ્ એ પ્રમાણે સિદ્ધહેમ શબ્દાનુ-શાસનનું ૬/૩/૧૭મું સૂત્ર છે. જેનો અર્થ છે નિ ધાતુને ધ્રુવ અર્થમાં ત્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે. અપ્રયોગીત હોવાથી નિત્ય શબ્દ બને છે. જેનો અર્થજ ધ્રુવ શાશ્વત કેસ્થિર થાય છે.

❖ સંકલિત અર્થ:- પૂર્વે સૂત્રસારમાં જણાવેલ હોવા છતાં અભિનવટીકાની ભૂમિકા રૂપે સૂત્રનો સંકલિત અર્થ ફરી થી રજૂ કરેલ છે.

(૧) જે પોતાની જાતિથી (સ્વ-ભાવથી)ચ્યુત ન થાય તે નિત્ય

(૨) સત્ નું પોતાના ભાવથી ચ્યુત ન થવું તે નિત્ય

☆ નિત્યતાનો પ્રથમ અર્થ:- જો જૈન દર્શન બીજાં કેટલાંક દર્શનોની માફક વસ્તુનું સ્વરૂપ એવું માને કે ‘‘વસ્તુ કોઈ પણ પ્રકાર થી પરિવર્તન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ સદા એક રૂપમાં સ્થિર રહે તો એ કુટસ્થ નિત્યમાં અનિત્યત્વનો સંભવ હોતો નથી પણ તેમ માનવાથી વસ્તુમાં સ્થિરત્વ-અસ્થિરત્વ નો વિરોધ આવશે. જ્યારે પૂર્વ સૂત્રમાં આપણે ઉત્પાદ વ્યય-દ્રૌવ્ય થકી વસ્તુની સ્થિરાસ્થિરતા સિદ્ધ કરી છે.

હવે જો જૈન દર્શન એમ જણાવી દે કે-વસ્તુ માત્રને ક્ષણિક માનવી અર્થાત્ પ્રત્યેક વસ્તુને

ક્ષણ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થનારી અને નષ્ટ થનારી માને તો ઉત્પાદ વ્યયશીલ અનિત્ય પરિણામમાં નિત્યત્વનો સંભવ રહેશે નહીં પરિણામે વસ્તુની સ્થિરાસ્થિરતા સિદ્ધ થઈ શકશે નહીં

જૈન દર્શન કોઈ વસ્તુને કૂટસ્થ નિત્ય કે માત્ર પરિવર્તન શીલ ન માનતા પરિણામી નિત્ય માને છે. નિત્યતાની આ વ્યાખ્યા દરેક સત્ વસ્તુમાં ઘટે છે. દરેક સત્ વસ્તુ પરિવર્તન પામવા છતાં પોતાના મૂળ ભાવને -મૂળ સ્વરૂપને છોડતી નથી. દરેક સત્ વસ્તુ પરિવર્તન પામે છે માટે અનિત્ય છે અને પોતાના મૂળ સ્વભાવને છોડતી નથી માટે નિત્ય છે. આને પરિણામી નિત્યતા કહેવાય છે. પરિણામ એટલે પરિવર્તન તે પામવા છતાં નિત્ય રહે તે પરિણામી નિત્ય.

આ પરિણામી નિત્યતાને લીધે બધાં તત્વો પોત-પોતાની જાતિ માં સ્થિર રહ્યા છતાં પણ નિમિત્ત પ્રમાણે પરિવર્તન-ઉત્પાદ વ્યય પ્રાપ્ત કરે છે. એથી જ પ્રત્યેક વસ્તુમાં દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ધ્રૌવ્ય અને પરિણામની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ-વ્યય એ બંને ઘટિત થવામાં કોઈ વિરોધ આવતો નથી. વળી જૈન દર્શનનો પરિણામી નિત્યત્વવાદ જડ અને ચેતન અર્થાત્ જીવ-અજીવ બંનેમાં લાગુ પડે છે.

બધાં તત્વોમાં વ્યાપક રૂપે પરિણામી નિત્યત્વવાદનો સ્વીકાર કરવા માટે મુખ્ય સાધક પ્રમાણ અનુભવ છે.

સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચારવામાં આવેતો ખ્યાલ આવશે કે કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યેક ક્ષણે પરિવર્તન પામ્યા વિના રહેતી નથી. દરેક વસ્તુમાં પ્રતિક્ષણે થતું આ પરિવર્તન ઘણું સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે જોઈ શકતા નથી પણ સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ જોઈ શકે છે. આપણે માત્ર મૂળ સ્થૂળ પરિવર્તનો જ જોઈ શકીએ છીએ.

વસ્તુમાં સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ રૂપે પરિવર્તન થવા છતાં એ પોતાના દ્રવ્યત્વ[સ્વરૂપ]ને કદી છોડતી નથી આથી તમામ વસ્તુ પરિણામી નિત્ય કહી છે. બાકી સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોતાં કોઈ એવું તત્વ અનુભવમાં નથી આવતું કે જે ફક્ત અપરિણામી સ્થિર હોય અથવા માત્ર પરિણામ રૂપ-પરિવર્તનશીલ-હોય

વળી જો કોઈ વસ્તુમાં પરિણામી નિત્યતા હોય જ નહીં અને બધી વસ્તુઓ ક્ષણિક માત્ર હોય તો એ ક્ષણિક પરંપરામાં કદી સજાતીયતાનો અનુભવ થાય જ નહીં, અર્થાત્ પહેલાં કોઈ વસ્તુ જોયેલી હોય તેને ફરી જોતા “આ તે જ વસ્તુ છે” એવું પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે તે કદી થાય નહીં, કેમ કે પ્રત્યભિજ્ઞાન માટે વિષયભૂત વસ્તુનું સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. તેમ દ્રષ્ટા આત્માનું પણ સ્થિરત્વ આવશ્યક છે. બંને માંથી કોઈ સ્થિર ન હોય તો કોણ કોને ઓળખશે?

હવે કદાચ એમ વિચારો કે કોઈ પરિવર્તન થતું જ નથી. તો જગતમાં દેખાતું આ વૈવિધ્ય ક્યારેય ઉત્પન્ન જ ન થાય

આ દલિલો પરથી દ્રવ્યની પરિણામી નિત્યતા સાબિત થાય છે. એટલે કોઈ પણ દ્રવ્ય પોતાના દ્રવ્યત્વનો ત્યાગ કરતું નથી તો પણ પર્યાયો માં તો પરિવર્તન પામે જ છે. અને પરિવર્તન અર્થાત્ પરિણામ યુક્ત સ્વ સ્વરૂપ માં નિત્ય સ્થિર રહેવું તે જ પરિણામી નિત્યતા.

☆ નિત્યતાનો બીજો અર્થ- સત્ પોતાના સ્વભાવ થી ચ્યુત થતું નથી માટે નિત્ય છે. પૂર્વસૂત્રમાં જણાવ્યું કે “ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મક રહેવું એ જ વસ્તુમાત્રનું સ્વરૂપ છે આ સ્વરૂપ જ સત્ કહેવાય

છે સત્ સ્વરૂપ નિત્ય છે, અર્થાત્ ત્રણે કાળમાં એક સરખું અવસ્થિત રહે છે.

એવું નથી કે કોઈક વસ્તુમાં અથવા વસ્તુમાત્રમાં ઉત્પાદ, વ્યય તથા ધ્રૌવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય. પ્રત્યેક સમયમાં ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશો અવશ્ય હોય છે. અને એજ સત્ નું નિત્યત્વ છે

પોતપોતાની જાતિને ન છોડવી એજ બધાં દ્રવ્યોનું ધ્રૌવ્ય છે અને પ્રત્યેક સમયમાં ભિન્ન-ભિન્ન પરિણામરૂપે ઉત્પન્ન અથવા નષ્ટ થવું એ એમનો ઉત્પાદ-વ્યય છે. ધ્રૌવ્ય તથા ઉત્પાદ વ્યયનું ચક્ર દ્રવ્યમાત્રમાં સદા દેખાય છે.

આ ચક્ર માંથી ક્યારે પણ કોઈ અંશ મુક્ત-લુપ્ત થતો નથી. એ જ આ સૂત્ર જણાવે છે.

પૂર્વના સૂત્રમાં ધ્રૌવ્યનું કથન છે તે દ્રવ્યના અન્વયી સ્થાયી અંશ માત્રને લઈને છે. અને અહીં નિત્યત્વનું કથન છે તે ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રૌવ્ય એ ત્રણે અંશોના અવિચ્છિન્નત્વને લઈને છે. પૂર્વસૂત્રમાં કથિત ધ્રૌવ્ય અને આ સૂત્રોમાં કથિત નિત્યત્વ વચ્ચે આ જ મહત્વનું અંતર છે.

❁ વિશેષ:- નિત્ય શબ્દથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પરિણામી નિત્યતા નું પ્રહણ કરેલ છે. જો સૂત્રકારને નિત્ય શબ્દથી સર્વથા અવ્યય [અવિનાશી પણા] ને જણાવવું હોત તો તેઓ તદવ્યયં નિત્યમ્ એવું જ સૂત્ર બનાવત, પણ સૂત્રકાર મહર્ષિએ વચ્ચે ભાવ શબ્દ ગોઠવેલો છે. અર્થાત્ તદ્ભાવ-અવ્યયં એમ કહેલું છે.

આ ભાવ નો અર્થ પરિણમન કરેલો છે. જેનો અર્થ ઉપર કહ્યા મુજબ મૂળ-દ્રવ્ય નું સ્વ-ભાવમાં સ્થિર રહેવા પૂર્વક ભિન્ન ભિન્ન પરિણામ રૂપે ઉત્પન્ન થવું કે નષ્ટ થવું સૂત્રકાર મહર્ષિને આ પરિણમનનો અવિનાશ-અવ્યય પશુંજ નિત્ય શબ્દથી અપેક્ષિત છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- પરમાણુ પોગલે ભંતે કિં સાસાએ અસાસાએ ? ગોયમા ! દવ્વટ્ટયાએ સાસાએ

❁ મગ. શ.૧૪-૩.૪-સૂ. ૫૧૨.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- સૂત્ર: ૫:૩ નિત્યાવસ્થિતાન્યરૂપાણિ

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વસૂત્રમાં કહેવાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- હવે પછીના સૂત્ર: ૩૧ માં આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ મુકેલ છે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ એકજ વસ્તુમાં રહેલા નિત્ય -અનિત્ય તત્વના અવિરૂઢ્ય પણાને જણાવવા દ્વારા સ્યાદાદ કે અનેકાંત વાદના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- અર્પિતાઽનર્પિતસિદ્ધે:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- અર્પિત અનર્પિત સિદ્ધે:

□ [4] સૂત્રસાર:- અર્પિત [એટલે કે અપેક્ષાથી અને] અનર્પિત [એટલે અપેક્ષારહિત અથવા બીજી અપેક્ષાએ પરસ્પર વિરોધી જણાતા બે ધર્મોની] સિદ્ધિ [અર્થાત્ જ્ઞાન થાય છે]

અથવા

અર્પિત [એટલે અર્પણા કે મુખ્ય કે પ્રધાન અને] અનર્પિત [એટલે અનર્પણા કે ગૌણ કે અપ્રધાન ભાવે - પ્રત્યેક વસ્તુની અનેક પ્રકારની વ્યવહાર્યતાની [સિદ્ધિ [અર્થાત્ ઉપપત્તિ] થાય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

અર્પિત-અર્પિત, અર્પણા, અપેક્ષા, પ્રધાન કે મુખ્ય

અનર્પિત- અનર્પિત, અનર્પણા, અપેક્ષારહિતતા કે અપેક્ષાન્તર, અપ્રધાન કે ગૌણ

સિદ્ધિ-જ્ઞાન, ઉત્પત્તિ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- પૂર્વના બે સૂત્રનો સંબંધ જરૂર છે અને તેને લીધે જ સત્ - અસત્ નિત્ય - અનિત્ય ધર્મની સિદ્ધિની વાત આ સૂત્રોમાં છે પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે કોઈ અનુવૃત્તિ નથી.

□ [7] અભિનવટીકા:- અભિનવટીકા પૂર્વે અતિ આવશ્યક સુચના:- તત્વાર્થસૂત્રની અભિનવટીકા ની રચના કરતી વખતે અમારું એક ધ્યેય અને લક્ષ્ય સતત રહ્યું છે કે સર્વ પ્રથમ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય પછી તદનુસારિણી હારિભદ્રીય વૃત્તિ અને પછી સિદ્ધસેનીય ટીકાને પ્રધાન મહત્વ આપી પછી જ બીજી ટીકા, દિગમ્બરીય ટીકાઓ અને અન્ય સંદર્ભ ગ્રન્થોનો સ્પર્શ કરવો

અમારે આ સૂત્ર માટે નિખાલસ પણે કબૂલ કરવું પડે છે કે અમે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય કે તદનુસારિણી ટીકાઓને ન્યાય આપી શક્યા નથી. અથવા તે પૂર્વ પુરુષોના હેતુ રજૂઆત અને વિદ્વતાનો અમે પાર પામી શક્યા નથી.

અમારી સમક્ષ એક મહત્વની સમસ્યા આ સૂત્રના ભાષ્ય તથા ટીકા વાંચન સમયે ઉદ્ભવી કે અભ્યાસુ સમક્ષ આ સૂત્રની અભિનવટીકા કઈ રીતે રજૂ કરવી?

(૧) દિગમ્બર ટીકાઓ મુખ્ય એવી સર્વાર્થસિદ્ધિ, તત્વાર્થવાર્તિક, શ્લોક વાર્તિક, તત્વાર્થ વૃત્તિ, અર્થપ્રકાશિકા વગેરેમાં આવું અને આટલું લંબાણ ભર્યું કોઈ વિવરણ નથી.

(૨) જે શ્લોક વાર્તિકાલંકારમાં સ્વભાવિક પણે અન્યકોઈ પણ ટીકાની તુલનાએ જે વિપુલતા જણાય છે તેવી કોઈ લાંબી રજૂઆત આ સૂત્ર ના વાર્તિકમાં જોવા મળતી નથી.

(૩) સામે પક્ષે આ ત્રણ સૂત્રો પર પૂ.લાવણ્યસૂરિજી આદિ આચાર્યો ના જોરદાર વિવેચનો પણ જોવા મળેલા છે.

(૪) તો વળી ગુજરાતી વિવેચકો એ આખો જૂદો જ ઢાળ આપીને આ સૂત્રની રજૂઆત કરી છે. અમારી જાણના એક પણ વિવેચકે ભાષ્ય કે ટીકાનું સાર પદ્ધતિને અહીં સ્વીકારી નથી. અન્યથા મોટે ભાગે તેઓએ અન્ય સૂત્રોમાં આવું કરેલ નથી.

(૫) તૃતીય આગમ સૂત્ર:- શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રમાં દશમાં સ્થાનમાં સૂત્ર:૭૨૭માં અર્પિતા- નર્પિતાનુયોગ ની અભ્યયદેવની સૂરિકૃત્ વૃત્તિમાં પણ આ મતલબનું વિવેચન જોવા મળેલ નથી.

આ રીતે મૂળ આગમ સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ અમને સૂત્ર સંબંધિ ભાષ્યાનુસારી સંવાદિતતા સાધવાનું અશક્ય બનતા છેલ્લા રસ્તા તરીકે અમારે દિગમ્બરીય ટીકા તથા ગુજરાતી વિવેચકોને અનુસરવું પડેલ છે. સાર બોધિની ટીકામાં પંડિત પ્રભુદાસ પારેખે પણ અમારા જેવી જ વ્યથાઓ ઠાલવી છે.

પ્રારંભ:- પૂર્વે ઉત્પાદવ્યયયઘૌવ્ય સૂત્રમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોનું પ્રતિપાદન થતું જણાય

છે. એક જ વસ્તુમાં નિત્યતા-અનિત્યતા કઈ રીતે સંભવે?

પણ આ શંકા બરાબર નથી. કેમકે આ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ નથી. લોકવ્યયહારમાં પણ જોવા મળે છેકે એક વસ્તુ એક અપેક્ષાએ સત્ કે નિત્ય માનીને વ્યયહાર થતો હોય તે બીજી અપેક્ષાએ અસત્ કે અનિત્ય રૂપે વ્યયહાર પામે.

આ સમગ્ર વિચારણાનું મૂળ સ્યાદ્વાદ કે અનેકાન્તવાદમાં સમાવેશ પામે છે અને આ સ્યાદ્વાદ [અપેક્ષાવાદ]ની શૈલીથી જ એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા એવા - નિત્યઅનિત્ય, સામાન્ય વિશેષ, એકત્વ અનેકત્વ, ભેદઅભેદ, સત્ત્વઅસત્ત્વ વગેરે ધર્મો જૈનદર્શનમાં સુંદર અને સચોટ રીતે વિવક્ષિત થયા છે.

❖ **અર્પિત:**-અર્પિત શબ્દના વિવિધ ટીકા કે વિવેચન આધારીત અર્થો-

-અર્પિત, અર્પણા, અપેક્ષા, પ્રધાન, મુખ્ય, વિવક્ષિત

-પ્રયોજન વશ અનેકાત્મક વસ્તુના જે ધર્મની વિવક્ષા થાય છે. અથવા વિવક્ષિત જે ધર્મને પ્રધાનતા મળે છે તેને અર્પિત કહે છે.

-અર્પિત નિદર્શિતમુપાત્તં વિવક્ષિતમ્ इति अनर्थान्तरत्

❖ **અનર્પિત:**-અનર્પિત શબ્દના વિવિધ ટીકા કે વિવેચન આધારિત અર્થો

-અનર્પિત, અનર્પણા, અપેક્ષાન્તર, ગૌણ, અપ્રધાન, અવિવક્ષિત

-જે ધર્મોની વિદ્યમાનતા હોવા છતા જે-તે વખતે વિવક્ષા થતી નથી અર્થાત્ જેને ગૌણ કરાય છે તેને અનર્પિત કહે છે.

-અનર્પિત- અનિદર્શિતમ્ અનુપાતં અવિવક્ષિતમ્ इति अनर्थान्तरम्

❖ **સિદ્ધ:**- જ્ઞાન, ઉપપત્તિ શબ્દ વ્યવહાર સાબિત થવું

સિદ્ધિજ્ઞાનમ્ - પરિર્જ્ઞાનમ્

❖ **સૂત્ર સંબંધિ વિચારણા:**-

☆ વસ્તુમાં અનેક ધર્મો હોય છે. જે વખતે જે ધર્મની અપેક્ષા હોય તે વખતે તે ધર્મને આગળ કરીને વસ્તુની ઓળખ અપાય છે.

☆ જેમકે એક વ્યક્તિ પિતા પણ છે અને પુત્ર પણ છે. આથી તે વ્યક્તિમાં પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે.

☆ ક્યારેક પિતૃત્વ ધર્મની વિવક્ષા કરી -પિતૃત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ તે પુરુષને પિતા કહેવામાં આવે છે.

☆ એ જ વ્યક્તિને માટે- ક્યારેક પુત્રત્વ ધર્મની વિવક્ષા કરી અને પુત્રત્વ ધર્મની અપેક્ષાએ તેને પુત્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

☆ આ રીતે જ્યારે પિતૃત્વ ધર્મની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે પુત્રત્વ ધર્મની અપેક્ષા હોતી નથી. જ્યારે પુત્રત્વ ધર્મની અપેક્ષા હોય ત્યારે પિતૃત્વ ધર્મની અપેક્ષા હોતી નથી. અર્થાત્ બે માંથી એક ધર્મ એક વખતે મુખ્ય હોય છે અને બીજો ધર્મ ગૌણ હોય છે.

☆ આ રીતે એક જ વ્યક્તિમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા એવા પિતૃત્વ અને પુત્રત્વ બંને ધર્મો હોવા છતાં પણ તે બંનેનું અસ્તિત્વતો છે જ .ફક્ત જ્યારે જે ધર્મની અપેક્ષા હોય ત્યારે

તે ધર્મને આગળ કરાય છે પરિણામે જે તેના પિતાના પરિચિત હશે તે એમ કહેશે કે આ અમુકભાઈનો પુત્ર છે અને જે તેના પુત્રના પરિચિત હશે તે એમ કહેશે કે આ અમુક વ્યક્તિના પિતા છે.

આ સમગ્ર ભૂમિકા થકી એટલું જ પ્રતિપાદન કરવાનું છે કે એક વસ્તુમાં જણાતા અને પરસ્પર વિરોધી ધર્મ એવા નિત્ય-અનિત્ય, સત્-અસત્, સામાન્ય-વિશેષ વગેરેને ઉક્ત ઉદાહરણની માફક ઘટાવી શકાય છે. તેમાં પરસ્પર કોઈ વિરોધ આવતો નથી.

☆ પૂર્વ સૂત્રની અભિનવટીકામાં એક વાત જણાવી હતી કે દરેક વસ્તુમાં બે અંશ હોય છે. (૧) દ્રવ્ય અંશ (૨) પર્યાય અંશ

☆ દ્રવ્યાર્થિકનય ફક્ત દ્રવ્ય અંશ ને જ સ્પર્શે છે. જ્યારે પર્યાયાર્થિકનય ફક્ત પર્યાય અંશને જ સ્પર્શે છે. —પરિણામે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ દરેક વસ્તુ નિત્ય અથવા સ્થિર જ દેખાશે કેમકે દ્રવ્યાંશ હંમેશા સ્થિર-નિત્ય જ હોય અને જો પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જોઈશું તો દરેક વસ્તુ અનિત્ય કે અસ્થિર જ લાગશે કેમકે પર્યાયાંશ અનિત્ય અને અસ્થિર છે.

☆ એજ પ્રમાણે એક જ વસ્તુ સત્ પણ છે અને અસત્ પણ છે. જેમકે દરેક વસ્તુ [દ્રવ્ય] પોતાના રૂપે [સ્વ-રૂપે] જોશો તો વિદ્યમાન હોવાનું જ માટે તે સત્ જ છે.

☆ પણ આ જ વસ્તુ બીજાની અપેક્ષાએ [પર-રૂપે] જોશો તો તે અસત્ અર્થાત્ અવિદ્યમાન થશે.

☆ જેમ કે આ ઘડો છે અને આ વસ્ત્ર છે એમ બે વસ્તુ લઈએ. તો ઘડો ઘડા સ્વરૂપે તો તે સત્ જ છે, કેમકે ઘડારૂપે વિદ્યમાન છે પણ જો તેને પરરૂપે ઘટાવવા જઈશું તો ઘડોતે વસ્ત્રરૂપે અસત્ છે.

☆ જો તમે તેને વસ્ત્ર રૂપે સત્ કહેશો તો ઘડાને વસ્ત્રપણ માનવું પડશે અને જો તેને વસ્ત્ર માનશો તો વસ્ત્રના સઘળા કાર્યો ઘડાથી થવા જોઈએ. પણ વાસ્તવમાં કંઈ તેમ થઈ શકે નહીં. માટે ઘડો એ વસ્ત્રરૂપે વિવક્ષિત થઈ શકે જ નહીં.

☆ વ્યવહારમાં પણ કહેવાય છે આ ઘડો છે, કપડું નથી. કપડાને પત્યંર ઉપર પછાડી જે રીતે ઘોવાય છે તેવી રીતે શું ઘડાને ઘોઈ શકાય ખરો? ના કેમકે બંને જૂદા જ છે અર્થાત્ ઘડામાં વસ્ત્ર પણ અસત્ છે.

☆ સારાંશ એ જ છે કે ઘડો ઘડા સ્વરૂપે વિદ્યમાન જ છે પણ વસ્ત્રની અપેક્ષા એ તે વિદ્યમાન નથી. માટે તેનામાં સત્-અસત્ બંને ગુણો ઘટી શકે છે.

☆ સમાનતા અને તિન્નતાની દૃષ્ટિએ એક વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી ધર્મનું અસ્તિત્વ-જીવો એક અથવા સમાન પણ છે અને અનેક અથવા તિન્ન પણ છે, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે સ્વરૂપે વસ્તુને ઘટાવી શકાય છે.

-સામાન્ય-એટલે વિવક્ષિત દરેક વસ્તુમાં હોય તે ધર્મ

-વિશેષ એટલે વિવક્ષિત દરેક વસ્તુમાં તિન્ન-તિન્ન હોય તે ધર્મ

-સામાન્ય સ્વરૂપથી ઐક્ય-સમાનતાની બુધ્ધિ કરાવે છે.

-વિશિષ્ટ સ્વરૂપથી તિન્નતા-અનેકતાની બુધ્ધિ કરાવે છે

-જેમ કે દરેક જીવમાં જીવત્વએ સામાન્ય સ્વરૂપ છે આથી જ્યારે આપણે જીવો તરફ

જીવત્વરૂપ સામાન્યથી જોઈએ છીએ ત્યારે આ જીવ છે, આ ય જીવ છે, તે ય જીવ છે એમ દરેક જીવમાં જીવ રૂપે એક ય બુદ્ધિ થાય છે. સઘળા જીવો જીવરૂપે સમાન ભાસે છે.

☆ વિશેષ સ્વરૂપથી વિચારીએ તો જીવોના મનુષ્યપણું, તિર્યચપણું દેવપણું વગેરે વિશેષ સ્વરૂપ છે આથી જ્યારે જ્યારે આપણે આ મનુષ્ય છે, આ તિર્યચ છે, આ દેવ છે એમ વિશેષ રૂપે જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં મનુષ્ય, તિર્યચ કે દેવ રૂપ વિભિન્નતા અથવા અનેકતા ભાસે છે.

તેથી એક જીવમાં સામાન્ય તથા વિશેષ અથવા એકતા અને ભિન્નતા બંને ધર્મોનું સહ અસ્તિત્વ જોવા મળે છે.

આ સમગ્ર ચર્ચાને જરા જુદા સ્વરૂપે જોઈએ તો

(૧) પ્રથમ અર્થ:- પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે

-કેમ કે અર્પિત અર્થાત્ અર્પણા કે અપેક્ષાથી

-અને અનર્પિત અર્થાત્ અનર્પણા કે અપેક્ષાનતરથી

-તે જ વસ્તુનું વિરુદ્ધ સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે.

-આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ એ છે કે પરસ્પર વિરુદ્ધ પણ પ્રમાણ સિદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય એક વસ્તુમાં કેવી રીતે થઈ શકે છે એ બતાવવું.

-તથા વિદ્યમાન અનેક ધર્મો માંથી ક્યારેક એકનું અને ક્યારેક બીજાનું પ્રતિપાદન કેમ થાય છે એ બતાવવું.

-જેમ કે આત્મા સત્ છે [વિદ્યમાન છે] એવી પ્રતીતિ અથવા ઉક્તિમાં જે સત્ત્વનું ભાન હોય છે તે બધી રીતે ઘટીત થતુ નથી. જો તેનું સત્ પણું બધી રીતે ઘટતું હોય તો જે રીતે આત્મા ચેતના આદિ સ્વ-રૂપની માફક સિદ્ધ છે તે રીતે ઘડો આદિ પર રૂપે પણ સત્ સિદ્ધ થાય અર્થાત્ તે આત્મામાં ચેતનાની માફક ઘડા પણું પણ ભાસમાન થાય. તો પરિણામ એ આવશે કે આત્માનું કોઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ સિદ્ધ થશે જ નહીં.

-વિશિષ્ટ સ્વરૂપનો અર્થ એ છે કે તે સ્વ-રૂપથી સત્ હોય અને પર-રૂપથી સત્ ન હોય અર્થાત્ અસત્ હોય.

-આ રીતે અમુક અપેક્ષાએ સત્વ અને અમુક અપેક્ષાએ અસત્વ એ બંને ધર્મો આત્મામાં સિદ્ધ થાય છે.

-સત્વ અને અસત્વની માફક નિત્યત્વ- અનિત્યત્વ ધર્મ પણ એમાં સિદ્ધ છે દ્રવ્ય [એટલે સામાન્ય] દ્રષ્ટિએ નિત્યત્વ છે અને પર્યાય [એટલે વિશેષ] દ્રષ્ટિએ અનિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે

- આ રીતે પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા, પરંતુ અપેક્ષા ભેદથી સિદ્ધ એવા બીજા પણ એકત્વ-અનેકત્વ આદિ ધર્મોનો સમન્વય જીવ વગેરે બધી વસ્તુઓમાં અબાધિત છે.

-આથી બધાય પદાર્થો અનેક ધર્માત્મક માનવામાં આવે છે.

(૨) બીજો અર્થ:- પ્રત્યેક વસ્તુ અનેક પ્રકારે વ્યવહાર્ય છે

- કેમકે અર્પણા અને અનર્પણાથી અર્થાત્

-વિવક્ષાને લીધે પ્રધાન-અપ્રધાન ભાવે વ્યવહાર સિદ્ધિ થાય છે.

-અપેક્ષાભેદથી સિદ્ધ એવા અનેક ધર્મોમાંથી પણ ક્યારેક કોઈ એક ધર્મ દ્વારા અને ક્યારેક એના વિરુદ્ધ બીજા ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો વ્યવહાર થાય છે અને તે વ્યવહાર અપ્રમાણિક

પણ નથી અને બાધિત પણ નથી.

-કેમકે વિદ્યમાન એવા બધાં ધર્મો એકી સાથે વિવક્ષિત હોતા નથી. પ્રયોજન પ્રમાણે ક્યારેક એકનીતો ક્યારેક બીજાની વિવક્ષા હોય છે. જ્યારે જે ધર્મની વિવક્ષા કરાય ત્યારે તે ધર્મ પ્રધાન બની જશે અને બીજા ધર્મો અપ્રધાન કે ગૌણ બની જશે.

-જે કર્મનો કર્તા છે તે જ એના ફળનો ભોક્તા છે. અહીં આ કર્મ અને તે જ જન્મ ફળના સામાનાધિકરણને બતાવવાને માટે આત્મામાં દ્રવ્ય દ્રષ્ટિએ સિદ્ધ એવા નિત્યત્વ ની અપેક્ષા કરાય છે અને એ સમયે એનું પર્યાય દ્રષ્ટિ-સિદ્ધ અનિત્યત્વ વિવક્ષિત હોતું નથી. માટે તે ગૌણ બને છે.

પરંતુ કર્તૃત્વકાળની અપેક્ષા એ ભોક્તૃત્વકાળમાં આત્માના પર્યાય અર્થાત્ અવસ્થા બદલાઈ જાય છે. આવો કર્મ અને ફળના સમયનો અવસ્થાભેદ બતાવવાને માટે જ્યારે પર્યાય દ્રષ્ટિ સિદ્ધ અનિત્યત્વનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ત્યારે દ્રવ્યદ્રષ્ટિ સિદ્ધ નિત્યત્વ ગૌણ બની જાય છે અને પર્યાય દ્રષ્ટિ પ્રધાન બની જાય છે.

આ રીતે વિવક્ષા અને અવિવક્ષાને લીધે ક્યારેક આત્મા નિત્ય અને ક્યારેક અનિત્ય કહેવાય છે જ્યારે બન્ને ધર્મોની વિવક્ષા એકી સાથે થાય છે ત્યારે બન્ને ધર્મોનું યુગપત્ પ્રતિપાદન કરે એવો વાક્ય શબ્દ ન હોવાથી આત્માને અવકતવ્ય કહે છે.

વિવક્ષા-અવિવક્ષા અને સહવિવક્ષાને લીધે ઉપરની ત્રણ વાક્ય રચનાઓના પારસ્પરિક વિવિધ મિશ્રણથી બીજી પણ ચાર વાક્ય રચનાઓ બને છે. જેને નિત્યાનિત્ય, નિત્યઅવકતવ્ય, અનિત્ય, અવકતવ્ય અને નિત્યાનિત્યઅવકતવ્ય કહે છે.

આ સાત વાક્ય રચનાને સપ્તભંગી કહે છે. આ સપ્તભંગી વડે તિન્ન તિન્ન દ્રષ્ટિએ સિદ્ધ ક્રિતુ પરસ્પર વિરુદ્ધ દેખાતા અનેક ધર્મ-યુગ્મોને સમજાવી શકાય છે.

❁ સપ્તભંગી:-

(૧) સ્યાત્નિત્ય:-કથંચિત્ નિત્ય. આત્મા અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે.

અહીં અપેક્ષા શબ્દ નો અર્થ કોઈ ચોક્કસ ધારણા કે દ્રષ્ટિબિંદુ થાય છે અને તે અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે એમ કહેવાથી બીજી કોઈક અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ હોઈ શકે તે વાતનો નિષેધ થતો નથી.

(૨) સ્યાત્-અનિત્ય-કથંચિત્ અનિત્ય-આત્મા અપેક્ષાએ અનિત્ય જ છે જો આત્મા કોઈ અપેક્ષા એ નિત્ય હોય તો બીજા કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ હોવો જોઈએ. કેમકે આત્મા જે અપેક્ષાએ નિત્ય છે તે જ અપેક્ષાએ નિત્ય રહેવાનો પણ બીજી કોઈ અપેક્ષાએ અનિત્ય કહેતાતે બીજી અપેક્ષાએ અનિત્ય જ રહેવાનો.

(૩) સ્યાદ્-અવકતવ્ય-કથંચિત્ અવકતવ્ય-આત્મા અપેક્ષાએ અવકતવ્ય જ છે

કોઈ કહેશે કે જો આત્મામાં નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ બન્ને ધર્મો રહેલા છે. તો યુગપત્-એકી સાથે કમવિના આત્મા નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે એમ સમજવું. તો કહેવું પડે કે કમવિના-એક સાથે આત્માને નિત્ય અને અનિત્ય એમ સમજાવી શકાય નહીં. જો એક સાથે બંને નો જવાબ આપવો હોય તો આત્મા અવકતવ્ય જ રહેશે.

(૪) સ્યાદ્નિત્ય-સ્યાદ્ અનિત્ય કથંચિત્ નિત્ય કથંચિત્ અનિત્ય. - આત્મા અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે અને અપેક્ષાએ અનિત્ય જ છે

આ ચોથી વાક્ય રચના ઉપરોક્ત પ્રથમ અને બીજીના પરસ્પર મિશ્રણથી બને છે. આ વાક્યથી ક્રમશઃ આત્માની નિત્યતા-અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન થાય છે.

(૫) સ્યાદ્નિત્ય-સ્યાદ્ અવક્તવ્ય કથંચિત્ નિત્ય-કથંચિત્ અવક્તવ્ય.

આ પાંચમી વાક્ય રચનામાં ઉક્ત પહેલી અને ત્રીજીનું પરસ્પર મિશ્રણ થયેલું છે. આત્મા અપેક્ષાએ નિત્ય જ છે પણ તેના નિત્યાનિત્ય ધર્મનું યુગપત્ કથન અવક્તવ્ય છે.

(૬) સ્યાદ્ અનિત્ય-સ્યાદ્ અવક્તવ્ય- કથંચિત્ અનિત્ય-કથંચિત્ અવક્તવ્ય. આ છઠ્ઠી વાક્ય રચનામાં ઉક્ત બીજી અને ત્રીજીનું પરસ્પર મિશ્રણ થયેલું છે.

(૭) સ્યાદ્ નિત્ય સ્યાદ્ અનિત્ય-સ્યાદ્ અવક્તવ્ય- આત્મા અપેક્ષાએ નિત્ય, અપેક્ષાએ અનિત્ય, અપેક્ષાએ અવક્તવ્ય જ છે. આમાં પહેલી-બીજી ત્રીજી ત્રણે વાક્ય રચનાનું મિશ્રણ છે.

❁ ભાષ્યાનુસાર આ સૂત્રને હેતુ વાક્ય કહી શકાય:-

વાક્યોની બે પદ્ધતિ હોય છે. (૧) પ્રતિજ્ઞાવાક્ય (૨) હેતુ વાક્ય. જેમ કે આ પર્વત અગ્નિ વાળો જણાય છે તે પ્રતિજ્ઞાવાક્ય છે. તે ધુમાડાવાળો જણાય છે માટે. એ હેતુ વાક્ય છે. એવી જ રીતે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અર્પણા-અનર્પણા વડે સિદ્ધિ થાય છે તે હેતુ વાક્ય છે.

આ વસ્તુ આ રીતે સમજવી. પૂર્વના બે સૂત્ર તે પ્રતિજ્ઞા છે. અને આ સૂત્ર તે હેતુ વાક્ય છે.

(૧) ઉત્પાદ-વ્યયઘ્રૌવ્યયુક્ત સત્ છે. તે પ્રતિજ્ઞાવાક્ય છે અને તે અર્પણા અનર્પણા વડે સાબિત કરી શકાય છે. તે હેતુ વાક્ય.

(૨) સત્ નિત્ય છે એ પ્રતિજ્ઞા વાક્ય અને અર્પણા-અનર્પણા વડે સાબિત કરી શકાય છે તે હેતુ વાક્ય.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમસંદર્ભ:- અપિત્તણપિત્તે - ❁ સ્થા. સ્થા. ૧૦-સૂ. ૭૨૭

☆ અન્યગ્રન્થ સંદર્ભ:- (૧) કંઈક વિવેચન પ્રશમરતિમાં જોવા મળે છે.

(૨) ત્રિસૂત્રી રૂપે વિવેચનો જોવા મળે છે.

☆ સંદર્ભ સૂચના:- જ્ઞાસુઓ એ ભાષ્ય તથા ટીકાઓ ખાસ જોવી.

□ [9] પદ્ય:-

(૧) અર્પિત ધર્મ અને અનર્પિત ધર્મથી એ સિદ્ધ છે સ્યાદ્વાદ વિણ આ વિશ્વમાં નહિ કોઈ વસ્તુ શુદ્ધ છે.

(૨) પ્રત્યેક વસ્તુના જેમ મુખ્ય ગૌણ અનેક ધા અપેક્ષાએ બધા ધર્મો વ્યવહારે બને જુદા

□ [10] નિષ્કર્ષ:- પૂર્વ સૂત્ર ૩૦ અને આ સૂત્ર: ૩૧ માં સુસંકલન છે તેથી નિષ્કર્ષ પણ તે રીતે વિચારીએતો આ સૂત્ર એ જૈનદર્શનમાં ચાવીરૂપ સૂત્ર છે. સ્યાદ્વાદ શૈલી કે અનેકાન્તવાદ થકી જે અપેક્ષાઓ સાત ભેદે સમજાવી છે તે અપેક્ષાઓ જ વિશુદ્ધ પ્રરૂપણા માટેની ચાવીઓ છે.

કોઈ પણ વસ્તુ એકાંત નિત્ય કે અનિત્ય માનવારૂપ આપણા દુન્વયી વ્યવહારો કેટલા

ખોટા છે અને શાસ્ત્રકારો 'જ' કાર પૂર્વક કોઈ પણ વાત કરવાની કેમ ના પાડે છે. તેનું મૂળ આ સૂત્રમાં રહેલું છે.

કદાચ આગળ વધીને કહીએતો આ રીતે અપેક્ષાવાદ થી જીવનશૈલીનું ઘડતર કરવામાં આવે તો જગત્માં કયાંય દુઃખ કે અણગમો કે અભાવ-અરુચી વગેરે તત્ત્વોનું દર્શન જ ન થાય. આપણા સંબંધમાં આવતી પ્રત્યેક વ્યક્તિઓમાં કોઈ પણ પ્રસંગે અપેક્ષાઓ લગાડીને વિચારણા કરીશું તો તે શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક વિચારણાથી જીવનમાં એક હકારાત્મક વલણનો ક્રમશઃ વિકાસ થતો જશે. આ હકારાત્મક વલણ કે જીવનશૈલીથી રાગ-દ્વેષની માત્રામાં પણ ક્રમશઃ ઘટાડો થશે. અને સ્યાદાદ શૈલીને જાણતો આત્મા-સમ્યક્ જ્ઞાન-સમ્યક્ વિચારણા થકી મોક્ષનો પથિક બની જશે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૨

- [1] સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર પુદ્ગલના બંધના હેતુને જણાવે છે- પૌદ્ગલિક બંધના હેતુનું કથન કરે છે.
- [2] સૂત્ર:મૂળ:-સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્બન્ધ:
- [3] સૂત્ર:પૃથક્:-સ્નિગ્ધ - રૂક્ષત્વાત્ - બન્ધ:
- [4] સૂત્રસાર:- સ્નિગ્ધ [અને] રૂક્ષ [સ્પર્શ] થી [પુદ્ગલોનો] બંધ થાય છે
- [5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ્નિગ્ધ-સ્નિગ્ધત્વ, ચીકણાપણું

રૂક્ષત્વ-રૂક્ષત્વ, લુખાંપણું

બન્ધ-પરસ્પર, સંશ્લેષ, જોડાણ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ તથા કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી પરંતુ પુદ્ગલ ને આશ્રીને આ સૂત્ર હોવાથી પૂર્વના અધિકાર નું અહીં અનુકર્ષણ કરાયેલ છે તે સમજી લેવું

□ [7] અભિનવટીકા:- આ પૂર્વે આ અધ્યાયના સૂત્ર:૨ ૬માં સ્કન્ધોની ઉત્પત્તિના ત્રણ કારણ જણાવેલા સંઘાત, ભેદ અને સંઘાત-ભેદ પણ ત્યાં એસ્પષ્ટીકરણ કરાયું ન હતું કે સંઘાત થાય કઈ રીતે? પુદ્ગલોના સંયોગ માત્રથી સંઘાત થઈ જાય છે કે તેમાં બીજી પણ કંઈ વિશેષતા છે?

—સંયોગ થવાથી જે પુદ્ગલો બધ્ધ થાય છે એટલે કે જે એક ક્ષેત્રાવગાહ ને પ્રાપ્ત કરીને એકત્વરૂપે પરિણમન કરાવવા વાળા સંશ્લેષ વિશેષને પ્રાપ્ત કરે છે. તેનો જ સંઘાત થાય છે. સંયોગમાત્ર થી સંઘાત થતો નથી

—હવે જે પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે તે બંધ કેવીરીતે થાય છે? અથવા આ પુદ્ગલોનો બંધ કયા કારણોથી થાય છે? એ જણાવવા આ સૂત્રની રચના કરાયેલી છે.

❖ સ્નિગ્ધ:- ચીકણા પણુ, સ્નેહ એટલે સ્નિગ્ધતા

—જે પરમાણુ ઓમાં ઘી, તેલની માફક સ્નેહ-ચીકણા હોય છે તેને સ્નિગ્ધ પરમાણુ

કહેવાય છે.

—બાહ્ય અને અભ્યન્તર કારણથી જે સ્નેહ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી તે પુદ્ગલો સ્નિગ્ધ કહેવાય છે.

—સ્નહ્યતે સ્ત ઇતિ સ્નિગ્ધઃ

❖ રૂક્ષઃ- સ્નિગ્ધથી વિપરીત પરિણામ ને રૂક્ષ કહે છે.

—રાખની માફક લૂખાપણા રૂપ ગુણ તે રૂક્ષત્વ કહેવાય છે

— આ (લૂખા)રૂખાપણાને કારણે પુદ્ગલ રૂક્ષ કહેવાય છે.

—રૂક્ષત્વાત્ ઇતિ રૂક્ષઃ

❖ બન્ધઃ- બન્ધ એટલે જોડાણ, પરસ્પર સંશ્લેષ

— બંધ એટલે એકત્વ પરિણામ

—બંધ એટલે પુદ્ગલોનો સંયોગ [અંતર વિના સહ અવસ્થાન] થયા બાદ અવયવ-અવયવિ રૂપે પરિણમન

❖ સંકલિત અર્થઃ- જ્યારે સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ પુદ્ગલ પરસ્પર સ્પૃષ્ટ થાય છે. ત્યારે તેનું બંધ પરિણામન થાય છે.

—પુદ્ગલ પરમાણુઓ [કેસ્કન્ધો] સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ સ્પર્શવાળા હોવાથી પરસ્પર સ્પર્શલા પરમાણુઓનો સંયોગ કે જોડાણ તે બન્ધ કહેવાય છે.

❖ વિશેષઃ- આમ તો સૂત્ર અતિ સ્પષ્ટ જ છે તો પણ તેને વિશેષતયા સમજાવામાં કેટલાક મુદ્દા ઉપયોગી થશે

☆ આ પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૩ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ માં આઠ પ્રકારના સ્પર્શોનું વર્ણન કરેલું હતું તે આઠ સ્પર્શોમાં એક ભેદ સ્નિગ્ધ હતો અને એક ભેદ રૂક્ષ હતો.

☆ આ બે સ્પર્શો ને આશ્રીને જ અહીં બંધની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે તેથી બાકીના છ સ્પર્શોની વિચારણા કરવાની રહેતી નથી.

☆ પૌદ્ગલિક સ્કન્ધની ઉત્પત્તિ એના અવયવભૂત પરમાણુ આદિના પારસ્પારિક સંયોગ માત્રથી થતી નથી, એના માટે સંયોગ ઉપરાંત પરમાણુમાં સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ ગુણો હોવા જરૂરી છે.

☆ જ્યારે પૂરણ-ગલન સ્વભાવવાળા પુદ્ગલના સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ પરમાણુ કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ અવયવ પરસ્પર મળે છે. જોડાણ પામે છે કે સંશ્લેષ પામે છે. ત્યારે તેનો બંધ થાય છે. એટલે કે તે ઉભય પુદ્ગલો એકત્વ પરિણામ ને પામે છે.

☆ આવા બંધ થી દ્વયણુક આદિ સ્કન્ધોની ઉત્પત્તિ થાય છે.

☆ આ ચિકાશ કે સ્નેહ વાળા સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો અને વિપરીત પરિણામી એવા લુખા કે રૂક્ષ પુદ્ગલો જે જોડાણ પામે છે તેના અંશોની તરમતાથી અનંતભેદ થઈ શકે છે. કેમ કે અવિભાગ પ્રતિચ્છેદી એવા નાનામાં નાના એક અંશ ગુણથી લઈને સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અને અનંતાનંત ભેદ આ સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વના કહ્યા છે.

☆ અત્રે સંઘાત માટે એક વિશેષ સૂચન સ્મરણીય છે કે - જ્યારે પરિણતિ વિશેષને ઉત્પન્ન કરવાવાળો સર્વાત્મ સંયોગ બંધ થાય ત્યારે તેને સંઘાત કહેવામાં આવે છે.

☆ આ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ અવયવો નો શ્લેષ[બંધ]પણ બે પ્રકારે કહ્યો છે

(૧) સર્દશ- સ્નિગ્ધ અવયવનો સ્નિગ્ધ અવયવ સાથે બંધ-સર્દશ છે

-રૂક્ષ અવયવનો રૂક્ષ અવયવ સાથેબંધ સર્દશ છે.

(૨) વિસર્દશ:- સ્નિગ્ધ નો રૂક્ષ સાથેનો સંયોગ થવો એ વિસર્દશ બંધ છે.

-અહીં બંધ પ્રકરણમાં પુદ્ગલ શબ્દથી પરમાણુ અને સ્કન્ધ એ બંને અર્થો સમજી લેવા.

☆ બંધ ત્રણ પ્રકારે છે.

(૧) પરમાણુ અને પરમાણુનો બંધ થાય છે

(૨) સ્કન્ધ અને પરમાણુનો બંધ થાય છે

(૩) સ્કન્ધ અને સ્કન્ધનો પણ બંધ થાય છે.

કેમ કે સૂત્રમાં સ્નિગ્ધ રૂક્ષ નો બંધ કહ્યો છે. અણૂનામ્ કે સ્કન્ધાનામ્ બંધ કહ્યો નથી. માટે ઉપરોક્ત ત્રણે ભેદ જણાવેલા છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સંદર્ભ પાઠ સૂત્ર: ૩૬માં જણાવેલો છે.

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) અપવાદ સૂત્ર ન જઘન્યગુણાનામ્ ૫:૩૨

(૨) અપવાદ સૂત્ર ગુણ સામ્યેસદ્શાનામ્ ૫:૩૩

(૩) બંધકોના થાય? દ્વયધિકાનાં ગુણાનાંતુ ૫:૩૪

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૧૧-શ્લોક: ૨૮

□ [9] પદ:-

(૧) સૂત્ર ૩૨-૩૩-૩૪ નું સચુંકત પદ:-

સ્કન્ધ ને રૂક્ષપણાનો બંધ પુદ્ગલનો કહ્યો

જઘન્ય ગુણથી તે ઉભયનો બંધ તે વળી નવી ગ્રહ્યો

સ્નિગ્ધ સાથે સ્નિગ્ધ મળતાં રૂક્ષ સાથે રૂક્ષતા

બંધન લહે પુદ્ગલો તે સૂત્ર કહે એમ પૂછતાં

(૨) સૂત્ર ૩૨-૩૩-૩૪ નું સચુંકત પદ:-

સ્નિગ્ધત્વ રૂક્ષત્વ થી બંધ જેમ જઘન્ય અંશે નહિ કિન્તુ તેમ

ગુણો સમાને નહીં સર્દશેય દ્વિત્યંશાદિ કિંતુ વધતા થશે જ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- સૂત્ર ૩૨ નો નિષ્કર્ષ એક સાથે સૂત્ર: ૩૩ને અંતે જ આપેલો છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વે જે “બંધ” અંગેનું સૂત્ર કહ્યું તે સૂત્રના એક અપવાદ ને જણાવવા માટે આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-ન જઘન્યગુણાનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- ન જઘન્ય - ગુણાનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:-જઘન્યગુણ [-અંશ] વાળા [સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલો કે અવયવો નો પરસ્પર બંધ] થતો નથી.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ન-નહીં

જઘન્ય- એક, અવિભાજ્ય

ગુણાનામ્-અર્થાત્ શકિતનો અંશ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાત્બન્ધ: ૫:૩૨

□ [7] અભિનવટીકા:- પૂર્વે સૂત્ર:૩૨ માં સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ પુદ્ગલ સ્પર્શ થી બંધ થાય છે તેમ જણાવ્યું. તો શું જ્યાં જ્યાં આ ગુણ હોય ત્યાં નિયમા બંધ થઈ જ જાય કે તેમાં કંઈ વિશેષ સૂચના પણ છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જણાવવા માટે આ સૂત્રની સૂત્રકાર મહર્ષિએ રચના કરી છે.

સૂત્રના ભાષ્યમાં સૂત્રકાર જણાવે છે કે જઘન્યગુણસ્નિગ્ધાનાં જઘન્યગુણરૂક્ષાણાં ચ પરસ્પરેણ બન્ધો ન ભવતિ ।

❖ ન-નહીં, નિષેધ સૂચક અવ્યવ છે. પૂર્વના સૂત્રમાં જણાવેલ બંધનો અમુક સંજોગોમાં નિષેધ જણાવવા મુકાયેલ પદ છે.

❖ જઘન્ય:- જઘન્ય એટલે નિકૃષ્ટ, ઓછામાં ઓછું

— જઘન્ય શબ્દથી અહીં એક સંખ્યા એવો અર્થ પણ કરેલ છે.

— એવો અન્ય નિકૃષ્ટ અંશ કે તેના પછી બીજો કોઈ અંશ ન હોઈ શકે

❖ ગુણ:- શકિતનો અંશ, ભાગ

— દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાયમાં આવતો ગુણ, અહીં નથી લેવાનો પણ “ગુણ” શબ્દ દ્વારા સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષપણાની શકિતનું માપ કરવાનું સાધન એવો અર્થ સમજવાનો છે.

❖ જઘન્યગુણ:- જઘન્ય ગુણનો અર્થ સામાન્ય થી એક ગુણ કર્યો છે

— જે પરમાણુમાં સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા નો એક અવિભાગી અંશ હોય તેને જઘન્ય ગુણ સહિતનો પરમાણુ કહ્યો છે. તેથી જઘન્ય ગુણ એટલે અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ એવો અન્ય-નિકૃષ્ટગુણ.

— સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ એ બંને સ્પર્શ વિશેષ છે. તે બંને પોત પોતાની જાતિની અપેક્ષાએ એક-એક રૂપ હોવા છતાં પણ પરિણમનની તરતમતાને કારણે અનેક પ્રકારના થાય છે.

આ તરતમતાની બે કક્ષાઓ દેખાડી છે (૧) નિકૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને નિકૃષ્ટ રૂક્ષત્વ તથા (૨) ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ અને ઉત્કૃષ્ટ રૂક્ષત્વ

આ બે કક્ષાની વચ્ચે અનંતાનંત અંશો સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ ના હોય છે. જેમ કે બકરીનું

દૂધ સ્નિગ્ધ છે. પણ તેના કરતાં ગાયનું દૂધ વધારે સ્નિગ્ધ છે તેન કરતાં પણ ભેંસનું દૂધ વધારે સ્નિગ્ધ છે. એ જ રીતે ઘૂધ કરતાં ધાન્યના ફોતરાં વધુ રૂક્ષ છે અને તેના કરતાં રેતીમાં વધારે રૂક્ષતા છે.

આ રીતે તરતમતા વાળા સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ પરિણામોમાં જે પરિણામ સૌથી નિકૃષ્ટ અર્થાત્ અવિભાજ્ય હોય તેને જ ધન્ય અંશ કહેવાય છે.

[અર્થાત્ બાકીના બધા અંશો જ ધન્યેતર કહેવાય છે. જ ધન્યેતરમાં મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા આવી જાય છે. - જે સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ પરિણામમાં સૌથી અધિક હોય તે ઉત્કૃષ્ટ અને જ ધન્ય તથા ઉત્કૃષ્ટની વચમાં હોય તે બધાં પરિણામો મધ્યમ કહેવાય છે]

અહીં જ ધન્ય ગુણને એક અંશ પરિણામ વાળો કહીએ તો ઉત્કૃષ્ટ સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ અનંતાનંત અંશ પરિમિત સમજવું અને બે અંશ, ત્રણ અંશ સંખ્યાત અંશ, અસંખ્યાત અંશ અનંત અંશ અને એક ઓછા ઉત્કૃષ્ટ અંશ એ બધાં મધ્યમ સમજવા.

જ ધન્ય ગુણને સમજવા માટે આટલી વ્યાખ્યા-વિવેચન પર્યાપ્ત છે.

❁ સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ:- જે પુદ્ગલ પરમાણુ કે અવયવમાં સ્નિગ્ધતા નો જ ધન્ય ગુણ [અર્થાત્ એક અંશ] જોવા મળતો હોય અથવા રૂક્ષતા ના જ ધન્ય ગુણ વાળો જે પુદ્ગલ પરમાણુ હોય તો તે બે પરમાણુનો પરસ્પર બંધ થતો નથી.

-એક ગુણ [અર્થાત્ અંશ] વાળા સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થતો નથી

❁ સૂત્રના વિશેષ સ્પષ્ટીકરણો:-

-૧ આ સૂત્ર બંધના નિષેધને જણાવે છે. તે પ્રમાણે જે પરમાણુઓમાં સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વનો અંશ જ ધન્ય હોય, એ જ ધન્ય ગુણવાળા પરમાણુઓનો પારસ્પારિક બંધ થતો નથી.

-૨ આ નિષેધાત્મક વાક્યથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા યુક્ત અંશવાળા સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ બધાં અવયવોનો પારસ્પારિક બંધ થઈ શકે છે.

-૩ આ મધ્યમ કે ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા યુક્ત ગુણવાળા પરમાણુ સંબંધે જે અપવાદ છે તે હવે પછીના સૂત્ર:૩૪ ગુણસામ્યેસદ્શાનામ્ માં જણાવેલ છે.

-૪ પંડિત સુખલાલજી એ સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યની વૃત્તિ અનુસાર કરેલ તારણ મુજબ એક પરમાણુ જ ધન્ય ગુણવાળો હોય અને બીજો જ ધન્યેતર ગુણવાળો હોય તો તેવા સ્નિગ્ધ - રૂક્ષ પરમાણુનો બંધ થઈ શકે છે જે દર્શાવતું કોષ્ટક પણ સૂત્ર:૩૫ નીટીકામાં મુકેલ છે.

-૫ સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષનો એક જ અંશ હોય તો પરસ્પર બંધ થતો નથી તેમ કહ્યું તેમાં પરસ્પર નો અર્થ સર્દશ અને વિસર્દશ બંને માટે ગ્રહણ કરવો અર્થાત્ બંને સ્નિગ્ધ કે બંને રૂક્ષ હોય તો પણ થતો નથી. અને બેમાંથી એક જ ધન્ય ગુણ સ્નિગ્ધ હોય અને એક જ ધન્ય ગુણ રૂક્ષ હોય તો પણ પરસ્પર બંધ થતો નથી.

-૬ આ સૂત્રનો આધારે કહી શકાય કે

-મધ્યમ ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ નો મધ્યમ ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ સાથે બંધ થઈ શકે છે.

મધ્યમ ગુણવાળા રૂક્ષ પરમાણુ મધ્યમ ગુણવાળા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ થઈ શકે છે.

—ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ સાથે ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુનો બંધ થઈ શકે છે.

— ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળા રૂક્ષ પરમાણુ ઓને બંધ થઈ શકે છે.

— આનો અપવાદ હવે પછીના સૂત્રમાં કહેલ છે.

—૭ જધન્ય ગુણવાળા અંશોના પરસ્પર બંધોનો જે નિષેધ કર્યો છે. તેનું કારણ એ જ કે તેપ્રકારનો પરિણામ પામવાની શક્તિ તે પુદ્ગલો માં હોતી નથી.

—૮ આટલી લાંબીચર્યામાં એકવાતફલિત થાય છે તે ખાસ સ્વીકારવી પડશે કે પ્રત્યેક પુદ્ગલમાં સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ સ્પર્શનો હોય જ છે. કોઈમાં સ્નિગ્ધ સ્પર્શ હોય તો કોઈમાં રૂક્ષ સ્પર્શ હોય.

હવે જે જે પુદ્ગલોમાં સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ ગુણ હોય તે-તે બધાં પુદ્ગલો કંઈ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાની દ્રષ્ટિએ ગુણથી સમાનજ નથી હોતા તેના ગુણોમાં [એટલે કે સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાની શક્તિના અંશોમાં] તરતમતા હોય જ છે.

ફક્ત આ સૂત્ર તે તરતમતાની જધન્ય શક્તિ અર્થાત્ નિર્વિભાજ્ય એવા જધન્ય અંશ ઉપર પ્રકાશ ફેકે છે.

સૂત્રકાર જે કહેવા માંગે છે તે એટલું જ છે કે આમાં જે જધન્ય ગુણ અથવા એક [અંશ] ગુણ પુદ્ગલ છે તેવા જધન્ય ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો બીજા જધન્ય ગુણ સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ કે જધન્યગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે પરસ્પર સંશ્લેષ-જોડાણ અર્થાત્ બંધ થતો નથી.

એટલે કે [તે સિવાયના] જધન્યેતર પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થાય છે. થઈ શકે છે તેમ સમજી લેવું.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- આ સૂત્રનો આગમ સંદર્ભ હવે પછીના સૂત્ર ૫:૩૬ માં છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:- ગુણસામ્યેસદ્શાનામ્ સૂત્ર. ૫:૩૪

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ:૧૧ શ્લોક:૨૮

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પર્વે સૂત્ર: ૩૨માં અપાઈ ગયા છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ પૂર્વે ના સૂત્રમાં જણાવ્યું કે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થાય છે અને આ સૂત્રમાં તેનો અપવાદ કરી ને કહ્યું કે જધન્યગુણ વાળા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી. અહીં આપણે જધન્ય શબ્દને પકડી લઈએ તો કેવો સુંદર મજાનો નિષ્કર્ષ આપણને સાંપડી શકે છે.

પરમ આત્મ સ્વરૂપની લીનતા વાળા જીવને ધર્મધ્યાન કે શુકલ ધ્યાનની વિશુદ્ધ ધારા ઉત્પન્ન થઈ હોય ધીમે ધીમે કર્મોની ક્ષીણતા થતી જતી હોય. જ્યારે જધન્ય સ્નિગ્ધતા રૂપ રાગ પણ ક્ષીણ થઈ જાય અને જધન્ય રૂક્ષતા રૂપ દ્વેષ પણ ક્ષીણ થઈ જાય ત્યારે જેમ જળ અને રેતીનો પરસ્પર આશ્લેષ-બંધ થતો નથી તેમ જીવને પણ કોઈ કર્મોની સાથે બંધ થતો નથી અને જીવ દ્રવ્યનું સ્વસાથેનું એકપણું એ જધન્ય ગૃહ સર્દશ એકપણા સમાન હોવાથી

બંધનું કારણ બનતો નથી. પણ વ્યવહારમાં જેમ કહેવત છે કે “બગડે - બે” તે અહીં પણ બે-પણું અર્થાત્ જઘન્ય ગુણ થી અધિક પણું આવતા મોહ-રાગ-દ્વેષ રૂપ બે પણુ થતા કર્મનો બંધ થાય છે.

જીવ પોતે-પોતા સ્વરૂપે તો શુદ્ધ ચૈતન્ય જ છે. અર્થાત્ જીવ-એક છે ત્યાં સુધીતો કર્મબંધ થતો જ નથી. જ્યારે બે સ્વરૂપ બને એટલે કેદ્રવ્યથી ચૈતન્યમય અને પર્યાય થી પુદ્ગલમય બને ત્યારે જ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષપણાંને સ્થાને રહેલા એવા રાગ-દ્વેષને કારણે કર્મ સાથે પરસ્પર સંયોગ ને પામે છે.

આખી વાતનો સાર એટલોકે જો આપણે એક-સ્વમયજ રહીશું તો અને તે જઘન્ય-એક અંશ પણાને નહીં છોડીએ તો તે એકત્વ ભાવ-આત્માને બંધ મુક્ત રાખી-કરી-ને અદ્વિતીય સ્થાને બિરાજમાન કરાવશે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વસૂત્રમાં સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોના બંધ વિશે જે કથન કર્યું તેના અપવાદ ને જણાવવા માટે આ સૂત્ર બનાવેલ છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:-ગુણસામ્યે સદ્શાનામ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:- ગુણ - સામ્યે - સદ્શાનામ્

□ [4] સૂત્રસાર:-ગુણની સમાનતા હોય ત્યારે સમાન [પુદ્ગલો] નો [બંધ થતો નથી] - અથવા-[સમાન અંશવાળા સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો સ્નિગ્ધ પુદ્ગલ સાથે અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી.]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગુણ-શકિતનો અંશ - સૂત્ર:૩૩માં કહેવાઈ ગયેલ છે

સામ્યે- સમાનતા [સમાન અંશવાળા]

સદ્શ- સરખે સરખા

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧) સ્નિગ્ધ રૂક્ષત્વાત્ બન્ધ: ૫:૩૨ થી બન્ધ

(૨) ન જઘન્યગુણાનામ્ ૫:૩૧ થી ન

□ [7] અભિનવટીકા:-પૂર્વસૂત્ર :૩૩માં જણાવ્યા મુજબ જઘન્ય ગુણવાળા ને છોડીને બાકીના સ્નિગ્ધ પુદ્ગલોનો રૂક્ષ પુદ્ગલો સાથે અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થઈ શકે છે. આ રીતે જઘન્ય ગુણ રૂપ તુલ્યતા હોય અને બંધ ન થઈ શકે તેમ અન્ય કોઈ તુલ્ય ગુણવાળો બંધ થઈ શકે કે નહીં?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે જ પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના કરવામાં આવી છે. તેમાં સૂત્રકાર જણાવે છે કે- જો ગુણોની અર્થાત્ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા ના સ્નિગ્ધ અંશો કે રૂક્ષ અંશોની સમાનતા હોય તો સર્દશ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી. અર્થાત્ વિસર્દશ ગુણોનો બંધ થઈ શકે

છે. આ રીતે-

- (૧) સમાન ગુણવાળા સ્નિગ્ધનો સ્નિગ્ધ સાથે બંધ ન થાય
- (૨) સમાન ગુણવાળા રૂક્ષ નો રૂક્ષ સાથે બંધ ન થાય
- (૩) સમાન ગુણવાળા સ્નિગ્ધનો રૂક્ષ સાથે બંધ થઈ શકે
- (૪) સમાન ગુણવાળા સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષનો અન્યોન્ય કે એકમેક સાથે બંધ થઈ શકે છે.

❖ **ગુણ:-** પૂર્વસૂત્ર:૩૩માં આ શબ્દ કહેવાઈ ગયો છે.

—ગુણ એટલે સ્નિગ્ધતામાં રહેલા સ્નિગ્ધતાના અંશો અને

—ગુણ એટલે રૂક્ષતામાં રહેલા રૂક્ષતાના અંશો.

❖ **સામ્યે:-** સમનતાનો ભાવ

❖ **ગુણસામ્ય:-** સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષત્વના શક્તિના અંશમાં રહેલી સમાનતા

— ગુણ સામ્ય એટલે ગુણની તરતમતાનો અભાવ

— જેમ ૧૦ હજારની મૂડીવાળી જેટલી વ્યક્તિઓ હોય તેટલી બધી વ્યક્તિઓમાં મૂડીની સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ સમાનતા કહેવાય છે. તેમ સરખા ગુણવાળા બધાં પુદ્ગલોમાં ગુણની દ્રષ્ટિએ સમનતા છે.

— જેમ કે જેટલા પુદ્ગલોમાં એક ગુણ [સ્નિગ્ધકે રૂક્ષ] સ્પર્શ હોય તે બધાં પુદ્ગલોમાં ગુણ સામ્ય છે. અર્થાત્ સ્પર્શના ગુણ [એટલે કે એક અંશ]ની દ્રષ્ટિએ બધાં સમાન છે.

— જે પુદ્ગલોમાં દ્વિગુણ સ્પર્શ હોય તે બધાં પણ પરસ્પર સમાન છે

— પરંતુ એક ગુણ પુદ્ગલ અને દ્વિગુણ પુદ્ગલમાં પરસ્પર ગુણ સામ્યતાનો અભાવ છે પછીતે બંનેમાં સ્નિગ્ધ સ્પર્શ હોય કે રૂક્ષ સ્પર્શ હોય પણ ગુણસંખ્યા બદલાય એટલે ગુણની સામ્યતા કહેવાય નહીં.

— ગુણસામ્ય એટલે તુલ્ય ભાગ

— તુલ્ય શક્તિ-અંશોને જણાવવા કે જ્ઞાન કરાવવા માટે જ અહીં સૂત્રકારે ૫૬ મુકેલું છે.

❖ **સદ્શાનામ્:-** સદ્શ તેના જેવા, એક સરખી જાતિના

સદ્શ અર્થાત્ તુલ્યજાતિય. તુલ્યજાતિવાળાનું જ્ઞાન કરાવવા માટે જ અહીં સૂત્રકારે સર્દશ ૫૬નું પ્રહણ કરેલ છે.

—સ્નિગ્ધ ગુણ માટે સ્નિગ્ધ ગુણવાળા પુદ્ગલો સર્દશ [સમાન] કહેવાય છે.

—રૂક્ષ ગુણ માટે રૂક્ષ ગુણવાળા પુદ્ગલો સર્દશ [સમાન] કહેવાય છે.

—પણ સ્નિગ્ધ ગુણવાળા પુદ્ગલની અપેક્ષાએ રૂક્ષ ગુણવાળો પુદ્ગલ સર્દશ ન કહેવાય.

— જેમ કે - એક ગુણ પુદ્ગલ અને દ્વિગુણ પુદ્ગલ-બંનેમાં સ્નિગ્ધ સ્પર્શ હોય તો તે બંનેમાં ગુણની સામ્યતા નથી પણ તે બંને સર્દશ તો કહેવાય જ કેમ કે બંનેની જાતિ તુલ્ય છે.

એજ રીતે એક ગુણ સ્નિગ્ધ અને એક ગુણ રૂક્ષ પુદ્ગલ હોય તો તે બંનેમાં ગુણની સમાનતા છે પણ સર્દશતા નથી કેમ કે બંને પુદ્ગલોની જાતિમાં ભિન્નતા છે.

સામ્ય :- અને સર્દશતા-

- ગુણનું સામ્ય એટલે તેમાં રહેલા સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના અંશોની સમાનતા

- સર્દશતા- એટલે તેની જાતિમાં રહેલી સમાનતા

- આ રીતે ગુણ સામ્યતાનો સંબંધ અંશોની સંખ્યા સાથે છે જ્યારે સર્દશતાનો સંબંધ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ એ જાતિ સાથે છે.

❖ **વિસર્દશ:-** જેમ સમાનતાની વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું કે સ્નિગ્ધ નો સ્નિગ્ધ સાથે કે રૂક્ષનો રૂક્ષ સાથે બંધ તે સર્દશ કહેવાય. તેમ સ્નિગ્ધ નો રૂક્ષ સાથે કે રૂક્ષ નો સ્નિગ્ધ સાથે બંધ થવો તે વિસર્દશ કહેવાય છે.

-વિસર્દશ એટલે જાતિની અસમાનતા

❖ **વિશેષ:-** સૂત્ર સંબંધિ કેટલાંક સ્પષ્ટીકરણો:-

-૧- પૂર્વસૂત્ર:૩૩ ઉપરથી એવું ફલિત થતું હતું કે મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ અર્થાત્ જ્ઞાન્યેતર સંખ્યા યુક્ત અંશો વાળા બધા પુદ્ગલ અવયવોનો પારસ્પારિક બંધ થઈ શકે છે- પરંતુ એમાં પણ અપવાદ છે.

-૨- સમાન અંશ વાળા અને સમાન જાતિવાળા [અર્થાત્ સર્દશ]અવયવો- પુદ્ગલોનો પારસ્પારિક બંધ થઈ શકતો નથી પરિણામે

-૩- સમાન અંશવાળા સ્નિગ્ધ - સ્નિગ્ધ પરમાણુઓના તથા રૂક્ષ રૂક્ષ પરમાણુઓના સ્કન્ધ બનતા નથી.

-૪- સૂત્રકારે આ રીતે કરેલા નિષેધનો અર્થ એ છે કે અસમાન ગુણવાળા સર્દશ અવયવોનો બંધ થઈ શકે છે. એટલે કે

-૫- મધ્યમ ગુણી અને ઉત્કૃષ્ટ ગુણી પણ સમાન સંખ્યા વાળા અને સર્દશ પણ હોય તો તેઓનો પરસ્પર બંધ થઈ શકે નહીં પરંતુ થોડા-વત્તા ઓછા કે વધુ અંશો હોય તેવા સર્દશ પુદ્ગલો તો બંધ પામી જ શકે છે.

-૬ અર્થાત્

- જો ગુણની સામ્યતા ન હોય તો સર્દશ કે અસર્દશ કોઈપણ પ્રકારના પુદ્ગલો પરસ્પર બંધ પામી શકે છે. તેમજ

- ગુણની સામ્યતા હોય તો પણ અસર્દશ ગુણોનો પારસ્પારિક બંધતો થઈ જ શકે છે.

-૭ વળી એક ગુણ અંશવાળો પણ અસર્દશ એવા બે કે તેથી અધિક ગુણવાળા પુદ્ગલ અવયવ સાથે પરસ્પર જોડાઈ શકે છે

- ૮ અહીં સર્દશતાનું વિધાન જાતિની દ્રષ્ટિએ છે જ્યારે સામ્યતાનું ગુણકૃત્ સમતાની દ્રષ્ટિએ છે તેથી

- એક સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા સાથે એક સ્નિગ્ધ ગુણ વાળાનો બંધ ન થાય

-બે સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા સાથે બે સ્નિગ્ધ ગુણ વાળાનો બંધ ન થાય

-ત્રણ સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા સાથે ત્રણ સ્નિગ્ધ ગુણ વાળાનો બંધ ન થાય

- સંખ્યાત સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા સાથે સમ-સંખ્યાત સ્નિગ્ધ ગુણ વાળાનો બંધ ન થાય

અસંખ્યાત સ્નિગ્ધ ગુણ વાળા સાથે સમ-અસંખ્યાત સ્નિગ્ધ ગુણ વાળાનો બંધ ન થાય
આ જ વાત રૂક્ષ ગુણમાં પણ સમજી લેવી

—૯— જો સર્દશ પણાનું ત્રણ કરવામાં ન આવ્યું હોત તો બે ગુણ વાળા સ્નિગ્ધનો બે ગુણ વાળા
રૂક્ષ સાથે કે ત્રણ ગુણવાળા સ્નિગ્ધનો ત્રણ ગુણવાળા રૂક્ષ સાથે વગેરે વિસર્દશ બંધ થઈ જ નશકત
અહીં સર્દશાનામ્ પદ મૂકી સદશ શબ્દ ઉપર એટલા માટે જ ભાર મુકેલ છે કે જેથી
વિસર્દશ પુદ્ગલાંમાં ગુણનું સામ્ય હોય તો પણ બંધ થાય

— ગુણ સામ્ય અને સર્દશતા પરથી બંધને સમજાવતું કોષ્ટક—

ઉદાહરણ રૂપ પુદ્ગલ સંખ્યા	સર્દશતા	ગુણ સામ્યતા	બંધ
પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધ તથા સપ્તગુણ સ્નિગ્ધ	સર્દશ	નથી	થાય
ચાર ગુણ સ્નિગ્ધ તથા દશ ગુણ સ્નિગ્ધ	સર્દશ	નથી	થાય
પાંચ ગુણ રૂક્ષ તથા દશ ગુણ રૂક્ષ	સર્દશ	નથી	થાય
ચાર ગુણ રૂક્ષ તથા દશ ગુણ રૂક્ષ	સર્દશ	નથી	થાય
પાંચ ગુણ રૂક્ષ તથા પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધ	અસર્દશ	છે	થાય
ચાર ગુણ રૂક્ષ તથા ચાર ગુણ સ્નિગ્ધ	અસર્દશ	છે	થાય
પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધ તથા પાંચ ગુણ સ્નિગ્ધ	સર્દશ	છે	નથાય
પાંચ ગુણ રૂક્ષ તથા પાંચ ગુણ રૂક્ષ	સર્દશ	છે	નથાય

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૩૨ થી ૩૬ નો સંદર્ભ સાથે સૂત્ર ૩૬ના આગમ સંદર્ભમાં છે.

☆ અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ:- દ્રવ્યલોક પ્રકાશ-સર્ગ: ૧૧ શ્લોક: ૨૮

□ [9] પદ:-

(૧) આ સૂત્રનું પ્રથમ પદ સૂત્ર: ૩૨ના પદ સાથે કહેવાયું છે

(૨) બીજું પદ પણ સૂત્ર ૩૨ થી ૩૬ નું એક સાથે સૂત્ર: ૩૨ના અંતે છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો મુખ્ય સૂર એટલો જ છે કે ગુણની સામ્યતા હોય ત્યારે
સર્દશ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી આપણે તો પરમાત્માના ગુણ સાથે સામ્યતા છે નહીં કેમ કે
પરમાત્મા તો અનંત ગુણોની ઘણી છે અને આપણે તો નિર્ગુણ-પામર એવા સામાન્ય જીવ
છીએ એટલે આપણે તેમની સાથે બંધ કરવો હોય અર્થાત્ જોડાણ કરવું હોય તો સૂત્રકાર
મહર્ષિનો નિષેધ છે નહીં. તેથી સતત ભક્તિમાં લીન બની તેમની સાથે જોડાણ કરવું

આ તો એક ઉપદેશાત્મક કે બોધાત્મક નિષ્કર્ષ થયો ખરેખર સૂત્રાશ્રિત વિચારણા કરીએ
તો વર્તમાન-રસાયણ શાસ્ત્ર સામે એક પડકાર રૂપ એવી રજૂઆત સૂત્રકાર મહર્ષિએ કરી છે.
રસાયણ શાસ્ત્રમાં અનેક મિશ્રણો-સંયોજનની વાત આવે છે. આ બધાની ભૂમિકા રૂપસાબિતી
સૂત્રકાર મહર્ષિ એ સચોટ રીતે રજૂ કરી, જૈન દર્શન પરત્વની શ્રદ્ધાને દૃઢ બનાવવા ઉત્તમ
નિમિત્ત પૂરૂ પાડે છે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૩૫

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સર્દશ પુદ્ગલોમાં ગુણની અસમાનતા હોય તો બંધ થઈ શકે, તેવા પૂર્વ સૂત્રના વિધાન પરત્વેના અપવાદને જણાવવા માટે આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- દ્વયધિકાદિગુણાનાં તુ

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્- દ્વિ - અધિક - આદિ - ગુણાનામ્ તુ

□ [4] સૂત્રસાર:- દ્વિગુણ આદિ અધિક ગુણવાળા [સર્દશ-સમાન જાતિના પુદ્ગલો]નો [બંધ] થાય છે

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:- :-

દ્વિ(ગુણ)- બે ગુણ, સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા બે અંશ

અધિકાદિ(ગુણ):- અધિક ગુણવાળા [સર્દશ પુદ્ગલોમાંના એકની અપેક્ષાએ બીજાનું દ્વાધિક ગુણ પણાને જણાવે છે.]

તુ :- પરંતુ, બંધ થાય છે એવો અર્થ અહીં સમજી લેવો.

□ [6] અનુવૃત્તિ:-

-૧- ગુણસામ્યે સદ્શાનામ્ - સૂત્ર ૫:૩૪ થી સદ્શાનામ્

-૨- સ્નિગ્ધરૂક્ષતાત્ બન્ધઃ સૂત્ર ૫:૩૨ થી બન્ધઃ

□ [7] અભિનવટીકા:- આ પૂર્વે સૂત્ર ૫:૩૪ ગુણ સામ્યે સર્દશાનામ્ માં ગુણની સામ્યતા હોય ત્યારે સર્દશ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી. એ પ્રમાણે કહ્યું અર્થાત્ ગુણની અસમાનતા હોય તો પુદ્ગલોનો બંધ થઈ શકે છે એવો અર્થ પ્રતિપાદિત થયો.

આ અર્થના અપવાદને જણાવવા માટે અથવા વિશેષતાના કથનને માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે કે

(૧) સર્દશ-સમાન જાતિના પુદ્ગલ હોય

(૨) ગુણની અર્થાત્ સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ શક્તિના અંશોની વિષમતા હોય તો પણ બે ગુણ કે તેથી વધુ ગુણની અધિકતા હોય તો પરસ્પર બંધ થાય

દ્વયધિક-આદિગુણાનામ્:-

-દ્વાધ્યામ્ ગુણવિશેષાધ્યામ્ અન્યસ્માત્ અધિકઃ યાઃ પરમાણુઃ

-બીજા પરમાણુની તુલના એ તે પરમાણુ ની સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા ના બે શક્તિ અંશો વધારે હોય તે પરમાણુ દ્વયધિક કહેવામાં આવે છે

-બે કે તેથી વધુ ગુણો ને જણાવવા માટે અહીં દ્વયધિકાદિ ગુણાનામ્ જેની આદિમાં બે અધિક પુદ્ગલ છે તે

અર્થાત્ જેની સાથે બંધ થવાનો છે તે પુદ્ગલની તુલના એ આ પુદ્ગલ બે ગુણ અધિક, ત્રણગુણ અધિક, ચાર ગુણ અધિક, સંખ્યાત ગુણ અધિક, અસંખ્યાત ગુણ અધિક યાવત્ અનંત અધિક હોય તો પરસ્પર બંધ થાય

બે ગુણ અધિક એ તુલનાત્મક અધિકતાનું જઘન્ય માપ છે ત્યાંથી માંડીને અનંત ગુણ અધિકતા પર્યન્ત ગુણની ગમે તે અધિક સંખ્યા હોય તો પણ બંધ થાય

❖ તુ:- આ સૂત્રમાં મુકાયેલા તુ શબ્દના બે અર્થો કરેલા છે

-૧ સૂત્ર ૫:૩૩ ન જઘન્યગુણાનામ્ થી આવતી ન કારની અનુવૃત્તિ અટકાવી છે. અર્થાત્ નિષેધ નો નિષેધ કરવો છે અને બંધના સદ્ભાવનું જ્ઞાપન કરવું છે.

-૨ સૂત્ર ૫:૩૨ માં આવતો બન્ધ શબ્દ અહીં સ્વીકારવાનો છે અર્થાત્ બન્ધ ની વિધિને અહીં પુનઃ પ્રસ્થાપિત કરવાની છે.

—અત્ર તુ શબ્દો વ્યાવૃત્તિ વિશેષણાર્થઃ ।

— પ્રતિષેધં વ્યાવર્તીતિ બન્ધં ચ વિશેષયતિ ।

❖ સંકલિત વિશેષાર્થ:-

-૧- અસમાન અંશ[-ગુણ]વાળા પણ સર્દશ અવયવોમાં જ્યારે એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ કરતા બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ બે અંશ, ત્રણ અંશ, ચાર અંશ આદિ અધિક હોય તો, એ બે સર્દશ [-સમાન જાતિના] અવયવો નો બંધ થઈ શકે છે.

-૨- તેથી જ જો એક અવયવના સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ કરતા બીજા અવયવનું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ એક અંશ અધિક હોય તો તે બે સર્દશ અવયવોનો બંધ થઈ શકતો નથી.

-૩- અહીં “દ્વયધિક” એવું પદ હોવાથી ઓછામાં ઓછી ત્રણ અંશ વિશેષ સંખ્યાથી પરસ્પર બંધની શરૂઆત થાય છે. કેમ કે

—જઘન્ય થી એક ગુણતો સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષતા હોવાનો જ એકગુણ પણ નમાનીએ તો તો તે પરમાણુનોજ અભાવ થઈ જશે.

—હવે જો શબ્દ નો વિચાર કરીશું તો એક પુદ્ગલના એક અંશની નિત્યતા હોવાથી બીજા પુદ્ગલમાં ત્રણ અંશ ઓછામાં ઓછા હોય તો જ તે પુદ્ગલ બે ગુણ સંખ્યામાં અધિક થઈ શકશે

-૪- આથી જ કોઈ એક પુદ્ગલ અવયવ થી બીજા પુદ્ગલ અવયવમાં સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ ના અંશ [બે અધિકાદિ અર્થાત્] બે, ત્રણ, ચાર પાંચ સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત અંશ અધિક હોય તો પણ બંધ માનવામાં આવેલ છે. - ફક્ત એક અંશ અધિક હોય તો બંધ માનવામાં આવતો નથી.

-૫- એક અંશને જઘન્ય કહેલો છે એનાથી એક અંશ અધિક અર્થાત્ બે અંશો ને એકાધિક કહે છે.

— જો બે અંશ અધિક હોય તો તે ત્રણ અંશોને દ્વયધિક કહે છે

— જો ત્રણ અંશ અધિક હોય તો તે ચાર અંશોને ત્રયધિક કહે છે.

— જો ચાર અંશ અધિક હોય તો તે પાંચ અંશોને ચતુરાધિક કહે છે.

— એ રીતે આ ગણતરી અનંતાનંત અધિક સુધી કરી શકાય છે.

-૬- જો કે અહીં એક વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે કે આ સમગ્ર તુલના જઘન્ય અંશને આશ્રીને કરેલી છે પણ સૂત્રકાર મહર્ષિનો ઉદ્દેશ ફક્ત જઘન્ય અવયવ સાથેના બંધને જણાવવાનો નથી.

— કોઈ પણ પુદ્ગલ અવયવ હોય તેના જેટલા અંશો હોય તે અંશો કરતા દ્વયધિક પણું

અહીં સમજવાનું છે. એટલે માનો કે એક પુદ્ગલોમાં સ્નિગ્ધતા ના ચાર અંશ છે, તો તેની સાથે જોડાનાર પુદ્ગલની સ્નિગ્ધતા ઓછામાં ઓછા છ અંશ તો હોવીજ જોઈએ'

—૭- સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્રમાં જે દ્વયધિકાદિ કહ્યું છે તે નિયમ પણ સર્દશ-સમાન જાતિય પુદ્ગલને આશ્રીને સમજવો આ નિયમ અસર્દશ પુદ્ગલોને લાગુ પડતો નથી. અર્થાત્ સમાન અંશ વાળા કે એકાધિક અંશવાળા એવા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થઈ શકે છે.

—૮- આ રીતે પૂર્વ સૂત્રમાં સર્દશ પુદ્ગલોમાં ગુણ સામ્ય હોય તો બંધ ન થાય એમ કહ્યું છે એનો અર્થ એ કે સર્દશ પુદ્ગલોમાં ગુણ વૈષમ્ય હોય તો બંધ થાય-જયારે આ સૂત્ર તે ગુણ વૈષમ્ય માં પણ આગળ વધીને કહે છે કે એક ગુણ વૈષમ્ય હોય તો પણ બંધ ન થાય દ્વિગુણ કે તેથી અધિક વૈષમ્ય હોય તો જ બંધ થાય

❁ સૂત્ર: ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫ નો સાર:-

[૩૨] પુદ્ગલોમાં રહેલ સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષગુણના કારણે ગમે તે ગુણ વાળા પુદ્ગલનો ગમે તે ગુણવાળા પુદ્ગલની સાથે બંધ થાય

[૩૩] જધન્ય ગુણ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ ન થાય પણ જધન્યગુણ વાળા પુદ્ગલોનો મધ્યમ ગુણ કે ઉત્કૃષ્ટ ગુણ પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય તથા મધ્યમ અથવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણ પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ પણ થાય

[૩૪] આ ફલિતાર્થમાં એક અપવાદ મુકાયો કે સર્દશ પુદ્ગલોમાં પણ જો ગુણ સામ્યતા હોય તો બંધ ન થાય અર્થાત્ જો ગુણ વૈષમ્ય હોય તો સર્દશ પુદ્ગલોમાં બંધ થાય.

[૩૫] સૂત્ર: ૩૪ ની વાત નો અહીં સંકોચ કરાયો છે સર્દશ પુદ્ગલોમાં પણ એક ગુણ વૈષમ્ય હોય તો બંધ ન થાય દ્વિગુણ ત્રિગુણ કે અધિક વૈષમ્ય હોય તો બંધ થાય

આ રીતે સર્દશ પુદ્ગલો અને વિસર્દશ પુદ્ગલો માટે ના બંધની વાત ચાર સૂત્રો થકી કહી છે.

ભાષ્યવૃત્યનુસારી કોષ્ટક	સર્દશ	વિસર્દશ
૧ જધન્ય + જધન્ય	બંધ ન થાય	બંધ ન થાય
૨ જધન્ય + એકાધિક	બંધ ન થાય	બંધ થાય
૩ જધન્ય + દ્વયધિક	બંધ થાય	બંધ થાય
૪ જધન્ય + ત્રયાદિ અધિક	બંધ થાય	બંધ થાય
૫ જધન્યતર+સમ જધન્યેતર	બંધ ન થાય	બંધ થાય
૬ જધન્યતર+એકાધિક જધન્યેતર	બંધ ન થાય	બંધ થાય
૭ જધન્યતર+દ્વયધિક જધન્યેતર	બંધ થાય	બંધ થાય
૮ જધન્યતર+ ત્રયાદિધિક જધન્યેતર	બંધ થાય	બંધ થાય

□ [૮] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર: ૩૨ થી સૂત્ર: ૩૬ નો આગમ સંદર્ભ એક સાથે સૂત્ર: ૩૬ ના અંતે આપેલ છે.

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ: ૧૧ શ્લોક: ૨૮

□ [9]પદ:-

- (૧) આ પદ સૂત્ર:૩૫-સૂત્ર:૩૬નું સંયુક્ત પદ છે.
બે અધિક ગુણ અંશ વધતા બંધ પુદ્ગલ પામતા
સમઅધિક પરિણામ પામે અંશ ન્યૂનાધિકતા
- (૨) પદ-બીજું પૂર્વ સૂત્ર:૩૨ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10]નિષ્કર્ષ:- પૂર્વસૂત્રમાં જણાવ્યાનુસાર મિશ્રણ-સંયોજન ની રાસાયણિક પ્રક્રિયાનું જે આધુનિક વિજ્ઞાન છે. તેમાં અનેક પ્રયોગો ને આધારે જે સત્યો કે તારણો કાઢવામાં આવ્યા છે તેના કરતા અનેક ગણું સચોટ, અનેક ગણુ ચઢીયાતુ અને શાશ્વત સત્યરૂપ તારણ જણાવીને જિનેશ્વર પરમાત્માએ જૈન દર્શન ની વ્યાપકતા તથા વૈશ્વિક વ્યવસ્થાના મૂલ્યવાનુ નિયમોનું સચોટ દર્શન કરાવેલ છે જે આપણને જ્ઞાન ઉપરાંત શ્રદ્ધાના દ્વંદ્વીકરણ માટે પણ ઉપયોગી થાય છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૬

- [1]સૂત્રહેતુ:- આ સૂત્ર થકી સ્કંધમાં થતા સ્પર્શના પરિણામ ને સૂત્રકાર જણાવે છે.
- [2]સૂત્ર:મૂળ:- *બન્ધેસમાધિકૌ પારિણામિકૌ
- [3]સૂત્ર:પૃથક્:-બન્ધે - સમ - અધિકૌ પારિણામિકૌ
- [4]સૂત્રસાર:- [પુદ્ગલનો] બંધ થયા પછી સમ અધિક [ગુણ અનુક્રમે સમ અને હીન ગુણને પોતાના રૂપે] પરિણમમાવે છે. અર્થાત્.....

- [૧- સમાન ગુણવાળાનો સમાન ગુણ પરિણામ થાય છે. અને
૨- હીન ગુણનો અધિક ગુણ પરિણામ થાય છે.]

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

બન્ધે:- પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થયા પછી

સમ:- સમાન ગુણવાળા

અધિક:-અધિક ગુણવાળા

પારિણામિક-પારિણામક, પરિણમન કરાવવાવાળા

□ [6]અનુવૃત્તિ:- દ્વયધિકાદિ ગુણાનાં ૫:૩૫ ગુણ શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7]અભિનવટીકા:- બંધનો વિધિ નિષેધ બતાવતાં પ્રશ્ન થાય છે કે જે સર્દશ પરમાણુઓનો અથવા વિસર્દશ પરમાણુઓનો બંધ થાય છે એમાં કોણ કોને પરિણત કરે છે?

પૂર્વસૂત્ર:૩૩માં સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવી ગયાકે સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ ગુણવાળા પુદ્ગલોનો પરસ્પર બંધ થાય છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે.

-(૧)સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલનો પરસ્પર બંધ થાય જેને વિસર્દશ કહ છે

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં બન્ધેઝધિકૌ પારિણામિકૌ વ એ પ્રમાણે પાઠ નોંધેલ છે.

-(૨)સ્નિગ્ધ અને સ્નિગ્ધ પુદ્ગલનો પરસ્પર બંધ થાય. જેને સર્દશ કહે છે

-(૩)રૂક્ષ અને રૂક્ષ પુદ્ગલનો પરસ્પર બંધ થાય જેને સર્દશ કહે છે

આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે બંધ થયા પછી ઉત્પન્ન થતા સ્કંધ માં કયો ગુણ રહે તે વાત આ સૂત્ર સમજાવે છે.

❖ **બન્ધે:-** બન્ધ નો અધિકાર ચાલે છે. તેની વ્યાખ્યા પૂર્વે થયેલી જ છે.

બન્ધે - સંયોગે :- પુદ્ગલોના પારસ્પરિક જોડાણ થયે છે.

❖ **સમ:-** સમએટલે તુલ્ય અથવા સમાન. અહીં ગુણ શબ્દની અનુવૃત્તિ પૂર્વસૂત્રમાંથી લેવાની છે. તેથી સમગુણ અર્થાત્ સમાન ગુણવાળા. જેમ કે દ્વિગુણ-દ્વિગુણ, ત્રિગુણ ત્રિગુણ એ સમ છે.

❖ **અધિક:-** અધિક એટલે વધુ. આ શબ્દ તુલનાત્મક સંખ્યાને જણાવે છે અને અહીં પણ ગુણ શબ્દની પૂર્વસૂત્રથી અનુવૃત્તિ લેવી છે. તેથી દ્વિગુણ કરતા ત્રિગુણ અધિક છે. ત્રિ ગુણ કરતા પંચગુણ અધિક છે. અર્થાત્ પારસ્પરિક જોડાનાર પુદ્ગલોમાં એકની સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતા ના અંશો કરતા બીજા પુદ્ગલોની સ્નિગ્ધતા અથવા રૂક્ષતાના અંશો અધિક છે.

❖ **પારિણામિક:-** પરિણમન થવું પરિણામાવવું

-જ્યારે બે સમગુણ પુદ્ગલનું પરસ્પર જોડાણ થાય ત્યારે ઉત્પન્ન થતા સ્કન્ધમાં જે ગુણ પરિણમે તેને પરિણમન કહે છે.

-એ જ રીતે અધિક ગુણ વાળા અને હીન ગુણ વાળા બે પુદ્ગલોનું પરસ્પર જોડાણ થાય ત્યારે હીન ગુણ વાળા નું અધિક ગુણ વાળા પુદ્ગલ રૂપે નવા સ્કન્ધમાં પરિણમવું તેને પરિણમન કહે છે.

❖ **સંકલિત અર્થ:-** આ સૂત્રના સામાન્ય અર્થને તો “સૂત્રસાર” વિભાગમાં જણાવેલ જ છે પણ થોડા વિશેષ સ્પષ્ટી કરણો અહીં મુદ્દા સ્વરૂપે રજૂ કરીએ છીએ.

-૧-સમગુણ બન્ધ :-જ્યારે બંને પુદ્ગલોમાં ગુણની દ્રષ્ટિએ સમાનતા [ગુણસામ્યતા]રહેલી હોય ત્યારે:-

[૧]સૂત્ર:૩૪ મુજબ સમાન ગુણ વાળા સર્દશ પુદ્ગલોનો બંધ થતો નથી. અર્થાત્ સ્નિગ્ધ નો સ્નિગ્ધ સાથે અને રૂક્ષનો રૂક્ષ પુદ્ગલ સાથે બંધ થતો નથી. માટે ત્યાં આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ થશે નહીં.

[૨]સમાન ગુણવાળા એવા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પુદ્ગલોનો બંધ થઈ શકે છે. કારણકે ગુણસામ્યે માં સદ્શાનામ્ ઉત્તર પદ છે અર્થાત્ વિસર્દશ પુદ્ગલો ના બંધનો નિષેધ કર્યો નથી માટે વિસર્દશ એવા સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ બંને પુદ્ગલો પરસ્પર બંધ થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ વિસર્દશ એવા સમગુણી પુદ્ગલોમાં થાય છે ત્યારે:-

દ્વ્ય ક્ષેત્ર કાળ અને ભાવને આશ્રીને

— ક્યારેક સ્નિગ્ધગુણ રૂક્ષગુણને સ્નિગ્ધ રૂપે બદલી નાખે છે

— જેમ કે બે અંશ સ્નિગ્ધના અને બે અંશ રૂક્ષના છે આ બંને પુદ્ગલોનો બંધ થાય છે ત્યારે કોઈ એક સમ બીજા સમને પોતાના રૂપમાં પરિણામાવે છે. તેથી કાંતો સ્નિગ્ધ ગુણ વાળો

સ્કન્ધ બને છે અથવા તો રૂક્ષ ગુણ વાળો સ્કન્ધ બને છે.

-૨ અધિક ગુણ બન્ધ્વ:-જ્યારે બેમાંથી કોઈ એક પુદ્ગલ [પરમાણુ કે સ્કન્ધ] ની અપેક્ષા એ બીજા પુદ્ગલના સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાના અંશો [ગુણો] વધારે [અધિક ગુણ] હોય ત્યારે:-

[૧] સૂત્ર: ૩૫ મુજબ સર્દશ પુદ્ગલોમાં દ્વયધિક પાણું હોય તો બંધ થઈ શકે છે. અર્થાત્ દ્વયધિકાદિગુણ વાળા સ્નિગ્ધ નો સ્નિગ્ધ સાથે કે તેવાજ રૂક્ષનો રૂક્ષ સાથે બંધ થઈ થાય છે. તેથી આ સૂત્રની ત્યાં પ્રવૃત્તિ પણ થશે - આ સંજોગોમાં અધિક ગુણવાળા પુદ્ગલ- હિન ગુણવાળાને પોતાના રૂપે પરિણમાવે છે. જેમ કે:-

સર્દશ:- પાંચ અંશ સ્નિગ્ધત્વ વાળાનો ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધત્વ વાળા પુદ્ગલ સાથે બંધ થાય ત્યારે હિનગુણ વાળા એવા ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધત્વ ને પાંચ અંશ સ્નિગ્ધત્વ વાળો પુદ્ગલ પોતા રૂપે પરિણમાવે છે ત્યારે તે ત્રણ અંશ સ્નિગ્ધત્વ પણ પાંચ અંશ પરિમાણ થઈ જાય છે.

-એ જ રીતે પાંચ અંશ રૂક્ષત્વ વાળો પુદ્ગલ ત્રણ અંશ રૂક્ષત્વ વાળા સાથે જોડાય ત્યારે તે ત્રણ અંશવાળો રૂક્ષ પુદ્ગલ, પાંચ અંશવાળા રૂક્ષ પુદ્ગલના સંબંધથી પાંચ અંશ પરિમાણ રૂપ આપો સ્કન્ધ બની જાય છે

વિસર્દશ:- માનો કે બંને પુદ્ગલની જાતિ અસમાન છે તો અધિક ગુણવાળો પુદ્ગલ હિન ગુણવાળા પુદ્ગલને પોતારૂપે પરિણમાવશે - જેમ કે પાંચ અંશ સ્નિગ્ધત્વ વાળો ત્રણઅંશ રૂક્ષત્વ વાળા સાથે બંધ પામે ત્યારે તે સમગ્ર સ્કન્ધ સ્નિગ્ધત્વરૂપે ફેરવાઈ જાય છે કેમ કે સ્નિગ્ધત્વના અંશો અધિક છે-અને

-જો પાંચ ગુણ રૂક્ષપુદ્ગલ, ત્રણ ગુણસ્નિગ્ધ વાળા સાથે બંધ પામે તો આપો સ્કન્ધ પાંચગુણ રૂક્ષમાં પલટાઈ જશે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- સૂત્ર ૩૨ થી ૩૬નો સંયુક્ત પાઠ:-

બંધ પરિણામે ણં બંધે ! કતિવિધે પળ્લત્તે ? ગોયમા ! દુવિહે પળ્લત્તે, તં જહા ણિદ્ધબંધણ પરિણામે લુક્ખબંધણ પરિણામે ય ।

સમણિદ્ધયાએ બંધો ન હોતિ, સમલુક્ખયાએ વિ ણ હોતિ । વેમાયણિદ્ધ લુક્ખતણેણ બંધો ઉ સ્ખંધાણં ણિદ્ધસ્સ ણિદ્ધેણ દુયાહિણં ણિદ્ધસ્સ લુક્ખેણ ઉવેદિ બંધો, જહણ્ણ વજ્જો વિસમો સમોવા ❖ પ્રજ્ઞા. પ. ૧૩-સૂ. ૧૮૫

□ [9] પદ:-

(૧) પ્રથમ પદ પૂર્વસૂત્ર: ૩૫માં કહેવાઈ ગયું છે.

(૨) જેદ્વ્યક્ષેત્ર સમયે વળી ભાવ વશ્યે વિસર્દશ સમગુણી પલટાય બેને ના સર્દશ સમગુણે કદી થાય બંધ હીનાંશ ને શમવતા અધિકાંશવંત

□ [૧૦] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ પૂર્વવત સમજવો છતા બોધાત્મક નિષ્કર્ષરૂપે એમ કહી શકાય કે અધિક ગુણવાળા હિન ગુણ ને પોતાએ પરિણમાવે છે. માટે અધિક

ગુણવાળા એવા તીર્થંકરની સાથેજ બંધ કરવો જેથી હીન ગુણવાળા આપણને તે પોતાના જેવા અધિક ગુણવાળા રૂપે પલટાવે.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૩૭

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પૂર્વે જે ધર્માદિ પાંચ દ્રવ્યની વાત કરેલી તે દ્રવ્યના લક્ષણને આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *ગુણપર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્-ગુણ - પર્યાય વદ્ દ્રવ્યમ્

□ [4] સૂત્રસાર:- ગુણ અને પર્યાય વાળુ દ્રવ્ય છે [અર્થાત્ જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે]

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

ગુણ:- ગુણ-સદા રહેનારા જ્ઞાનાદિ, સ્પર્શાદિ ધર્મા

પર્યાય:- પર્યાય, ઉત્પન્ન થનારી તથા નાશ પામનાર અવસ્થા વિશેષ

વત્:- મતુપ્ પ્રત્યયના મત્ નું વત્ થયું છે.

દ્રવ્યમ્- દ્રવ્ય, -પૂર્વે સૂત્ર-૫:૨, ૫:૫ માં કહેવાઈ ગયું છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- પૂર્વ સૂત્રની કોઈ અનુવૃત્તિ અહીં વર્તતી નથી

□ [7] અભિનવટીકા:- દ્રવ્યનો “દ્રવ્ય” શબ્દથી આ પહેલા ઉલ્લેખ થયેલો જ છે.

તેનું લક્ષણ પ્રસ્તુત સૂત્ર થકી જણાવવામાં આવે છે. જેમ કે આ અધ્યાયના પ્રારંભે જ બીજું સૂત્ર દ્રવ્યાણિ જીવાષ્વ માં દ્રવ્ય નો ઉલ્લેખ થયો ધ્વણી સૂત્ર ૫:૫ આકાશાદેક દ્રવ્યાણિ માં ફરી દ્રવ્ય શબ્દનો ઉલ્લેખ થયો, પૂર્વે અધ્યાય:૧ સૂત્ર:૩૦માં ઉલ્લેખ થયો હતો પણ દ્રવ્યનું સર્વસાધારણ લક્ષણ સૂત્રકાર મહર્ષિ એ જણાવેલ ન હતું.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલસ્તિકાય અને જીવસ્તિકાય એ પાંચ પ્રકારના દ્રવ્યો જેના ધર્મ કે ગુણને પણ આ અધ્યાયમાં જ પૂર્વે જણાવી ગયા. આ સૂત્ર થકી દ્રવ્યના લક્ષણને જણાવવા ઉપરાંત “ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવયુક્ત સત્” ની સાથે તેની કેવીરીતે યથાથ અવિરુદ્ધતા રહેલી છે તેની પણ સમજણ અપાયેલી છે.

અલબત્ત ઉત્પાદવ્યયઘ્રૌવ્યયુક્તમ્ સત્ એ સત્નું લક્ષણ છે પણ દ્રવ્યના લક્ષણ રૂપે આ સૂત્રની સાથે તેનો સુંદર સમન્વય થયેલો છે અથવા જોડાયેલો છે. કેમ કે દ્રવ્ય પણ સત્ જ છે. એવા દ્રવ્યને સૂત્રકાર મહર્ષિ અહીં ગુણ-પર્યાય વત્ કહીને આગવી ઓળખ રજૂ કરે છે.

❖ ગુણ:- ગુણ એક પ્રકારની શક્તિ વિશેષ છે જેનું વર્ણન સૂત્રકાર મહર્ષિ આગળ ઉપર સૂત્ર ૫:૪૦ માં દ્રવ્યાપ્રયા નિર્ગુણા ગુણા: થકી સ્વયં કરવાના જ છે તે ગુણ

*દિગમ્બર આમ્નાયમાં આ સૂત્ર ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્ એ પ્રમાણે છે.

—દ્રવ્યના અનેક પર્યાય પલટવા છતાં પણ જે દ્રવ્ય થી કદી પૃથક્ ન થાય, નિરંતર દ્રવ્યની સાથે સહભાવી રહે તે ગુણ કહેવાય છે.

—દ્રવ્યના પૂરા ભાગમાં તથા બધી અવસ્થામાં જે સાથે રહે તેને ગુણ કહેવામાં આવે છે.

—દ્રવ્યમાં શકિતની અપેક્ષાએ કરાતો ભેદ તે ‘ગુણ’ કહેવાય છે

—ગુણ અન્વયી અર્થાત્ નિત્ય હોય છે. પરિણામે તે સદા-સર્વદા દ્રવ્યની સાથે રહે છે. અને દ્રવ્યને કદી છોડતા નથી. આ ગુણોને લીધેજ એક દ્રવ્યથી બીજા દ્રવ્યની પૃથક્તા સિધ્ધ થાય છે. જો ગુણ ન હોય તો એકદ્રવ્ય બીજા દ્રવ્યરૂપ પણ થઈ જાય જેમકે “ઉપયોગ લક્ષણ જીવ” એવું કહ્યું હોવાથી જીવ બીજા દ્રવ્યોથી સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ વાળું સાબિત થતા તે પુદ્ગલ રૂપે સાબિત થતું નથી. એજ રીતે ‘સ્પર્શ રસ ગન્ધ વર્ણવાળા તે પુદ્ગલ એ કથન થી પુદ્ગલનું અલગ અસ્તિત્વ સિધ્ધ થાય છે. આ અલગ અસ્તિત્વને સિધ્ધ કરનાર તત્વ એ જ ગુણ

☆ ગુણ શબ્દ વિશે કંઈક વિસ્તાર:-

દરેક દ્રવ્યમાં અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો-પરિણામો હોય છે. આ ધર્મો-પરિણામો બે પ્રકારના છે. કેટલાંક ધર્મો દ્રવ્યોમાં સદા રહે છે. કદી પણ દ્રવ્યમાં તે ધર્મોનો અભાવ જોવા મળતો નથી. જયારથી દ્રવ્યની વિદ્યમાનતા છે ત્યારથી જ એ ધર્મોની દ્રવ્યમાં સત્તા [-એટલે કે અસ્તિત્વ] છે.

આ રીતે આ ધર્મો દ્રવ્યના સહભાવી અર્થાત્ સદા દ્રવ્યની સાથે રહેનારા છે. આવા સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામાં આવે છે.

—જેમ કે આત્મ દ્રવ્યનો ચૈતન્ય ધર્મ. ચૈતન્ય ધર્મ આત્માની સાથે જ રહે છે. આત્મા કદી ચૈતન્ય રહિત ન હોઈ શકે આત્મા અને ચૈતન્યનો સંબંધ સૂર્ય અને પ્રકાશ જેમ સદા સાથેજ રહેવાનો છે. આથી ચૈતન્ય એ આત્મ [-જીવ] દ્રવ્યનો ગુણ છે.

એ જ રીતે સ્પર્શ રસ, ગંધ વર્ણ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યના ગુણો છે. કારણ કે તે નિરંતર પુદ્ગલની સાથે રહે છે.

આથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળી શકે છે કે જે ધર્મો દ્રવ્યના સહભાવી હોય [નિત્ય સાથે રહેતા હોય] તે ધર્મો તે દ્રવ્યના ગુણો છે.

—સહભાવિન: (ઈતિ) ગુણા:

♣ પર્યાય:- સ્વોપણ ભાષ્ય “ ભાવાન્તરં સંજ્ઞાન્તરં ચ પર્યાય: ”

—ભાવાન્તર અને સંજ્ઞાન્તર ને પર્યાય કહે છે.

—ક્રમથી થતી વસ્તુની-ગુણની અવસ્થાને પર્યાય કહે છે.

—ગુણના વિકારને-વિશેષ કાર્યને પર્યાય કહે છે.

—દ્રવ્યમાં જે વિક્રિયા થાય અથવા અવસ્થા બદલાય તેને પર્યાય કહે છે.

—પર્યાય ને વ્યતિરેકી અર્થાત્ અનિત્ય કહેલ છે. આથી તે દ્રવ્યની સાથે સદા ન રહેતા બદલતા રહે છે.

—જેમ કે જીવને જ્ઞાન એ ગુણ છે. પણ આ ધડો છે તેવું જ્ઞાન, આ વસ્ત્ર છે તેવું જ્ઞાન એ જ્ઞાન ગુણના પર્યાયો છે.

—વ્યવહાર નયથી પર્યાયો દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્ન છે. અલબત્ત પર્યાય સર્વથા અભિન્ન હોય તો પર્યાયનો નાશ થતાંજ દ્રવ્યનો પણ નાશ થઈ જાય.

—અનાદિ નિધન દ્રવ્યોમાં પર્યાયોની પલટાતી અવસ્થાને જણાવવા માટે કહ્યું છે કે—જેમ સમુદ્રના પાણીમાં તરંગો બદલાયા કરે છે તેમ દ્રવ્યમાં સમયે સમયે પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે. અને નાશ પણ પામે છે.

—આ પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૯ ઉત્પાદવ્યયઐવ્ય. માં પણ ઉત્પાદ અને વ્યયની વ્યાખ્યા કરતી વખતે પર્યાયના આ અર્થને જણાવેલો જ છે. કેમ કે પર્યાય એટલે અવસ્થા તે ઉત્પન્ન થાય અને નાશ પણ પામે માટે તેને ઉત્પાદ વ્યય યુક્તમ્ કહેલી છે.

—ક્રમભાવિન: પર્યાયા:

✳ પર્યાય શબ્દ વિશે કંઈક વિસ્તાર:- દરેક દ્રવ્યમાં અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો-પરિણામો હોય છે. આ ધર્મો-પરિણામો બે પ્રકારના કહ્યા છે. જેમાં કેટલાંક ધર્મો દ્રવ્યોમાં સદા રહે છે તેને ગુણ કહેવાય છે. તે વાત ની વ્યાખ્યામાં કહેવાઈ ગઈ છે.

બીજા પ્રકારના ધર્મો-પરિણામો એવા છે, જે દ્રવ્યોમાં સદા સાથે રહેતા નથી પરંતુ ક્યારેક એ ધર્મ હોય અને ક્યારેક એ ધર્મ ન પણ હોય “ તેને પર્યાય” કહે છે.

—આવા ધર્મોને ક્રમભાવી-ઉત્પન્ન થનારા અને નાશ પામનારા કહ્યા છે. આ ક્રમભાવિ [-અર્થાત્ ઉત્પાદ-વિનાશશીલ] ધર્મોને પર્યાય કહેવામાં આવે છે. જેમ કે આત્માના જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનો પયોગ આદિ ધર્મો. આત્મામાં જ્યારે જ્ઞાનોપયોગ હોય છે ત્યારે દર્શનોપયોગ નથી હોતો અને દર્શનો પયોગ હોય છે ત્યારે જ્ઞાનો પયોગ હોતો નથી. તેથી અહીં જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ એ બે ધર્મો ક્રમભાવી-નાશ પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા -હોવાથી આત્માના પર્યાયો છે.

આ જ પ્રમાણે પુદ્ગલની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો:-

-વર્ણ એ ગુણ છે પણ કૃષ્ણ, શ્વેત વગેરે પાંચે પર્યાયો છે.

—રસ એ ગુણ છે પણ કડવો, મીઠો વગેરે પાંચે પર્યાયો છે.

—ગંધ એ ગુણ છે પણ સુરત્તિ કે દુરત્તિ પર્યાયો છે.

—સ્પર્શ એ ગુણ છે. પણ કઠિન-મૃદુ વગેરે આઠે તેના પર્યાયો છે.

આ બધાંને પર્યાયો એટલા માટે કહ્યા છે કે -કાલાન્તરે આ ધર્મો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.

વર્ણાદિ ચતુષ્કને ગુણ એટલા માટે કહ્યા કે પુદ્ગલમા વર્ણાદિ એ મૂળભૂત ધર્મો છે એ ધર્મનો નાશ કદી થતો નથી. ફક્ત તેના નીલ પીત આદિ પર્યાયો બદલાયા કરે છે.

✳ ગુણ-પર્યાય:-દરેક દ્રવ્યમાં અનંતા ગુણો અને અનંતા પર્યાયો રહેલા છે. -કહેલા છે

—દ્રવ્યો અને ગુણો ઉત્પન્ન ન થતા હોવાથી નિત્ય છે. અર્થાત્ તે અનાદિ-અનંત છે.

-પર્યાયો પ્રતિસમય ઉત્પન્ન થાય છે. અને નાશ પામે છે. આથી અનિત્ય છે. સાદિ સાંત છે. જો કે પર્યાયોનું સાદિ-સાંત પણ અથવા અનત્યતા વ્યક્તિની અપેક્ષાએ કહી છે, પ્રવાહની અપેક્ષાએ તો પર્યાયો પણ નિત્ય છે. દરેક દ્રવ્યોમાં સમયે-સમયે અમુક પર્યાયો નાશ પામે છે

અને અમુક પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય છે. અને એ રીતે પર્યાયોનો પ્રવાહ સદા ચાલ્યા કરે છે.

પર્યાયોના પ્રવાહનો આરંભ કે અંત ન હોવાથી પ્રવાહની અપેક્ષાએ પર્યાયો અનાદિ-અનંત છે.

—આ રીતે જેમ દ્રવ્યો ક્યારેય ગુણોથી રહિત હોતાનથી તેમ ક્યારેય પર્યાયોથી પણ રહિત હોતાં નથી.

—દ્રવ્યોમાં ગુણો-વ્યકિતની અપેક્ષાએ નિત્ય રહે છે. તે રીતે પ્રવાહની અપેક્ષાએ પર્યાયો પણ સદા રહે છે. અર્થાત્ બંનેનું સત્ તત્ત્વ[-વિદ્યમાનતા] તો સદા રહેલી જ છે.

—દરેક દ્રવ્યમાં સમયે સમયે અનંતા પર્યાયો રહેલા છે. પણ એક સમયે આ અનંતા પર્યાયોની ઉપલબ્ધિ ભિન્ન ભિન્ન ગુણોની અપેક્ષાએ થાય છે કોઈ એક ગુણની અપેક્ષાએ થતી નથી.

—કોઈ એક ગુણની અપેક્ષાએ એક સમયે એક જ પર્યાય હોય, જેમ કે જીવમાં ચૈતન્ય, વેદના [-સુખ, દુઃખનો અનુભવ], ચારિત્ર વગેરે ગુણોની અપેક્ષાએ એકજ સમયમાં અનંતા પર્યાયો છે.

—પરંતુ ફક્ત ચૈતન્ય ગુણની અપેક્ષાએ જ વિચારવામાં આવે તો એક સમયે જ્ઞાનોપયોગ કે દર્શનો પયોગ એ બેમાંથી કોઈ એક પર્યાય જ હોય છે.

—એ જ પ્રમાણે કોઈ એક પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન ગુણ અપેક્ષાએ એક સમયમાં અનંતા પર્યાયો રહેલા છે પણ વર્ણાદિ કોઈ એક ગુણની અપેક્ષાએ શ્વેત, કૃષ્ણ, નીલ, પીત આદિ પર્યાયો માંથી કોઈ એક જ પર્યાય હોય છે. અલબત્ત ત્રિકાળ અપેક્ષાએ વિચારીશું તો એક જ ગુણની અપેક્ષાએ પણ અનંતા પર્યાયો થશે.

—જેમ કે આત્માના ચૈતન્ય ગુણની અપેક્ષાએ આત્મામાં એક સમયે જ્ઞાનોપયોગ અને બીજા સમયે દર્શનોપયોગ, વળી ત્રીજા સમયે પુનઃ જ્ઞાનોપયોગ અને ચોથા સમયે પુનઃદર્શનોપયોગ, એ રીતે ઉપયોગનો પ્રવાહ ચાલતો હોવાથી ભૂત-ભાવિ-વર્તમાન એ ત્રિકાળ અપેક્ષાએ તો ચૈતન્ય ગુણના અનંતા પર્યાયો થાય જ છે.

— પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પણ વર્ણ નામના મૂળગુણના પર્યાયની ત્રિકાળ અવસ્થામાં શ્વેત, કૃષ્ણ, નીલ, આદિ અનંતા પર્યાયો થાય છે

—એક સમયે એક દ્રવ્યમાં પર્યાયોની અનંતતા અનંત ગુણોને આભારી છે. પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં સદા અનંતા ગુણો રહેલા છે તેથી કરીને પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં પ્રત્યેક સમયે પર્યાયો પણ અનંતા હોય છે.

જો કે આ અનંતા ગુણોની કલ્પના સામાન્ય બુદ્ધિવાળા જીવોને આવી શકતી નથી. વિશિષ્ટ જ્ઞાનીજ અનંત ગુણોને જાણી શકે છે છદ્મસ્થ જીવોની કલ્પનામાં તો આત્માના ચેતના, સુખ, ચારિત્ર, વીર્ય આદિ લક્ષણો જ જાણમાં હોય છે. એ જ રીતે પુદ્ગલના વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ પરિમિત ગુણોજ છદ્મસ્થના જ્ઞાનમાં આવે છે. બાકી અનંત ગુણોનું જ્ઞાન ફક્ત વિશિષ્ટજ્ઞાની-કેવળીને થઈ શકે છે જે શબ્દો થકી આપણે વર્ણવવા અસમર્થ છીએ

❖ વત્:-સૂત્રમાં ગુણ અને પર્યાય પછીનો વત્ પ્રત્યય છે.

—સૂત્રમાં વપરાયેલો વત્, મૂળભૂત મતુર્ (મત્) પ્રત્યયનું વ્યાકરણ ના નિયમાનુસાર થયેલ પરિવર્તિત રૂપ છે. પણ અહીં વત્ શબ્દ થકી કથંચિત્ ભેદાભેદ પણું સૂચવે છે.

—જેમગુણ અને પર્યાય દ્રવ્યથી અભિન્ન છે. છતાં પણ જ્યારે અહીં વત્ શબ્દ કથંચિત્ ભેદનો દર્શક છે. જેમ કે “સોનાની વીંટી” માં સોનું અને વીંટી અભિન્ન જ છે છતાં તેમાં કથંચિત્ ભેદ પણું સમજી શકાય છે. “કાણાવાળો થાંભલો” ત્યાં પણ કાણુ કંઈ થાંભલાથી જૂદુ નથી છતાં પણ કાણુ અને થાંભલા વચ્ચે કંઈક અંશે ભેદ નિર્દેશ તો સમજી શકાય તેવો જ છે. ઉદાહરણ રૂપે કહીએ તો જ્યારે કાણા નો જ નિર્દેશ કરવામાં આવે ત્યારે થાંભલામાં રહેલું કાણું અભિન્ન હોવા છતાં અંગુલિ નિર્દેશ કાણા તરફ જ થવાનો તેમ પુદ્ગલમાં પણ વર્ણાદિ ચારે અભિન્ન હોવા છતાં લીલી કેરી એવો શબ્દ બોલતા કેરીના લીલા વર્ણ તરફ અંગુલિ નિર્દેશ થવાનો જ છે.

❖ **ગુણપર્યાયવત્:** ગુણ પર્યાય અસ્ય સન્તિ અસ્મિન્ વા સન્તિ ઇતિ ગુણ પર્યાયવત્ ।

❖ **ષષ્ઠ્યન્ત અર્થ:**—ગુણ અને પર્યાય જેના હોય તેને ગુણ પર્યાય વત્ [—દ્રવ્ય] સમજવું જોઈએ.

❖ **સપ્તમ્યન્ત અર્થ:**—ગુણ અને પર્યાય જેમાં હોય તેને ગુણ પર્યાય વત્ [—દ્રવ્ય] સમજવું જોઈએ અહીં ષષ્ઠી કે સપ્તમી નિર્દેશ થી એવું ન સમજવું કે ગુણ અને પર્યાય એ દ્રવ્યથી કોઈ ભિન્ન વસ્તુ છે. કેમ કે જેમ સોનાની વીંટી કહીએ છીએ તો તેમાં સોનું અને વીંટી અભિન્ન જ છે. લાકડામાં કાણું એમ કહીએ ત્યારે લાકડું અને તેમાં રહેલું કાણું એબેમાં ભેદ પાડી શકાતો નથી. ફક્ત કથંચિત્ ભેદનો નિર્દેશ કરવા જ આ રીતે વ્યાખ્યા કરાઈ છે.

❖ **દ્રવ્ય:**—જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

—આપણે ગુણ અને પર્યાય બંનેની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા જોઈ આ ગુણ અને પર્યાય અર્થાત્ ધ્રૌવ્ય અને ઉત્પાદ-વિનાશશીલ ધર્મોથી યુક્ત હોય તે દ્રવ્ય

❖ **વિશેષ:**—

❖ **દ્રવ્યમાં રહેલો ગુણો બે પ્રકારના છે.** (૧) સાધારણ (૨) અસાધારણ.

જે ગુણો અમુક જ દ્રવ્યમાં હોય અને અન્યમાં ન હોય, તે ગુણો જે દ્રવ્યના હોય તેને દ્રવ્યના અસાધારણ ગુણો કહેવાય. જેમ કે ચેતના એ આત્માનો અસાધારણ ગુણ છે. કે જે બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં હોતો નથી વર્ણાદિ ચતુષ્ક એ પુદ્ગલનો આસાધારણ ગુણ છે તે બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં હોતો નથી.

—જે ગુણો અનેક દ્રવ્યોમાં હોય તે સાધારણ ગુણો કહેવાય જેમ કે અસ્તિત્વ, જ્ઞેયત્વ વગેરે આ ગુણો સર્વ દ્રવ્યમાં રહે છે.

❖ **દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયના રાસના આધારે વિશેષ ગુણોનું વર્ગીકરણ**

દ્રવ્ય	આત્મા	પુદ્ગલ	ધર્મ	અધર્મ	આકાશ	કાળ-[?]
વિ	જ્ઞાન	વર્ણ	ગતિહેતુતા	સ્થિતિહેતુતા	અવકાશદાન	વર્તના
શે	દર્શન	ગંધ				
ષ	સુખ	રસ				
ગુ	વીર્ય	સ્પર્શ				
ણ	ચેતનત્વ	અચેતનત્વ	અચેતનત્વ	અચેતનત્વ	અચેતનત્વ	અચેતનત્વ
	અમૂર્તત્વ	મૂર્તત્વ	અમૂર્તત્વ	અમૂર્તત્વ	અમૂર્તત્વ	અમૂર્તત્વ

❖ **પર્યાયના ભેદો:**—

પર્યાયના બે ભેદ કહ્યા છે. (૧) વ્યંજન પર્યાય (૨) અર્થપર્યાય

(૧) વ્યંજન પર્યાય- ત્રિકાળ સ્પર્શી પર્યાયને વ્યંજન પર્યાય કહે છે.

(૨) અર્થ પર્યાય- સૂક્ષ્મ વર્તમાન કાળ સ્પર્શી પર્યાય તે અર્થ પર્યાય છે.

—અહીં જીવના મનુષ્યપણાને આધારે બંનેને ઘટાવીએ તો

—૧ જન્મથી મરણ પર્યન્તની અવસ્થા તે વ્યંજન પર્યાય નું ઉદાહરણ છે

—૨ બાળ, તરુણ, યુવાન, પ્રૌઢ, વૃધ્ધ આદિ અવસ્થા તે અર્થ પર્યાયનું ઉદાહરણ છે.

☆ સમગ્ર સૂત્રનો સારાંશ:-

—૧ જેમાં ગુણ અને પર્યાય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

—૨ પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના પરિણામી સ્વભાવના કારણથી સમયે સમયે નિમિત્ત પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં પરિણત રહે છે. અર્થાત્ વિવિધ પરિણામોને પ્રાપ્ત કરે છે.

—૩ દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉત્પન્ન કરવાની જે શક્તિ તે જ એ દ્રવ્યનો ગુણ કહેવાય છે.

—૪ અને તે ગુણ જન્ય પરિણામને પર્યાય કહેવાય છે.

—૫ ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે.

—૬ એક દ્રવ્યમાં શક્તિ રૂપ અનન્તગુણ છે અને ભિન્ન ભિન્ન સમયને આશ્રીને થતા ત્રૈકાલિક પર્યાય પણ અનન્ત છે.

—૭ આ પર્યાયો વ્યક્તિશઃ સાદિસાન્ત છે અને પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ અનન્ત છે.

—૮ જીવ એ દ્રવ્ય છે કેમ કે તેમાં ચેતનાદિ અનન્ત ગુણો છે અને જ્ઞાન દર્શન રૂપ વિવિધ ઉપયોગ આદિ અનન્ત પર્યાયો છે.

—૯ પુદ્ગલ એ દ્રવ્ય છે કેમ કે તેમાં વર્ણઆદિ અનન્ત ગુણો છે અને નીલ-પીત આદિ અનન્ત પર્યાયો છે.

—૧૦ એ જ રીતે ધર્મ; અધર્મ, આકાશ એ ત્રણે દ્રવ્યો છે. અનુક્રમે ગતિ સ્થિતિ અને અવગાહ એ તેના ગુણ છે અને તે-તે સમયે, તે-તે પ્રદેશ આશ્રિત જીવ અને પુદ્ગલને ગતિ સહાય, સ્થિતિ સહાય કે અવગાહ દાન એ અનુક્રમે તેના પર્યાયો છે.

❁ પ્રશ્ન:-જૈન દર્શનમાં તો દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક બે નયના કથન પ્રસિધ્ધ છે. તેથી દ્રવ્ય અને પર્યાય સંજ્ઞા તો સિધ્ધ જ છે. પણ આ “ગુણ” સંજ્ઞા તમે ક્યાંથી લાવ્યા?

—સમાધાન. ગુણ એ દ્રવ્યનું અન્વય અંશ છે. નિત્ય છે. સહવર્તી છે અને આ ગુણને આશ્રીને જ તેના પર્યાયો છે

જો ગુણને જ માનવામાં નહીં આવે તો પર્યાયોનું અસ્તિત્વ જ નહીં રહે - જેમ કે પુદ્ગલમાં વર્ણ નામનો ગુણ નહીં માનો તો લીલો-પીળો-કાળો-ઘોળો વગેરે પર્યાયો આવશે ક્યાંથી?

વળી દ્રવ્યાર્થિક નય એટલે સામાન્યને ગ્રહણ કરે તે. હવે ગુણ એજ્યારે દ્રવ્યનું સામાન્ય રૂપજ છે. ત્યારે તેના ગ્રહણને માટે દ્રવ્યાર્થિક નયથી ભિન્ન કોઈ અન્ય નયની આવશ્યકતા જ રહેતી નથી.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

ગુણાણમાસઓ દવ્વં એગદવ્વિસ્સિયા ગુણા

લક્ષણં પજ્જવાણં તુ ઉભઓઅસ્સિયા ભવે ❀ ઉત્. અ.૨૮-ગા. ૬

❀ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) દ્રવ્યાપ્રયનિર્ગુણા ગુણા: ૫:૪૦

(૨) તદ્ભાવ: પરિણામ: ૫:૪૧

(૩) ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્ય યુક્તંસત્ ૫:૨૯

❀ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયનો રાસ

□ [9] પદ્ય:-

પદ્ય-સૂત્ર ૩૭-૩૮-૩૯નું સંયુક્ત

(૧) ગુણ અને પર્યાય વાળું દ્રવ્ય જિનવર કહે સદા
કાળને કોઈ દ્રવ્ય કહે છે અનંત સમયી સર્વદા

(૨) સૂત્ર ૩૭ થી ૪૦નું સંયુક્ત પદ્ય:-
પર્યાયો ગુણથી જ દ્રવ્ય બનતું, દ્રવ્યશ્રયી છે ગુણો
પોતે નિર્ગુણ તોય દ્રવ્ય મહી તે નિત્યે વસેલા ગુણો
કો આચાર્ય કહે અનંત સમયો પર્યાય છે કાળના
તેથી દ્રવ્ય ગણાયકાળ પણ એ ભાવિ ભૂતે ચાલુઆ

□ [10] નિષ્કર્ષ:- દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાય ત્રણ શબ્દોથી જણાતું આના નાનકડું સૂત્ર સમગ્ર વિશ્વ વ્યવસ્થા અને જીવના વિકાસક્રમને આવરી લે છે. આવડા નાના સૂત્ર ઉપર પૂ. યશોવિજયજી મહારાજાએ આખો રાસ બનાવેલો છે. જૈન દર્શનનું જબરદસ્ત તત્ત્વજ્ઞાન આ સૂત્રમાં ગુંથાયેલું છે અરે પરમાત્મા પણ છબ્રસ્થ કાળમાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયની જ ચિંતવના કરે છે.

નિષ્કર્ષ જન્ય વાત એ જ છે કે પ્રત્યેક જીવ પુદ્ગલને જો દ્રવ્ય સ્વરૂપે જ જોવામાં આવશે તેની પ્રત્યેક અવસ્થાને પર્યાય સ્વરૂપે જ સ્વીકારવામાં આવશે, તો જીવનમાં કયાંય રાગ-દ્વેષ કરવાપણું કે રતિ અરતિ મોહનીય સ્થાનકનું સેવન રહેશે જ નહીં જીવ કે પુદ્ગલ પ્રત્યે કોઈ મોહજન્ય પરિણામો નું ઉદ્ભવવા પાણું નહીં રહે.

આત્મા કેવળ સ્વ જીવદ્રવ્યની વિચારણામાં સ્થિર બની તેના સહભાવી એવા અનન્ય ગુણોને પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરી શકશે તો મનુષ્યત્વ આદિ સર્વે પર્યાય-અવસ્થાને પાર કરીને અંતિમ પર્યાય એવી સિદ્ધ અવસ્થાને પામી શકશે.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૩૮

□ [1] સૂત્રહેતુ:- કાળને વિશે સૂત્રકાર મહર્ષિ નિરૂપણ કરે છે

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *કાલ્પ્વેત્યેકે

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- કાલ: - ચ ઇતિ એકે

*દિગમ્બર આખાયામાં કાલ્પ્વ એ મુજબનો જ પાઠ છે.

❑ [4] સૂત્રસાર:- કોઈક [આચાર્ય કહે છેકે] કાળ પણ [દ્રવ્ય] છે

❑ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

કાલઃ કાળ, વર્તનાદિ જેના લક્ષણ છે તે

ચ - પણ

इति - એ પ્રમાણે [કહે છે]

एके - કોઈક [આચાર્ય]

❑ [6] અનુવૃત્તિ:- ગુણપર્યાયવદ્દ્રવ્યમ્ સૂત્ર ૫:૩૭ થી દ્રવ્યમ્ ની અનુવૃત્તિ

❑ [7] અભિનવટીકા:- સૂત્રકાર મહર્ષિએ અત્યાર સુધીમાં ધર્માદિક પાંચ દ્રવ્યોનું

અનેક અપેક્ષાએ વર્ણન કર્યું. તેમાં ધર્માદિ પાંચેના ઉપકાર [-કાર્ય] ના વર્ણન કરતા કાળ ના વર્તનાદિ ઉપકાર [-કાર્ય] ને પણ જણાવેલું હતું. પણ કાળ શું છે? દ્રવ્ય કે પર્યાય? તે વિશે કોઈ જ સ્પષ્ટતા હજી સુધી કરાઈ નથી. તેથી શંકા થાય કે કાળ એ પાંચ દ્રવ્યોથી ભિન્ન એવું કોઈ છઠ્ઠું દ્રવ્ય છે. અથવા પાંચે દ્રવ્યોમાં અંતર્ભૂત કોઈ તત્વ કે પર્યાય છે?

-કારણકે કાળના વર્તનાદિ લક્ષણો [-કાર્યો કે પર્યાયો] ને જણાવતી વખતે પણ ધર્માસ્તિકાય આદિની માફક એમાં દ્રવ્યત્વનું વિધાન કરેલ નથી. આવું વિધાન કરવાનો હેતુ શો છે?

આ અને આવા પ્રશ્નોના ઉત્તરને માટે આ સૂત્રની રચના કરતા જણાવે છે કે - **एके तु आचार्या व्याक्षते कालोऽपिद्रव्यम् इति** કોઈ કોઈ આચાર્ય કહે છે કે “કાળ પણ દ્રવ્ય છે”

❖ કાલઃ:- અદ્ધા સમય

કાળ શબ્દ સંજ્ઞારૂપે પ્રસિધ્ધ છે. છતાં તેના પર્યાય રૂપે “અધ્યાસમય” એવો શબ્દ પણ આગમ માં જોવા મળે છે બાકી કાળની કોઈ વ્યુત્પત્તિ જન્ય વ્યાખ્યા અમને જોવા મળેલ નથી.

❖ ચ:- કાળ સાથે જોડાયેલ પદ ચ છે તેને માટે કેટલાંકનું એવું કથન છે કે પૂર્વસૂત્ર માંથી દ્રવ્ય શબ્દની અનુવૃત્તિ ખેંચવા માટે સૂત્રકાર અહીં ચ અવ્યય પ્રયોજેલ છે.

- પરંતુ હારિભદ્રીય વૃત્તિમાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ચ શબ્દો અપિ શબ્દાર્થઃ । કાલોऽपिद्रव्यम् અર્થાત્ ચ શબ્દ અપિ [પણ] શબ્દનો ઘોતક છે. કેમ કે કાળ “પણ” દ્રવ્ય છે એવા એકમતને અહીં રજૂ કરવાનો આશય છે.

❖ इति एके:- સૂત્રમાં इति एके શબ્દ થકી એક મત આવો પણ છે. એમ કહીને સૂત્રકાર મહર્ષિ કાળને દ્રવ્ય માનતા પક્ષના મંતવ્ય ને જણાવે છે. એકે તુ આचार्या । “કોઈક આચાર્યો” આમ પણ કહે છે તેવું જણાવવાઈતિ एके શબ્દ પ્રયોજાયેલ છે.

આ રીતે વિધાન કરવા પાછળના સૂત્રકારના બે આશય હોય તેવું જણાય છે.

-૧ સ્વયં-પોતે કાળને દ્રવ્ય તરીકે ગણવાનો મત સ્વીકારતા કે પ્રગટ કરતા નથી.

કેમ કે જો પૂ.ઉમાસ્વામિજી મહારાજને સૂત્ર રચના વખતે કાળ દ્રવ્ય સ્વરૂપે ઈષ્ટ હોત તો સૂત્ર રચના કે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય રચના કરતી વેળા ક્યાંક પણ કાળનો દ્રવ્ય તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો હોત તેને બદલે પ્રસંગે પ્રસંગે કાળનો દ્રવ્ય રૂપે ઉલ્લેખ ન કરવાનું પૂજ્યશ્રી એ બરાબર ધ્યાન રાખેલ છે.

-આગળ વધીને કહીએ તો આ અધ્યાયના સૂત્ર:૨ દ્રવ્યિણ જીવાત્ત્વ ના ભાષ્યમાં પન્વદ્રવ્યાણિ ભવન્તિ એવું સ્પષ્ટ વાક્ય લખીને દ્રવ્યોની સંખ્યા પાંચની જ છે તેવું કહી દીધું છે

—લોકાકાશના અવગાહમાં પણ ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોને જ જણાવેલ છે.

—વળી અજીવ રૂપે પણ કાળનો અલગ ઉલ્લેખ ક્યાંય કર્યો નથી.

—આગમમાં કોઝંખંતે ! કાલતિ વુચ્ચઈ ? ગોઅમા જીવા ચેવ અજીવા ચેવ જીવ અને અજીવ એજ કાળ છે. એમ કહીને કાળની સ્વતંત્ર ગણના છોડી દીધાનો પાઠ પણ છે.

—૨ બીજી તરફ કાળને દ્રવ્ય ગણતા આચાર્યો પરત્વે તેઓએ કોઈ વિરોધી મત પણ પ્રગટ કર્યો નથી.

—કેટલાંક આમ માને છે એમ કહીને તેઓના મત રજૂ કરેલ છે

—આ રીતે બીજાનો મત ટાંકવાનું કાર્ય સમગ્ર તત્વાર્થ સૂત્રમાં સૂત્ર રૂપે આ એકજ સ્થાને જોવામાં આવેલ છે. કેમ કે આગમ સૂત્રાંમાં કાળનો દ્રવ્ય રૂપે ઉલ્લેખ કરતો પાઠ પણ છે. “કતિ ણં ખંતે દવ્વા પ્ણજ્જા ? ગોયમા છ દવ્વા પ્ણજ્જા, તં જહા-ધમ્મત્થિકાણ, અધમ્મત્થિકાણ, આગસત્થિકાણ, જીવત્થિકાણ, અદ્ધાસમણ

—નવતત્વ પ્રકરણોમાં પણ અજીવ ના ભેદ દર્શાવતા ગાથા:૮ ધમ્માધમ્મા ગાસા.....ચડદસહા માં કાળનો અજીવ રૂપે ઉલ્લેખ થયો છે. તેઓના પોતાના રચેલા નવતત્વ પ્રકરણ ગાથા ૨૨માં પણ જીવાજીવા દ્રવ્યમિતિ ષડ્વિધંભવતિ એવો ઉલ્લેખ છે.

અર્થાત્ તત્વાર્થ સૂત્રમાં સૂત્રકારને “કાળ” દ્રવ્ય રૂપે ઈષ્ટ નથી અને છતાં કેટલાંક આચાર્યો ને ઈષ્ટ છે તે પરત્વે વિરોધ પણ નથી.

❁ વિશેષ:-

—૧ કોઈક આચાર્ય કાળને દ્રવ્ય રૂપે માને છે એવા કથન થી સૂત્રકાર મહર્ષિ આપણને જણાવે છે કે કાળ એ સર્વસંમત સ્વતંત્ર દ્રવ્ય રૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતું દ્રવ્ય નથી.

—૨ इत्येके शब्द थी कालं अस्ति पञ्च स्पष्ट कर्तुं. अर्थात् धर्मादि पांच द्रव्योंनी माङ्क ते नियमित नथी. आ वातनी पुष्टि कालना क्षेत्र प्रमाणाथी પણ प्राप्त થાય છે. કેમકે ક્ષેત્ર થી વ્યવહાર કાળને અઢી દ્વીપ પ્રમાણ અર્થાત્ મનુષ્ય લોકવર્તી રૂપે પણ જણાવાયો છે. જ્યારે ધર્માદિ પાંચે દ્રવ્યો ક્ષેત્રથી સમગ્રલોક પ્રમાણ કહેવાયાજ છે.

—૩ કાળ જેવી કોઈક વસ્તુ છે તેનો તો અસ્વીકાર થઈ જ ન શકે કેમ કે જગતની સત્તા, જગતમાં થતા ફેરફાર, કમથી કાર્યની પૂર્ણતા નાના મોટાનો વ્યવહાર વગેરે કાળ વિના ઘટી ન શકે.

—વળી શાસ્ત્રોમાં અનાદિ અનંત, સાદિ સાંત, અનાદિ સાંત, સાદિ અનંત એ રીતે જે કથનો છે તે પણ કાળને આશ્રીને છે

—કાળ લોક પ્રકાશમાં પણ કાળના દ્રવ્ય પણા વિશે બંને પ્રકારની વિસ્તૃત દલીલો છે માટે કાળ જેવું કોઈક તત્વ છે તે વાત સુનિશ્ચિત છે માત્ર તે દ્રવ્યરૂપ છે કે ગુણ પર્યાય રૂપ? એ વિશે જ મતભેદ છે.

[જો કે તત્વાર્થ સૂત્રમાં તો કાળને સ્વતંત્ર દ્રવ્ય નથી જ ગણ્યુ તે વાત સુનિશ્ચિત છે] બાકી કાળના વર્તનાદિ ઉપકાર તો સૂત્રકારે પણ કહ્યા જ છે.

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- છવ્વિહે દવ્વે પ્ણજ્જા તં જહા ધમ્મત્થિકાણ અધમ્મત્થિકાણ

આગાસત્પિકા, જીવાત્પિકા, પુગલત્પિકા, અદ્ધા સમયે અ. સે તં દવ્વણામે **અનુયોગ.**
સૂ. ૧૨૩-૩ (અદ્ધાસમય-કાલ)

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) વર્તના પરિણામા ક્રિયા પરત્વા પરત્વે ચ કાલસ્ય-૫:૨૨

(૨) સોઝનન્તસમય: ૫:૩૯

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) નવતત્ત્વ ગાથા ૮, ૯ વિવરણ

(૨) કાળ લોકપ્રકાશ સર્ગ: ૨૮-કાળ દ્રવ્ય છે કે નથી તેની વિસ્તૃત ચર્ચા

[9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વ સૂત્ર: ૩૭ માં કહેવાઈ ગયા છે.

[10] નિષ્કર્ષ:- આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ હવે પછીના સૂત્ર: ૩૮ માં સાથે જ જણાવેલો છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૩૯

[1] સૂત્રહેતુ:- ઉપરોક્ત જે “કાળ” નું કથન છે તેના વિશેષ સ્વરૂપને જણાવે છે.

[2] સૂત્ર:મૂળ:- સોઝનન્તસમય:

[3] સૂત્ર:પૃથક્-સ: અનન્ત -સમય:

[4] સૂત્રસાર:- તે [કાળ] અનન્ત સમય [પ્રમાણ] છે.

[5] શબ્દજ્ઞાન:-

સ --તે, કાળ

અનન્ત સમય:- સમય એ કાળનું માપ છે, તેનું પ્રમાણ કહે છે.

[6] અનુવૃત્તિ:- કાલચ્ચેત્યેકે ૫:૩૮ કાલ ની અનુવૃત્તિ

[7] અભિનવટીકા:- પૂર્વ સૂત્ર: ૩૮ માં જે કાળ દ્રવ્યનો ઉલ્લેખ કરેલો છે તે અનન્ત સમયરૂપ છે. જેમાં વર્તમાન સમય તો એક સમય પ્રમાણ જ છે. પણ ભૂત અને ભાવિ સમયોનું પ્રમાણ અનન્ત છે.

આ સૂત્ર થકી સૂત્રકારનું કહેવું છે કે કાળ અનન્ત પર્યાય વાળો છે જે રીતે પૂર્વ અ.પ.સૂ. ૨૨ માં વર્તના વગેરે પર્યાયોને જણાવ્યા તે રીતે આ સૂત્ર થકી કાળના સમય રૂપ પર્યાયોને જણાવે છે. જેમાં વર્તમાન કાળરૂપ સમયપર્યાય તો ફક્ત એક જ હોય છે. પરંતુ અતીત અનાગત સમયના પર્યાય અનન્ત હોય છે. તે વાતને જણાવવા માટે જ સૂત્રકાર મહર્ષિએ કાળને સોઝનન્તસમય: એમ કહ્યું છે.

❖ સ: તે, પૂર્વસૂત્ર: ૩૮ માં જે કાલ શબ્દ છે તેની અહીં અનુવૃત્તિ કરવી છે. માટે કાલ ને બદલે તેનું સર્વનામ મુક્યું અને એ રીતે પરોક્ષ સૂચન કર્યું કે કાલ શબ્દનું અનુકર્ષણ કરવું

❖ અનન્તસમય: આ પદમાં બે શબ્દ જોડાયેલા છે અનન્ત અને સમય

સમય :- સમય એટલે કાળનો અંતિમ અવિભાજ્ય સૂક્ષ્મ અંશ

— જેમ પુદ્ગલ કે જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવા અવિભાજ્ય અંતિમ અંશ ને પ્રદેશ કે પરમાણુ કહેવાય છે. તેમ કાળનો અવિભાજ્ય અંતિમ અંશ ને પ્રદેશ કે પરમાણુ કહેવાય છે. તેમ કાળનો અવિભાજ્ય એવો અંતિમ સૂક્ષ્મ અંશ છે તેને સમય કહેવામાં આવે છે.

— તેના વિશે સ્પષ્ટીકરણ કરતા લોકપ્રકાશ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે આંખના એક પલકારામાં અસંખ્યાત સમયો પસાર થઈ જાય છે. સર્ગ:૨૮ શ્લોક:૨૦૩ - “અત્યન્ત સૂક્ષ્મ હોવાથી યોગી પણ જે કાળનો વિભાગ કરી શકે નહીં તેને સિધ્ધાંતમાં સમય કહેલો છે

“કોઈ યુવાન અને બળવાન પુરુષ એક જીર્ણ વસ્ત્ર જોરથી ફાંડે તે વખતે તેના સડેલા એક તંતુને તૂટતાં જેટલો કાળ લાગે, તેટલા કાળનો જે અસંખ્યાતમો ભાગ હોય, તે સમય કહેવાય છે. એમ તત્વ વેદીઓએ સિધ્ધાંતમાં કહ્યું છે.

— કારણ કે તે એક સડેલા તંતુમાં ઘણા સૂક્ષ્મ ભાગ હોય છે જેને પક્ષો કહેવાય છે. અને દરેક પક્ષે એક ક્ષણમાં છેદાય એવા અસંખ્ય સંઘાતો [પરમાણુના સ્કંધો] હોય છે તે સંઘાતોને અનુક્રમે છેદતાં જૂદા જૂદા સમયો લાગે છે. તેથી એક તંતુ છેદતાં અસંખ્યાત સમયો જાય છે.

— એ જ પ્રમાણે કમળના સો ઉપરાઉપર મુકેલા પત્રોને ભાલા વડે પૂરા જોરથી વીંધતા, આંખનું મટકું મારતા કે ચપટી વગાડતાં અસંખ્ય સમયો લાગે છે એમ બુધ્ધિમાન માણસોએ જાણવું

— આવા એક સમયનું સ્વરૂપ અરિહંતો જાણે છે, તો પણ તેઓ તે સમય અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી વ્યકિતગત એક-એક સમય બીજાઓને બતાવી શકતા નથી. - લોકપ્રકાશ સર્ગ. ૨૮ શ્લો. ૨૦૩ થી ૨૦૯

❖ **અનન્ત સમય:-**આપણે જે સમય ની વ્યાખ્યા જોઈ તેની પૂર્વે સૂત્રકાર મહર્ષિ એ અનન્ત એવું વિશેષણ મુક્યું છે તે સમયના પ્રમાણને જણાવે છે.

— કેમ કે કાળના ત્રણ ભેદ છે. (૧)વર્તમાન (૨)ભૂત (૩)ભવિષ્ય. તેમાં વર્તમાન કાળ એક સમયનો છે. જ્યારે ભૂત અને ભવિષ્યકાળ બંને અનંત સમયના છે. અહીં ભૂત અને ભવિષ્યકાળને આશ્રયી કાળને કાળને અનંત સમય પ્રમાણ કહ્યો છે.

ભૂતકાળ અનાદિ સાંત છે અને ભવિષ્યકાળ સાદિ અનંત છે. જો કે બંનેમાં અનન્તત્વ રહેલું છે તો પણ અલ્પબહુત્વની અપેક્ષાએ બંનેમાં મોટું અંતર છે.

કહેવાય છે કે અભવ્યોથી અનંતા સિધ્ધો છે. સિધ્ધો થી અસંખ્યાત ગુણ ભૂતકાલીન સમયો છે. ભૂતકાળના સમયોથી અનંતગુણ ભવ્ય જીવો છે. ભવ્ય જીવોથી અનન્તગુણ ભવિષ્યકાળના સમયો છે.

આ ગણીત મુજબ ભૂતકાળના અનંતા કરતા ભવિષ્યકાળનું અનંતુ વધારે મોટું છે. તો પણ સમગ્ર કાળની ગણનાતો અનંત સંખ્યામાં જ થવાની છે. માટે સૂત્રકાર મહર્ષિ કાળને અનંત સમય કહે છે.

❖ **વિશેષ:-** કાળને સમજવા માટે ગ્રન્થાન્તરમાં તેના બે ભેદો કહ્યા છે

(૧)વ્યવહાર કાળ (૨)નિશ્ચય કાળ

❖ **વ્યવહાર કાળ:-**સમય, આવલિ, મુહૂર્ત, દિવસ, પક્ષ, માસ, વર્ષ, પલ્યોલમ, સાગરોમપ

ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, કાળચક્ર વગેરે વ્યવહાર કાળ છે.

- (૧) સર્વપ્રથમ સમયનું સ્વરૂપ જણાવી ગયા
- (૨) આવા ૯ સમયોનું એક જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત થાય
- (૩) જઘન્ય યુક્ત અસંખ્ય [ચોથા અસંખ્યાતા પ્રમાણ] સમયોની એક આવલી
- (૪) ૨૫૬ આવલિકા નો એક ક્ષુલ્લક ભવ થાય છે.
- (૫) સાધિક ૪૪૪૬ આવલિકાનો એક શ્વાસોચ્છ્વાસ અર્થાત્ પ્રાણ થાય છે.

- કોઈ સંપૂર્ણ નીરોગી પુરુષ હોય, પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિય વાળો, બળવાન, યુવાન, અવ્યાકુલ, માર્ગ ચાલવાના શ્રમરહિત, સુખાસન ઉપર બેઠેલો હોય, તેવા પુરુષનો જે એક ઉચ્છ્વાસ-નિઃશ્વાસ તેને પ્રાણ કહે છે.

- (૬) આ પ્રમાણ બીજી રીતે શ્વાસોચ્છ્વાસ અર્થાત્ પ્રાણની વ્યાખ્યા કરતા જણાવેલ છે

કે- ૧૭૧ ક્ષુલ્લકભવનો ૧-પ્રાણ થાય

- (૭) ૭-પ્રાણનો એક સ્તોક થાય છે.
- (૮) ૭ સ્તોકનો એક લવ થાય છે.
- (૯) ૩૮૧ લવની એક ઘડી થાય છે.

- (૧૦) ૭૭લવ અથવા બે ઘડી અથવા ૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લક ભવ અથવા ૧, ૬૭, ૭૭, ૨૧૬

આવલિકા બરાબર એક મુહૂર્ત થાય

- (૧૧) ૧ સમય-ન્યૂન ૨ ઘડી બરાબર ૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત થાય
- (૧૨) ૩૦ મુહૂર્ત નો એક દિવસ-અહોરાત્ર થાય
- (૧૩) ૧૫ દિવસે નો એક પક્ષ-પખવાડીયું થાય.
- (૧૪) ૨ પક્ષ એટલે કે ૩૦ દિવસનો એક મહિનો થાય
- (૧૫) ૬ માસનું એક અયન-ઉતરાયન કે દક્ષિણાયન થાય
- (૧૬) ૨ અયન અથવા ૧૨ માસ અથવા ૩૬૦ દિવસનું ૧-વર્ષ થાય
- (૧૭) ૫ વર્ષનો ૧-યુગ થાય

- (૧૮) ૮૪ લાખ વર્ષે-૧ પૂર્વાંગ થાય

- (૧૯) ૮૪ લાખ પૂર્વાંગ કે ૭૦૫૬૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષ નું એક પૂર્વ

- (૨૦) અસંખ્ય વર્ષે એક પલ્લોલમ

- (૨૧) ૧૦ કોડાકોડી પલ્લોલમ=૧ સાગરોપમ

- (૨૨) ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ=૧ ઉત્સર્પિણી અથવા ૧-સવસર્પિણી

- (૨૩) ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ=૧ કાળચક્ર

- (૨૪) અનંતકાળ ચક્ર બરાબર એક -પુદ્ગલ પરાવર્તન

- (૨૫) અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તન નો ભૂતકાળ અને તેથી પણ અનંતગુણા પુદ્ગલ

પરાવર્તનનો ભવિષ્યકાળ

આ સમગ્ર વિસ્તાર વ્યવહાર કાળને જણાવે છે, જે માત્ર લોકમાં જ છે લોકમાં પણ માત્ર અઢી દ્વીપમાં જ આ કાળ પ્રવર્તે છે.

☆ નિશ્ચયકાળ:- પૂર્વે સૂત્ર ૨૨:માં જણાવ્યા મુજબનો વર્તનાદિ લક્ષણ વાળો કાળ તે નિશ્ચય કાળ કહેવાય છે. આ નૈશ્ચયિક કાળ લોક અને અલોક બંનેમાં હોય છે.

વર્તના:- સાદિ સાંત વગેરે ચાર ભેદે કોઈપણ સ્થિતિમાં કોઈપણ રીતે દ્રવ્યોનું હોવું તે

પરિણામ:- દ્રવ્યોની પરિણતિ-નવાપણું કે જૂના પણું તે પરિણામ

ક્રિયા:- ભૂત-વર્તમાન કે ભાવિ એવી પદાર્થોની ગતિ, સ્થિત્યાદિ ચેષ્ટા તે ક્રિયા

પરાપરત્વ:- કોઈપણ પદાર્થ જેના આશ્રયથી પહેલો થાય તે પર અને પછી થાય તે અપર જેમ કે ૧૦ વર્ષના છોકરાથી ૧૬ વર્ષનો છોકરો મોટો-પર-કહેવાય નોંધ:-આ લક્ષણો સૂત્ર ૫:૨૨ માં વિસ્તારથી ચર્ચેલા છે.

સૂક્ષ્મદ્રષ્ટિથી વિચારતા કાળ એ દ્રવ્ય નથી, પણ દ્રવ્યના વર્તનાદિ પર્યાય સ્વરૂપ છે. જીવાદિ દ્રવ્યોમાં થતાં વર્તનાદિ પર્યાયોમાં કાળ ઉપકારક હોવાથી પર્યાય અને પર્યાયીના અભેદ વિવક્ષાથી ઔપચારિક [ઉપચારથી] દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે.

—પ્રશ્ન:- જો પર્યાય અને પર્યાયી [અર્થાત દ્રવ્ય]ના અભેદની વિવક્ષાથી જો કાળને દ્રવ્ય કહેવામાં આવેતો વર્તનાદિ પર્યાયો જેમ અજીવના છે તેમ જીવના પણ છે. એટલે કાળને જીવ-અજીવ ઉભય સ્વરૂપે કહેવો જોઈએ તેને બદલે શાસ્ત્રમાં કાળને અજીવ સ્વરૂપ કહ્યો છે તેનું શું કારણ?

સમાધાન:- આ નૈશ્ચયિક કાળ જીવાજીવ ઉભય સ્વરૂપ જ છે. આગમમાં જીવા ચેવ અજીવા ચેવ ત્તિ એમ પણ કહ્યું છે. [જો કે આગમમાં તો છ દવ્વા પળ્લતા કહી કાળને દ્રવ્ય પણ ગણેલું છે તેવાત અહીં અપ્રસ્તુત હોવાથી વિશેષ ચર્ચા કરેલ નથી] તેથી કાળ જીવાજીવરૂપ છે જ પણ જીવ કરતા અજીવ દ્રવ્યની સંખ્યા અનંતગણી હોવાથી બહુલતાને આશ્રીને અહીં અજીવ ના ભેદમાં કાળને ગણાતું હોય છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અણંતા સમયા મ્મગ. શ.૨૫ ૩.૫સૂ. ૭૪૭/૪-૬-૯

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:- વર્તનાપરિણામક્રિયા પરત્વારત્વે ચ કાલસ્ય ૫:૨૨

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- (૧) નવતત્વ ગા. ૧૩ વિસ્તાર

(૨) દ્રવ્ય લોક પ્રકાશ સર્ગ:૨૮

□ [9] પદ્ય:- આ સૂત્રના બંને પદ્યો પૂર્વસૂત્ર:૩૭ માં કહેવાઈ ગયા છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- આ બે સૂત્ર થકી અનંત સમય પર્યાત્મક કાળ દ્રવ્ય છે અથવા કાળ પણ જીવાજીવનો પર્યાય છે તેવું કહ્યું પણ સમય છે-કાળ છે તે વાતના અસ્તિત્વનો ઈન્કાર થઈ શકે તેમ નથી.

આ કાળ દ્રવ્ય જે વ્યવહારિક કાળ ગણાવે છે તેમાં એક માપ છે પુદ્ગલ પરાવર્તન. જે જીવ એક વખત સમ્યક્ત્વ ને સ્પર્શે તે વધુમાં વધુ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત કાળમાં મોક્ષે જાય. આપણે પણ સમ્યક્ત્વ પામીને આ વ્યવહાર કાળની જ ગણના કરવાની છે. ક્યારે આપણે પણ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળ પૂરો કરીને મોક્ષમાં જઈએ અને મોક્ષમાં પણ જે સાદિ અનંત

સ્થિતિ કહેલી છે. તેવી સાદિ અનંત કાળની વર્તનારૂપ નૈશ્વર્યિક કાળને પણ આપણે જાણ્યા પછી પ્રત્યક્ષ અનુભવવા માટે મોક્ષને પામવા પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૪૦

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સૂત્રમાં જે ગુણ શબ્દ જણાવેલો હતો તે ના લક્ષણને કેસ્વરૂપને આ સૂત્રથી જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણા:

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્:-દ્રવ્ય - આશ્રયા નિર્ગુણા: ગુણા:

□ [4] સૂત્રસાર:- [જે]દ્રવ્ય ને આશ્રીને રહે [અને] પોતે નિર્ગુણ હોય [તે]ગુણ.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

દ્રવ્ય-દ્રવ્ય, આ વ્યાખ્યા પૂર્વે કહેવાઈ ગઈ છે.

દ્રવ્યાશ્રયા-દ્રવ્યને આશ્રીને અથવા દ્રવ્યમાં રહેલા

નિર્ગુણા-જેનામાં પોતામાં કોઈ ગુણ નથી તેવા

ગુણા-ગુણો.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- સ્પષ્ટ કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ અહીં આવતી નથી.

□ [7] અભિનવટીકા:- દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવતી વખતે સૂત્ર માં “ગુણ” શબ્દનું કથન કરેલું હતું તે ગુણના સ્વરૂપ કે લક્ષણને જણાવતા સૂત્રકાર મહર્ષિ કહે છે કે “જે દ્રવ્યમાં હંમેશા રહે છે અને ગુણ રહિત છે તે ગુણ છે.

જોકે પર્યાય પણ દ્રવ્યને આશ્રિત છે. અને ગુણરહિત પણ છે છતાં પર્યાયને ગુણ કહેવાય નહીં, કેમ કે પર્યાય નો સ્વભાવ ઉત્પાદ-વિનાશશીલ છે. પરિણામે તે દ્રવ્યમાં સદા રહેતા નથી પણ પર્યાયો રૂપે બદલાયા કરે છે માટે તેને દ્રવ્યાશ્રિત ગણ્યા નથી.

જ્યારે ગુણ તો નિત્ય છે. સદાયે દ્રવ્યને આશ્રિત છે. આ એક મહત્વનો તફાવત ગુણ અને પર્યાય વચ્ચે રહેલો છે. માટે પર્યાયોને આ સૂત્રની વ્યાખ્યા લાગુ પડી શકે નહીં

❖ દ્રવ્ય:- આ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂર્વે [અ.૫-સૂ.૨] કરાયેલી છે.

-અ.૫-સૂ ૩૭ મુજબ ગુણ-પર્યાયવદ્ દ્રવ્યમ્ દ્રવ્ય એટલે જેમાં ગુણ અને પર્યાય રહેલા છે તે [દ્રવ્ય]

❖ આશ્રય:- આધાર

-આશ્રય શબ્દ દ્રવ્ય અને ગુણ વચ્ચેના ભેદાભેદને સૂચવે છે. જેમ કે જ્ઞાન એ ગુણ છે, જે જીવ દ્રવ્યને આશ્રીને રહે છે. અહીં જ્ઞાન એ વાસ્તવમાં કંઈ જીવ દ્રવ્યથી ભિન્ન હોતું નથી. છતાં જીવમાં તો ચેતના ગુણ પણ છે તેનાસંદર્ભમાં જ્ઞાનગુણ જુદો પડે છે. અર્થાત્ જીવ એ દ્રવ્ય છે. અને જ્ઞાન એ તેને આધારે આશ્રીને રહેલો ગુણ છે.

❖ દ્રવ્યાષ્ટયા:- દ્રવ્યમ્ एषाम् आष्टया:

—જેનો આધાર દ્રવ્ય છે અથવા જે દ્રવ્યમાં નિત્ય રહે છે તેને દ્રવ્યા ષ્ટયા કહેવાય છે.

❖ નિર્ગુણા:-ન एषाम् गुणाः सन्ति इति निर्गुणाः

—જેનામાં પોતામાં કોઈ ગુણ નથી હોતો તે નિર્ગુણ કહેવાય છે

—જીવ માં જ્ઞાનાદિ ગુણ છે પણ જ્ઞાનાદિમાં બીજો કોઈ ગુણ ન હોય, એ રીતે પુદ્ગલમાં રૂપાદિ ગુણ છે પણ રૂપાદિમાં કોઈ ગુણ હોતો નથી. પરિણામે તેઓની સ્વયં ગુણ રહિતતા હોવાથી તેને નિર્ગુણ કહેવામાં આવે છે.

—વળી જે ગુણમાં ગુણ હોવાનું કોઈ કથન કરે તો તે ગુણ ગુણ રૂપે રહેશે જ નહીં. તેને બદલે દ્રવ્ય બની જશે.

❖ ગુણ:- આ પૂર્વે સૂત્ર ૫:૩૭ ની અભિનવટીકામાં ગુણ ની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે.

—વળી આ સૂત્ર પોતે જ ગુણની વ્યાખ્યા રજૂ કરે છે. “જે દ્રવ્યોમાં સદા રહે અને સ્વયં ગુણોથી રહિત હોય તેને ગુણ કહે છે”

—પ્રમાણ નય તત્વાલોકમાં ગુણોનું લક્ષણ સહભાવિનો ગુણા: કહેલ છે. દ્રવ્યના સહભાવી - સદા દ્રવ્યની સાથે રહેનારા ધર્મોને ગુણ કહે છે.

—દ્રવ્યમાં સદા વર્તતી એવી શક્તિઓ કે જે પર્યાયની જનક રૂપે માનવામાં આવે છે. તેમનું નામજ ગુણ જેમ કે વર્ણએ પુદ્ગલનો ગુણ છે. જે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં સદા સાથે રહે છે. અને તે લીલો, પીળો, સફેદ, કાળો, લાલ એ પાંચમાંના કોઈને કોઈ પર્યાયના જનક હોય જ છે. તેથી વર્ણ એ પુદ્ગલ દ્રવ્યનો ગુણ છે.

❖ વિશેષ:-

(૧)જીવના ગુણો-જ્ઞાન, દર્શન, સુખ, વીર્ય, ચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ

(૨)પુદ્ગલના ગુણો-વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ, અચેતનત્વ, મૂર્તત્વ

(૩)ધર્મ દ્રવ્યના ગુણો- ગતિ હેતુતા, અચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ

(૪)અધર્મ દ્રવ્યના ગુણો- સ્થિતિ હેતુતા, અચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ

(૫)આકાશ દ્રવ્યના ગુણો-અવકાશદાન, અચેતનત્વ, અમૂર્તત્વ

આ ઉપરાંત દ્રવ્યના સામાન્ય ગુણો તરીકે (૧)અસ્તિત્વ(૨)વસ્તુત્વ(૩)દ્રવ્યત્વ, (૪)પ્રમેયત્વ, (૫)અગુરુલઘત્વ અને (૬)સપ્રદેશીત્વ એ છ સામાન્ય ગુણો છે. જે બધાં દ્રવ્ય ને માટે સામાન્ય કથિત છે.

[આ સામાન્ય ગુણોની વ્યાખ્યા દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસને આધારે જાણી લેવી. અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.]

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- દ્વલ્લિસ્યા ગુણા ઉત્ત. અ.૨૮-ગા. ૬

☆ તત્વાર્થ સંદર્ભ:-

—આ સૂત્રનું મૂળ:-ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્ અ.૫-સૂ. ૨૭

અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:-

(૧) પ્રમાણ નય તત્વાલોક રત્નાવતારિકા ટીકા

(૨) દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયો નો રાસ

□ [9] પદ:-

(૧) સૂત્ર ૪૦ થી ૪૩ નું સંયુક્ત પદ

[૪૦] દ્રવ્યનો આશ્રય કરે જે, નિર્ગુણી તે ગુણ ભણું

[૪૧] ષડ્દ્રવ્યનો જે ભાવવર્તી તેહ પરિણામજ ગણું;

[૪૨] અનાદિ ને આદિ થકી તે, ભેદ બે પરિણામના,

[૪૩] રૂપી અરૂપી વસ્તુઓની આદિ અનાદિ ભાવના

(૨) પદ બીજું પૂર્વ સૂત્ર: ૩૭ ના પદ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

□ [10] નિષ્કર્ષ:- અહીં સૂત્રકાર જણાવે છે કે દ્રવ્યાશ્રયા.... ગુણાઃ અર્થાત્ દરેક ગુણો પોતપોતાના દ્રવ્યને આશ્રયે રહે છે. પરિણામે કોઈ એક દ્રવ્યનો ગુણ નિશ્ચયથી બીજા દ્રવ્યને કંઈ કરી શકતો નથી, બીજા દ્રવ્યને કોઈ પ્રેરણા, અસર, સહાય આદિ કશું જ કરી શકે નહીં. સૂત્રકાર મહર્ષિએ જૂદા જૂદા દ્રવ્યોના કાર્યો-ઉપકારો વર્ણવ્યા પણ તે સર્વે ઉપકારોને નિમિત્ત રૂપે સમજવાના છે. આ દ્રવ્યોને કારક રૂપે સમજવાના નથી.

નિશ્ચય થી જો આ વાત સ્વીકારીએ તો પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાય રૂપ એવા કર્મ પુદ્ગલો જીવને કદાપી વળગી શકે નહીં અને પોતાના ગુણમાં સ્થિર થયેલો જીવ નિયમા વિશુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રગટ કરી શકે છે. જાણી શકે છે.

આ સૂત્રનો આટલોજ નિષ્કર્ષ વિચારવો કે ગુણો હંમેશા દ્રવ્યને આશ્રીને જ રહે છે. તે અવરાયેલા જણાય તો પણ તે દ્રવ્યને છોડીને ક્યાંય જતા રહેતા નથી. માટે “નિજ ગુણ સ્થિરતા” થકી શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રગટ કરવો.

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૪૧

□ [1] સૂત્રહેતુ:- સૂત્રકાર મહર્ષિ આ સૂત્ર થકી પરિણામના લક્ષણ કે સ્વરૂપને જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- તદ્ભાવ: પરિણામ:

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્:- તદ્ ભાવ: - પરિણામ:

□ [4] સૂત્રસાર:- તેનો [-ઉક્ત ધર્માદિ દ્રવ્યો તથા ગુણોનો] સ્વભાવ તે પરિણામ જાણવો.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

તદ્-તે, પૂર્વોક્ત દ્રવ્યો અને ગુણો

ભાવ:- સ્વ-ભાવ, સ્વતત્ત્વમ્

પરિણામ:- પરિણામ, સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી ઉત્પન્ન તથા નષ્ટ થવું તે પરિણામ

□ [6] અનુવૃત્તિ:- દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણા: સૂ. ૫:૪૦ થી દ્રવ્ય તથા ગુણ શબ્દની

અહીં અનવૃત્તિ લેવી.

□ [7] અભિનવટીકા:- આ પૂર્વે સૂત્ર ૫:૨૨ વર્તના પરિણામ: માં પરિણામ: શબ્દનો ઉલ્લેખ કરેલો. સૂત્ર માં ૫:૩૬ બન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ માં પણ પરિણામ શબ્દ પ્રયોગ થયેલો અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ સૂત્ર રચના થકી તેનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

- “સ્વરૂપમાં સ્થિત રહી ઉત્પન્ન થવું તથા નષ્ટ થવું તે પરિણામ”

☆ બૌદ્ધમતા વલંબીઓ વસ્તુ માત્રને ક્ષણસ્થાયી-નિરન્વય વિનાશી માને છે. આથી તેમના મત મુજબ

“પરિણામ એટલે ઉત્પન્ન થઈ સર્વથા નષ્ટ થઈ જવું”

—અર્થાત્ નાશની પછી કોઈ પણ તત્ત્વનું કાયમ ન રહેવું એવો થાય છે.

☆ નૈયાયિક વગેરે ભેદવાદી મતાવલંબીઓ કે જેઓ ગુણ અને દ્રવ્યનો એકાંત ભેદ માને છે. એમના મત પ્રમાણે

— પરિણામ એટલે “સર્વથા અવિકૃત દ્રવ્યોમાં ગુણોનું ઉત્પન્ન થવું તથા નષ્ટ થવું”

—જૈન દર્શન આ બંને મત કે દર્શન સામે પરિણામના સ્વરૂપના સંબંધમાં પોતાનું

અલગજ મંતવ્ય રજૂ કરી શકે છે.

☆ જૈન દ્રષ્ટિએ પરિણામ એટલે” સ્વજાતિનો ત્યાગ કર્યાવિના દ્રવ્ય કે ગુણમાં થતો વિકાર”

☆ સૂત્રરૂપે રજૂઆત વિચારોતો તદ્ભાવ - પરિણામ:-

♣ તદ્:-તે, આ શબ્દ થકી ઉપરોક્ત દ્રવ્ય તથા ગુણની અનવૃત્તિ લેવી

—ધર્માદીનાં દ્રવ્યાણાં યથોક્તાનાં ચ ગુણાનામ્

—ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ, જીવ, [કાળ] એ પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યો તથા [જેના લક્ષણો ઉપર કહેલા છે તેવા]તે-તે દ્રવ્યોમાં રહેલા ગુણો એ બે વિષયને તત્ શબ્દથી અહીં પ્રહણ કરવાનો છે.

—તત્ - ધર્માધર્માકાશજીવપુદ્ગલાદ્દાસમયાનામ્ તતો યથોક્તાનાં ચ ગુણાનામિતિ

♣ ભાવ:- ભાવ એટલે ભવનમ્ , ઉત્પત્તિ, આત્મલાભ કે અવસ્થાન્તર ને પ્રાપ્ત કરવું

—ભાવ એટલે તદ્ રૂપ જેમ કે સ્વભાવ એટલે સ્વરૂપ

♣ પરિણામ:- તદ્ભાવ એ જ પરિણામ કહ્યું છે

—વસ્તુનો સ્વભાવ તે પરિણામ

—ધર્માદીનાં દ્રવ્યાણાં યથોક્તાનાં ચ ગુણાનાં સ્વભાવ: સ્વતત્ત્વં પરિણામ:

— “પૂર્વે કહેવાયેલા ધર્માદિ દ્રવ્યોનો તથા ગુણોનો સ્વભાવ” તેને પરિણામ કહે છે.

♣ વિશેષ:-

—૧- અહીં પરિણામની વ્યાખ્યા કરાઈ, દ્રવ્ય કે ગુણ થી સર્વથા તિન્ન કોઈ વસ્તુ નથી પણ દ્રવ્ય કે ગુણનો સ્વભાવ [-સ્વરૂપ] જ છે

—૨ કેમ કે દ્રવ્ય જે પોતાના સ્વરૂપનો ત્યાગ કર્યા સિવાય વિશિષ્ટ અવસ્થાને ધારણ કરે છે. કે જે લોકમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

—૩- કોઈ દ્રવ્ય કે કોઈ ગુણ એવા નથી કે જે સર્વથા અધિકૃત અર્થાત્ અવસ્થાન્તરને પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહી શકે.

—૪- વિકૃત અર્થાત્ અન્ય અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ કોઈ દ્રવ્ય અથવા કોઈ ગુણ પોતાની મૂળ જાતિનો કે મૂળ સ્વભાવ નો ત્યાગ કરતા નથી.

—૫- આ રીતે દ્રવ્ય હોય કે ગુણ, દરેક પોત-પોતાની જાતિનો ત્યાગ કયાં સિવાય જ પ્રતિ સમય પ્રાપ્ત નિમિત્ત અનુસાર ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થાઓને પ્રાપ્ત કર્યા કરે છે. અને તેને જ દ્રવ્યોનો તથા ગુણોનો પરિણામ કહેવાય છે.

—૬- જેમ આત્મા મનુષ્ય રૂપે હોય, દેવ રૂપે હોય કે પશુ પક્ષી રૂપે હોય. આમાંની ભિન્ન ભિન્ન એવી કોઈપણ અવસ્થાને [-વિકાર ને] પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ તેનામાં જીવત્વ કાયમ રહે છે. જીવત્વ માં કોઈ જાતનો વિકાર થતો નથી આથી મનુષ્યત્વઆદિ જીવના પરિણામો છે.

—૭- એ જ રીતે જ્ઞાનરૂપ આકાર ઉપયોગ હોય કે દર્શનરૂપ નિરાકાર ઉપયોગ હોય, ઘટ વિષયક જ્ઞાન હોય કે પટ વિષયક જ્ઞાન હોય પરંતુ આ બધાં ઉપયોગ પર્યાયમાં મૂળ ચૈતન્ય ગુણ કાયમ રહે છે.

તે ચૈતન્યરૂપ મૂળ ગુણમાં કોઈ વિકાર થતો નથી.

—૮- એ જ રીતે પુદ્ગલની દ્વયશુક અવસ્થા હોય, ત્ર્યશુક અવસ્થા હોય કે અનંતાશુક અવસ્થા હોય, પરંતુ એ અનેક અવસ્થાઓમાં પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પુદ્ગલત્વ છોડતું નથી.

—૯- તેમજ વર્ણગુણમાં ધોળાશ છોડી કાળાશ ધારણ કરે, કાળાશ છોડી પીળાશ ધારણ કરે કે પીળાશ છોડી લીલાશ ધારણ કરે તો પણ તે વિવિધ પર્યાયોમાં તેનો વર્ણત્વ [-રૂપત્વ] ગુણતો કાયમ રહે જ છે

—૧૦- આ રીતે દરેક દ્રવ્યો અને દરેક ગુણો વિશે સમજવું.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- દુવિહે પરિણામે પળ્લત્તે, તં જહા જીવ પરિણામે ય અજીવપરિણામે ય । ❁ પ્રજ્ઞા • પ.૧૩-સૂ. ૧૮૧-૧

સૂત્રપાઠ સંબંધ:- ધર્માદિ દ્રવ્યોનો જે સ્વભાવ, તેને પરિણામ કહ્યા અહીં આગમ પાઠમાં તેવા બે પરિણામોનો ઉલ્લેખ છે. જેમાં અજીવપરિણામ માં બાકીના ધર્માદિ ભેદો સમાવિષ્ટ છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

-૧ પરિણામના બે ભેદ અનાદિરાદિમાંષ્વ- સૂત્ર ૫:૪૨

-૨ આદિ પરિણામ રુપિષ્વાદિમાન્ -સૂત્ર. ૫:૪૩

-૩ આદિ પરિણામ યોગોપયોગૌજીવેષુ- સૂત્ર. ૫:૪૪

□ [9] પદ્ય:-

(૧) આ સૂત્રનું પ્રથમ પદ્ય પૂર્વસૂત્ર:૪૦ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

(૨) સૂત્ર-૪૧ તથા ૪૨ નું સંયુક્ત પદ્ય

સ્વરૂપમાંસ્થિતિ રહી, જન્મવું, નષ્ટથવું પરિણામ કહ્યું

છે એ અનાદિ, આદિમાન વળી. સ્વરૂપ ત્યાં બે પ્રકારનું

□ [10]નિષ્કર્ષ:- સૂત્રમાં મહત્વનો મુદ્દો એ હતો કે ગમે તેટલી અવસ્થા બદલાવા છતાં તે દ્રવ્ય કે ગુણ પોતાનો સ્વભાવ છોડતો નથી. કેટલી સુંદર વાત કરી છે. આપણે પર્યાયો પ્રાપ્ત અવસ્થાના કેવા ગુલામ બની રહ્યા છે. જે ભવ પ્રાપ્ત થયા તદનુસાર વર્તન, જે વિષય પ્રાપ્ત થાય તદનુસાર ઈન્દ્રિયોની દોડ કયાંય સ્વરૂપ કે નિજ અવસ્થા સંબધિ જાગૃત્તિ ખરી? એક જડ પુદ્ગલ માં રહેલા વર્ણાદિ ગુણો કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણ ગમે તે અવસ્થામાં પોતાના સ્વરૂપ ને કાયમ ટકાવી શકે અને આપણે જીવ-ચેતનતત્વ હોવા છતાં મૂળ ગુણ કે આત્મ ધ્યાનમાં સ્થિર થવાને બદલે જડ પુદ્ગલ નયાવે તેમ નાચી એ છીએ આ સૂત્રના મર્મને સમજીને સ્વમાં સ્થિર થવા પુરુષાર્થ કરીએ તેજ સાચો નિષ્કર્ષ છે.

અધ્યાય:૫-સૂત્ર:૪૨

□ [1]સૂત્રહેતુ:- ઉપરોક્ત સૂત્ર:૪૧માં જે પરિણામ વિશે જણાવ્યું તેના બે ભેદોને આ સૂત્ર થકી જણાવે છે.

□ [2]સૂત્ર:મૂળ:- અનાદિરાદિમાંશ્ચ

□ [3]સૂત્ર:પૃથક્:-અનાદિ: આદિમાન્: ચ

□ [4]સૂત્રસાર:-[પરિણામ] અનાદિ અને આદિમાન [એમ બે પ્રકારના હોય] છે.

□ [5]શબ્દજ્ઞાન:-

અનાદિ:- અનાદિ, જેને આદિ નથી તે

આદિમાન:- આદિમાન, જેને આદિ છે તે

ચ :- પરિણામ શબ્દની અનુવૃત્તિ માટે છે, સમુચ્ચયને માટે છે.

□ [6]અનુવૃત્તિ:- તદ્ભાવ: પરિણામ: સૂત્ર.૫:૪૧ પરિણામ શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7]અભિનવટીકા:- ઉપરોક્ત સૂત્રમાં પરિણામના સ્વરૂપને જણાવીને સૂત્રકાર મહર્ષિ હવે તેના બે ભેદને જણાવે છે. આ પરિણામ બે પ્રકારના છે. (૧)અનાદિ (૨)આદિમાન:

❖ અનાદિ:- જેને કોઈ આદિ- પ્રારંભ નથી તેને અનાદિ [પરિણામ] કહ્યા છે

—અવિદ્યમાન પ્રથમારમ્ભ:

—જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી ન શકાય તે અનાદિ

—અમુક કાળે શરૂઆત થઈ એમ જેના માટે ન કહી શકાય તે અનાદિ

—જેનો કોઈ ઉત્પત્તિકાળ નથી અથવા જે પરિણમન સ્વરૂપને કોઈ આદિપશું નથી.

❖ આદિ :-જેનો કોઈ આદિ-પ્રારંભ છે તે આદિ [પરિણામ] કહ્યા છે.

— પ્રથમારમ્ભવાન્

— જેના કાળની પૂર્વકોટિ જાણી શકાય તે આદિમાન.

—અમુક કાળે શરૂઆત થઈ એમ જેના માટે કહી શકાય તે આદિમાન

— આદિમાન એટલે જે કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયેલ છે તે આદિ

❖ ચ:- ચ શબ્દના બે અર્થો ટીકાકાર મહર્ષિ જણાવે છે.

-૧ ચ શબ્દ પરિણામ ના ઉપસંગ્રહને માટે છે.

-૨ ચ શબ્દ અનુક્રમ એવા કાળના સમુચ્ચયને માટે છે. [જો કે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં તો “કાળ”નો ઉલ્લેખ કરેલો જ નથી. ત્યાં સ્પષ્ટ ધર્માધર્માકાશજીવેષુ ઇતિ । એમ કહી ને સૂત્રકારે અરૂપી એવાકાળ દ્રવ્યની ગણના કરી જ નથી તે વાત ખાસ લક્ષમાં રાખવી]

❖ અરૂપી દ્રવ્યોનું અનાદિ પશું:-

દ્રવ્યો બે પ્રકારના છે (૧)રૂપી (૨)અરૂપી

તેમાં રૂપીદ્રવ્ય માટે સૂત્રકાર મહર્ષિ હવે પછીના સૂત્ર ૫:૪૩ માં રૂપિણુ આદિમાન્ કહીને રૂપી દ્રવ્યો માં પરિણામો આદિમાન છે. તેવું જણાવે છે જ્યારે પ્રસ્તુત સૂત્રના ભાષ્યમાં સ્પષ્ટ કથન કરે છે કે અનાદિ: અરૂપિણુ ધર્માધર્માકાશજીવેષુ ઇતિ । અર્થાત્

અરૂપી દ્રવ્યોમાં અનાદિ પરિણામ હોય છે.

(૧)ધર્માસ્તિકાય-તેમાં અસંખ્યપ્રદેશત્વ, લોકાકાશવ્યાપિત્વ, ગતિઅપેક્ષા કારણત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે અનાદિ પરિણામ છે.

(૨)અધર્માસ્તિકાય-તેમાં અસંખ્યપ્રદેશત્વ, લોકાકાશવ્યાપિત્વ, સ્થિતિ અપેક્ષા કારણત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે અનાદિ પરિણામ છે.

(૩)આકાશાસ્તિકાય-તેમાં અનંત પ્રદેશત્વ, અવગાહ્યતાયિત્વ, વગેરે અનાદિ પરિણામ છે.

(૪)જીવના-જીવત્વ વગેરે અનાદિ પરિણામો છે.

(૫)[ભાષ્યકાર મહર્ષિએ કાળને દ્રવ્ય ન ગણતા હોવાથી તેનો સમાવેશ અહીં કર્યો નથી. પણ વૃત્તિકાર મહર્ષિ એ અરૂપી એવા કાળની અન્ય મતે વિવક્ષા કરી હોવાથી] કાળના વર્તના વગેરે અનાદિ પરિણામો છે તેવું જણાવેલ છે.

આ પરિણામો કોઈક અમુક અમુક કાળે ઉત્પન્ન થયા તેવું નથી પણ દ્રવ્યના નિત્ય સહભાવી હોવાથી અનાદિ જ છે.

❖ એક વિવાદ અને સમાધાન:-

કોઈ પણ દ્રવ્ય રૂપી હોય કે અરૂપી તેમાં અનાદિ અને આદિમાન એવા બંને પરિણામો હોવાના કેમ કે પ્રવાહની અપેક્ષા પરિણામ અનાદિ છે અને વ્યક્તિની અપેક્ષાએ પરિણામ આદિમાન્ હોય છે. આ વાત પૂર્વે પણ થયેલી જ છે.

ઉપરોક્ત ભાષ્યકૃત વ્યાખ્યા અનુસાર ધર્માદિ દ્રવ્યોના જે પરિણામ જણાવ્યા છે તે અનાદિ જ છે પણ વ્યક્તિ અપેક્ષાએ તેમાં આદિપશું પણ ઘટી શકે છે એવો પ્રશ્ન ખુદ વૃત્તિકાર[-ટીકાકાર મહર્ષિ] એ ઉઠાવેલો છે અને તેઓ એમ પણ છેલ્લે લખે છે કે વસ્તુતઃ બધા દ્રવ્યોમાં આદિમાન તથા અનાદિમાન પરિણામ હોય છે.

દિગમ્બરોના ટીકા ગ્રન્થોમાં પણ બંને પ્રકારના પરિણામો હોવાનું સ્પષ્ટ કથન છે. તદભાવસ્તત્ત્વં પરિણામ ઇતિ આખ્યાયતે સ દ્વિવિધોઽનાદિરાદિમાન્ચ ।

અહીં પ્રશ્ન થાય કે જે વાત દિગમ્બર ટીકાકારો લખે છે કે જે વાત સિદ્ધ સેનીય ગણિ

લખે છે તેની શું સૂત્રકારને ખબર નહીં હોય?

સૂત્રકાર મહર્ષિએ સૂત્રમાં કે સ્વોપજ ભાષ્યમાં બેમાંથી કોઈપણ સ્થળે બધાં દ્રવ્યોમાં બંને પ્રકારના પરિણામોનું કથન કરેલ પણ નથી, સ્વીકારેલ પણ નથી.

સૂત્રકાર મહર્ષિ માટે આવી કલ્પના કરવી અવાસ્તવિક છે. આવા સૂક્ષ્મદર્શી સંગ્રાહક ના ધ્યાન બહાર એ વાત જાય જ નહીં. અમે પોતેતો પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા પ્રત્યે દ્રઢ પ્રધવાનુ છીએ. તેમની રચનામાં સ્મલના હોય તેવું માનતા જ નથી. આ પૂર્વે પણ આવા વિધાનો જયાં જોવા મળેલ છે. તેના અમે જવાબ પણ આપેલ છે. અને આગમ પાઠ પણ રજૂ કર્યો છે. અહીં પણ શ્રી ભગવતીજી નો એક પાઠ અમારી સમજણ મુજબ સંશોધન કરી રજૂ કરેલ છે.

વીસસાબંધે ણં ધંતે .... સાદીય અણાદીય । અણાદીય તિવિહે... ધમ્મત્થિકાય અણમણ અણાદીય,.....અધમ્મત્થિકાય અણમણઅણાદીય...આગાસત્થિકાય અણમણ અણાદિ ।

ધમ્મત્થિકાય અણમણ અણાઇય...ધંતે ! કાલ્ઓ કેવચિરં હોઈ ? ગોયમા ! સબ્બહં, एवं અધમ્મત્થિકાયં, एवं આગાસત્થિકાયં ।

સાઇય...કઈવિહે પળળતે ? ગોયમા તિવિહે પનતે તં જહા બંધ પચ્ચઇ... । બંધપચ્ચઇ અણમણં પરમાણુ પોગ્ગલા દુપણસિયા તિપપણસયા... । મગવતીજી-શતક ૮,૩. ૧૦, સૂ. ૩૪૫-૩૪૬-૩૪૭

—આ જ સૂત્રપાઠમાં આગળ જીવના આદિ તથા અનાદિ બંને પરિણામ પણ કહ્યા છે. અર્થાત્ પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજા એ રચેલ સૂત્ર યોગ્ય જ છે અને તત્સંબંધે આવી નિરર્થક શંકા રજૂ કરવી તે રજૂ કરનારનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરે છે.

પંડિત સુખલાલજી એ આ વાતના સમાધાન માં બીજું પણ એક સુંદર સૂચન કરેલ છે. અનાદિ અને આદિમાન શબ્દના જે અર્થ અત્રે રજૂ થયેલ છે અને જે અર્થ વૃત્તિ કે ટીકાકારે પ્રહણ કર્યા છે તે અર્થો શક્ય છે કે સૂત્રકારને ઈષ્ટ ન પણ હોય.

કેટલીક વખત શબ્દના જૂદા જૂદા અર્થોમાં કોઈ એક અર્થ અતિ પ્રસિધ્ધ બની જાય અને કોઈ અર્થ બિલકુલ અપ્રસિધ્ધ બની જાય છે

શક્ય છે કે ટીકાકારે નોંધેલ અર્થ કરતા જૂદો જ અર્થ સૂત્રકારના કાળમાં પ્રસિધ્ધ હોય અને તે અર્થમાં જ તેઓએ આદિ-અનાદિ નું કથન કરેલ હોય.

સુખલાલજી ના આ સૂચનમાં અમને પણ તથ્ય જણાય છે કેમ કે સ્વોપજ ભાષ્યમાં પૂ. ઉમાસ્વાતિજી મહારાજાએ કયાંય આદિ- કે અનાદિ નો ઉક્ત અર્થ કર્યો નથી.

સ્વોપજ ભાષ્યના મતે તો - અનાદિમાં ધર્મ-અધર્મ આકાશ અને જીવ નો ઉલ્લેખ છે, આદિમાં રૂપીનો ઉલ્લેખ છે અને જીવ વિષયક અપવાદે આદિ પરિણામનું કથન છે.]

સુખલાલજી સૂચવે છે કે કદાચ નીચે મુજબ પરિભાષા, સૂત્રકાર ના મનમાં હોઈ શકે .જો તેમ હોય તો શંકાકારની શંકા નિર્મૂળ થઈ જશે

અનાદિ :- શબ્દ નો અર્થ આગમ પ્રમાણ ગ્રાહ્ય કરવો

આદિ :- શબ્દ નો અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય કરવો

— આ રીતે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-જીવ એ અરૂપી દ્રવ્યોના પરિણામ અનાદિ અર્થાત્

આગમ ગ્રાહ્ય સમજવા

—અને પુદ્ગલનો પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યેક ગ્રાહ્ય સમજવો

—જીવ વિશે યોગ-ઉપયોગ પરિણામ આદિમાન અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય અને શેષ પરિણામ આગમ ગ્રાહ્ય સમજવા

ઉપરોક્ત મંતવ્ય સાથે કોઈ સહમત થાય કે ન થાય પણ એક વાતતો નિશ્ચિત જ છે કે શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર જેવા આગમ ગ્રન્થમાં પણ આદિ-અનાદિ પરિણામનો વિભાગતો સૂત્રકાર મહર્ષિ એકલા મુજબ અને સુખલાલજી એ આપેલા સમાધાન મુજબ જ છે.

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- અભિનવટીકામાં જે ભગવતીજીનો પાઠ મુક્યો છે તે જ આગમ સંદર્ભ છે. મગ.શા ૮-૩.૧-સૂ. ૩૪૫-૩૪૬-૩૪૭

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧) રૂપિષુ આદિમાન્ -સૂત્ર ૫:૪૩

(૨) યોગોપયોગૌ જીવેષુ -સૂત્ર. ૫:૪૪

□ [9] પદ:-

(૧) પ્રથમ પદ-સૂત્ર: ૪૦ ના પદ સાથે કહેવાઈ ગયું છે.

(૨) બીજું પદ-સૂત્ર: ૪૧ ના પદ સાથે કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- બે પ્રકારના પરિણામો ને અત્રે જણાવેલા છે તેમાં સુખલાલજી એ રજૂ કરેલ વિચારણા ને સ્વીકારીને નિષ્કર્ષ વિચારીએ તો પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય પરિણામો માં આપણે એટલા અટવાયેલા છે એટલા ઓતપ્રોત થયા છીએ કે આગમ પ્રમાણ ગ્રાહ્ય દ્રવ્ય તરફ દ્રષ્ટિ જ પહોંચતી નથી.

જીવ અર્થાત્ આત્મ દ્રવ્યથી જ અનંતિજ્ઞ એવા આપણે ધર્મ-અધર્મ કે-આકાશ જેવાં અરૂપી દ્રવ્યોની વાત કે ભાષાતો સમજી જ ક્યારે શકવાના?

આ સૂત્રને જાણી બંને પ્રકારના પરિણામોમાં શ્રદ્ધા કરી અનાદિ પરિણામોને અનંત કાળમાટે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ એજ આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સમજવો

□ □ □ □ □ □ □

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૪૩

□ [1] સૂત્રહેતુ:- પરિણામ ના અનાદિ અને આદિમાન્ એ બે ભેદ માંથી આદિમાન પરિણામ વિશે જણાવે છે.

□ [2] સૂત્ર: મૂળ:- *રૂપિષ્વાદિમાન્

□ [3] સૂત્ર: પૃથક્ક:- રૂપિષુ - આદિમાન્

□ [4] સૂત્રસાર:- રૂપી [-અર્થાત્ પુદ્ગલ] દ્રવ્યોમાં આદિમાન્ [પરિણામ] હોય છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

રૂપિણુ:- રૂપી અર્થાત્ પુદ્ગલ દ્રવ્યો-માં

આદિમાન્ :- જેની અમુક કાળે શરૂઆત થઈ છે તેમ કહી શકાય તેવા-[પરિણામ]

□ [6] અનુવૃત્તિ:- તદ્ભાવ: પરિણામ: સૂત્ર ૫:૪૧ પરિણામ શબ્દની અનુવૃત્તિ લેવી.

□ [7] અભિનવટીકા:- પહેલા તદ્ભાવ: પદથી પરિણામ ની વ્યાખ્યા કરી, ત્યાર પછી તેના અનાદિ અને આદિ બે ભેદ કહ્યા હવે આ સૂત્ર થકી આદિમાન્ પરિણામ કોના હોય તે જણાવે છે?

ભાષ્ય:- રૂપિણુ તુ દ્રવ્યેષુ આદિમાન્ પરિણામ:

❖ રૂપિણુ:- જેનાં રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ હોય તે રૂપી કહેવાય છે.

-રૂપી એટલે પુદ્ગલ દ્રવ્ય - [અ.૫:૪ રૂપિણ: પુદ્ગલા:]

❖ આદિમાન્:- ઉત્પાદ થી વિનાશ પર્યન્ત વિશેષતા રાખવાવાળા અને સ્વરૂપથી સામાન્ય-વિશેષ ધર્મોના અધિકારી તદ્ભાવ ને આદિમાન્ પરિણામ કહે છે.

-અથવા જેની અમુક કાળે શરૂઆત થઈ છે તેવું કથન થઈ શકે તે આદિમાન્ કહેવાય તેવા પરિણામને આદિમાન્ પરિણામ કહેવાય

❖ અનેકવિધ:- આદિમાન્ પરિણામો માટે સ્વોપજ ભાષ્યમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ અનેક વિધ: સ્પર્શ પરિણામાદિ: એવું વિધાન કર્યું છે. તો આ પરિણામો અનેકવિધ કઈ રીતે?

પૂર્વ સૂત્ર ૫:૨૩ માં સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા: એમ કહેલું છે. તેની ટીકા મુજબ આઠ પ્રકારનો સ્પર્શ, પાંચ પ્રકારનો રસ, બે પ્રકારની ગંધ અને પાંચ પ્રકારનો વર્ણ-એમ કરીને કુલ ૨૦ મુખ્ય ભેદો કહ્યા છે. તેના પેટા ભેદો કે પરસ્પર સંયોજનથી ઉત્પન્ન થતા અનેક ભેદોને લીધે સૂત્રકારે, ભાષ્યમાં અનેક વિધ: એમ કહેલું છે.

❖ શું પુદ્ગલમાં અનાદિ પરિણામ નથી?

- પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ પશું છે, વ્યક્તિની અપેક્ષાએ પુદ્ગલમાં આદિમાન્ પરિણામ જ હોય છે.

-દ્રવ્યત્વ, મૂર્તત્વ, સત્વ વગેરે તો પુદ્ગલોના અનાદિ પરિણામ જ છે છતાં ભાષ્યમાં શું કહ્યું છે? અનેકવિધ: સ્પર્શપરિણામાદિ: । હવે જ્યારે ભાષ્યકાર આવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરે છે. ત્યારે પરિણામનું આદિ પશું તે સ્પર્શાદિ અપેક્ષાએ જણાવે છે તે સ્પષ્ટ જ છે.

-“દ્રવ્ય અપેક્ષાએ નિત્ય અને પર્યાય અપેક્ષાએ અનિત્ય” એ કથન આપણે પૂર્વે પણ સૂત્ર ૫:૨૯ તથા ૫:૩૦ માં જોયું છે. તેથી માત્ર એટલી જ અપેક્ષાએ આદિ કે અનાદિ પશું જણાવવું હોત તો આ નવા સૂત્રને બનાવવાની પણ આવશ્યકતા ન હોત. છતાં જ્યારે સૂત્ર રચના કરી છે. ત્યારે કંઈક અપેક્ષા રહેલી જ હોય તેના ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય

-૧- હારિભદ્રીયવૃત્તિ: અયં હિ દ્રવ્યત્વમૂર્તત્વસત્વાદિ અનાદિત્વેઽપિ ન ધર્માદિ સ્થિતિ અનાદિત્વવત્ ચ લબ્ધેન તથા વૃત્તિ: ઇતિ આદિમાન્ ઇતિ ।

-૨ આ પૂર્વના સૂત્રમાં આ ચર્ચાનો ઉલ્લેખ કરીને તેનો વ્યવસ્થિત જવાબ આપેલો જ છે જો આદિ ન અર્થ પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય એવો કરીશું તો રૂપી પુદ્ગલો આદિમાન્ સાબિત થઈ જશે

કેમ કે બાકીના દ્રવ્ય પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય નથી પણ આગમ પ્રમાણ ગ્રાહ્ય છે.

-૩ રૂપી દ્રવ્યોમાં પરિણામોની અનેક વિધતામાં આદિ પરિણામોનું પ્રાધાન્ય છે. જ્યારે અરૂપિ દ્રવ્યોમાં અનાદિ પરિણામોનું પ્રાધાન્ય છે તેવો પણ તર્ક કેટલાંક કરે છે.

જો કે આ કે આવા તર્કોની સંગતતા કે સત્ય હકિકતનો નિર્ણય બહુ શ્રુતો કે કેવલી ભગવંતો જ કરી શકે. છતાં- અમે પૂર્વ સૂત્રની ટીકામાં રજૂ કરેલ શ્રી ભગવતીજીનો સૂત્રપાઠ પણ પુદ્ગલોને આદિ પરિણામ વાળા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે. કદાચ મતિમંદતાથી અમારા સંશોધનમાં ક્ષતિ હોય તો પણ જે વાત સૂત્રકારે સૂત્રમાંકરી સ્વોપણ ભાષ્યમાં કરી અને હારિભદ્રીય વૃત્તિમાં પણ જેનો ઉત્તર આપવા માટે વૃત્તિની રચના કરી છે તેના આધારે પરિણામોના આ બે ભેદ આ રીતે જ છે તેવું સ્વીકારવું જ રહ્યું

□ [8]સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:-

-પોગલત્યિકાયં રૂવિકાયં ❀ મગ.શા.૭-૩-૧૦ સૂ. ૩૦૫-૩

-પંચવિહે પોગલે પરિણામે તં જહા વન...ગંધ....રસ... ફાસ...સંઠાણે પરિણામે

❀ મગ. શા.૮, ૩.૧૦, સૂ. ૩૫૬-૧

-સાદીય વિસસા બંધે તિવિહે....પરિણામ ❀ મગ. શા.૮,૩.૯,સૂ. ૩૪૬

[પુદ્ગલ રૂપી છે, તે વર્ણાદિ પાંચ ભેદે છે. પુદ્ગલ સાદિ સપર્ય વસિત ગણાવેલા છે.

આ બંધાને આધારે રૂપી-પુદ્ગલોને આદિમાન પરિણામ વાળા કહ્યા છે.

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

પુદ્ગલ- (૧) રૂપિણ: પુદ્ગલા: સૂત્ર-૫:૪

(૨) સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવન્ત: પુદ્ગલા:: સૂત્ર. ૫:૨૩

□ [9]પદ્ય:

(૧) પ્રથમ પદ્ય આ પૂર્વે સૂત્ર:૪૦માં કહેવાઈ ગયું છે

(૨) સૂત્ર:૪૩-૪૪નું સંયુક્ત પદ્ય:-

રૂપાદિરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્યે આદિમાનને નિત્ય રહ્યું

જીવોમાં વળી યોગોપયોગે આદિમાન તે બન્યું બહુ

□ [10]નિષ્કર્ષ:- પુદ્ગલોને પ્રત્યક્ષ ગ્રાહ્ય ગણીને કે અન્ય કોઈ અગમ્ય કારણોસર પણ આદિમાન પરિણામી કહ્યા અર્થાત્ પુદ્ગલ એ સ્પર્શાદિ વીસ ભેદ, તે ભેદોની તરતમતા, તે ભેદોના મિશ્રભેદ આદિ અનેક કારણોથી સાદિ સપર્યવસિત પરિણામી કહેવાય છે.

સાદિ સપર્યવસિતનો અર્થજ અનિત્ય છે. જે નિત્ય છે તે સાથે જ રહેવાનું છે. અને જો નિત્ય તત્વની પ્રાપ્તિ કરવી હશે તો અનિત્ય તત્વો ને દૂર કરવાજ પડશે તેથી આદિમાન પરિણામી એવા શરીર-કર્મો આદિ પુદ્ગલોનો સર્વથા ત્યાગ કરી અનાદિ પરિણામી એવા શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્યને પ્રાપ્ત કરવું.

અધ્યાય: ૫-સૂત્ર: ૪૪

□ [1] સૂત્રહેતુ:- અરૂપી એવા જીવ દ્રવ્યમાં અપવાદ રૂપે આદિમાન્ પરિણામો ને જણાવવા આ સૂત્રની રચના થયેલી છે.

□ [2] સૂત્ર:મૂળ:- *યોગોપયોગૌ જીવેષુ

□ [3] સૂત્ર:પૃથક્ક:-યોગો - ઉપયોગૌ જીવેષુ

□ [4] સૂત્રસાર:-જીવોમાં યોગ અને ઉપયોગ [એ બે પરિણામો આદિમાન્] છે.

□ [5] શબ્દજ્ઞાન:-

યોગ:- યોગ, પૂર્વે સૂત્ર ૨:૨૬ માં કહેવાયેલ છે.

ઉપયોગ:- ઉપયોગ, પૂર્વે સૂત્ર ૨:૮ માં કહેવાયેલ છે.

□ [6] અનુવૃત્તિ:- (૧)તદ્ભાવપરિણામ: સૂત્ર ૫:૪૧ થી પરિણામ ની અનુવૃત્તિ
(૨)અનાદિરાદિમાંષ્વ સૂત્ર-૫:૪૨ થી આદિમાન શબ્દની અનુવૃત્તિ

□ [7] અભિનવટીકા:- જો કે જીવ અરૂપી જ છે. અને પૂર્વે સૂત્ર:૪૨ ના ભાષ્યાનુસાર જીવ અરૂપી દ્રવ્ય હોવાથી તેના પરિણામ અનાદિ કહેલ છે. તો પણ સૂત્રકાર મહર્ષિ તેનો અપવાદ જણાવવા આ સૂત્રની રચના કરે છે. અને જણાવે છે કે:-

યોગ અને ઉપયોગ નામના જીવમાંના પરિણામ આદિવાળા છે.

✿ યોગ:- યોજનંયોગ:

-પુદ્ગલસમ્બન્ધાત્ આત્મન: વીર્યપરિણતિવિશેષ:

-પુદ્ગલના સંબંધથી આત્મામાં ઉત્પન્ન થતો વીર્યનો પરિણામ વિશેષ તે યોગ છે.

- પૂર્વે સૂત્ર ૨:૨૬ વિગ્રહગતૌ કર્મયોગ: સૂત્રની ટીકામાં યોગ શબ્દની વ્યાખ્યા કરાઈ હતી.

- હવે પછી અધ્યાય-૬ના સૂત્ર:૧માં પણ યોગ ની વ્યાખ્યા કરતા કાયવાહ્મન:કર્મ-યોગ: એ પ્રમાણે સૂત્રકારે કહેલું છે. જેની વિશેષ ચર્ચા અહીં ન કરતા હવે પછીના સૂત્રમાં અર્થાત્ અ.૬-સૂ-૧ માં જ કરેલી છે.

✿ યોગના પંદર ભેદ (૧)ઔદારિક કાયયોગ (૨)ઔદારિક મિશ્ર કાયયોગ (૩)વૈક્રિયિક કાયયોગ (૪) વૈક્રિયિક મિશ્ર કાયયોગ (૫)આહારક કાયયોગ (૬)આહારક મિશ્ર કાયયોગ (૭)કાર્મણ યોગ-એ સાત કાયયોગ

સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય, અસત્યાસત્ય રૂપ ચાર વચન યોગ અને એજ ચાર મનો યોગ એમ કુલ ૧૫-યોગ કહ્યો છે.

ઉપયોગ: ઉપયોજન ઉપયોગ:

-ચૈતન્યસ્વભાવસ્ય આત્મન: જ્ઞાનદર્શન લક્ષણ:

-જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગ છે.

-પૂર્વે સૂત્ર ૨:૮ ઉપયોગો લક્ષણમ્ તથા સૂત્ર ૨:૧ સદ્વિવિદ્યોઽષ્ટચતુર્ભેદ: માં ઉપયોગના

*દિગમ્બર પરંપરામાં આ સૂત્ર નથી.

બાર ભેદનું વર્ણન થઈ ગયેલ છે.

❖ **ઉપયોગ :-** ના ૧૨ ભેદ:-

(૧)જ્ઞાનોપયોગ:- તેના આઠ ભેદ બીજા અધ્યાયમાં વર્ણવેલા છે.તેના નામ આ પ્રમાણે છે.

(૧)મતિ જ્ઞાનોપયોગ (૨)શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ(૩)અવધિજ્ઞાનોપયોગ

(૪)મન: પર્યવજ્ઞાનોપયોગ(૫) કેવળ જ્ઞાનોપયોગ-એ પાંચ સમ્યગ્જ્ઞાન

(૧)મતિ અજ્ઞાનો પયોગ (૨)શ્રુત અજ્ઞાનોપયોગ(૩)વિભંગઅજ્ઞાનોપયોગ એ ત્રણે

મિથ્યા જ્ઞાન

(૨)દર્શનો પયોગ:-ચાર ભેદ છે તેનું વર્ણન પણ બીજા અધ્યાયમાં કરેલું છે (૧)ચક્ષુ દર્શનો પયોગ, (૨)અચક્ષુ દર્શનો પયોગ, (૩)અવધિદર્શનો પયોગ, (૪)કેવળ દર્શનોપયોગ જીવમાં આ બાર ઉપયોગ અને પંદર યોગ એ બંને પરિણામો આદિમાનુ કહ્યા છે કારણ કે આ બંને પરિણામો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પણ પામે છે.

—અહીં પણ આ આદિમાનુ પરિણામ વ્યક્તિ અપેક્ષા એ સમજવા, પ્રવાહ અપેક્ષાએ સમજવા નહીં જીવના આ સિવાયના શેષ પરિણામો અનાદિ જ જાણવા

□ [8] સંદર્ભ:-

☆ આગમ સંદર્ભ:- જીવ પરિણામ દસવિહે.....જોગપરિણામે....ઉવ ઓગ પરિણામે । જોગ પરિણામે તિવિહે....મળ -વહ - કાય ઉપયોગ પરિણામે દુવિહે....સાગાર અણાગાર

❖ પ્રજ્ઞા. પ.૧૩, સૂ. ૧૮૨, ૧૮૩-૫, ૬

☆ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ:-

(૧)ઉપયોગો લક્ષણમ્ સૂત્ર.- ૨:૮

(૨)સદ્વિધોષ્ટ ચતુર્ભેદ: સૂત્ર. -૨:૯

(૩) કાયવાહ્મન: કર્મ યોગ: સૂત્ર. -૬:૯

☆ અન્ય ગ્રન્થ સંદર્ભ:- નવતત્ત્વ ગાથા-૧૪ વિવરણ

□ [9] પદ:-

(૧) જીવના જે યોગ વર્તે ઉપયોગે સહચરી તેહપણ પરિણામ આદિ શાસ્ત્ર શાખે અનુસરી

અધ્યાય પંચમ સૂત્ર ચાલીશ અધિક ચારે ભાવના સૂત્ર અર્થો એક મનથી સાધતા અરે કામના

(૨) પદ બીજું પૂર્વ સૂત્ર:૪૩માં કહેવાઈ ગયું છે

□ [10] નિષ્કર્ષ:- જો આ બે આદિ પરિણામ ન હોત તો દર્શ્યમાન જગત્ અડધું હોતજ નહીં. યોગો ન હોત તો જીવ કર્મ બાંધત નહીં. કે છોડત નહીં અને જો આદિમાનુ ઉપયોગ ન હોત તો જીવ કંઈપણ જાણી શકત નહીં. અને કેવળજ્ઞાનો પયોગ તથા કેવળદર્શનો પયોગ ન હોત તો મોક્ષ પણ ન રહેત. આ પરિણામોના આદિપણાને લીધે જ કર્મબંધ-કર્મનિર્જરા-થી મોક્ષ સુખની પ્રવૃત્તિ સંભવ બને છે.

વળી આદિમાન્ યોગ જ નહોયતો જીવ કર્મજ ન બાંધે તેથી શરીર પણ ન હોય અને ઘર-મકાન-કપડા-રાયરચીલું આદિ અનેક પૌદ્ગલિક પ્રવૃત્તિ પણ ન હોય વળી પાંચ અસ્તિકાય હોવા છતાં ઉપયોગ ના અભાવે જાણનાર ન હોય. અને આદિ એવા જ્ઞાનાદિ ઉપયોગ ન હોતતો મે આ ટીકા નલખી હોત અને તમે અત્યારે વાંચતા પણ નહોત તેથી આ બંનેના આદિમાન્ પણામાં શ્રદ્ધા કરી યોગ નિરોધકરી કેવલ જ્ઞાનો પયોગ-દર્શનાપયોગ થકી મોક્ષ પામવો એજ નિષ્કર્ષ છે.

મુનિ દીપરત્નસાગર કૃત્
અધ્યાય પાંચની અભિનવટીકા સમાપ્ત

परिशिष्टः १ सूत्रानुक्रम

क्रम	सूत्र	पृष्ठ
१	अजीवकाया धर्माऽधर्माकाश पुद्गलाः	५
२	द्रव्याणि जीवाश्च	११
३	नित्याऽवस्थितान्यरूपाणि	१४
४	रूपिणः पुद्गला	१७
५	आऽडकाशादेकद्रव्याणि	२१
६	निष्क्रियाणि च	२५
७	असङ्ख्येयाः प्रदेशाः धर्माऽधर्मयोः	२७
८	जीवस्य च	२८
९	आकाशस्यानन्ताः	३३
१०	सङ्ख्येयाऽसङ्ख्येयाश्चपुद्गलानाम्	३७
११	नाणोः	४१
१२	लोकाकाशोऽवगाहः	४२
१३	धर्माऽधर्मयोः कृत्स्ने	४७
१४	एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम्	४८
१५	असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम्	५४
१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्याम् प्रदीपवत्	५८
१७	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माऽधर्मयोरुपकारः	६३
१८	आकाशस्यावगाहः	६८
१९	शरीरवाङ्मनः प्राणापानाः पुद्गलानाम्	७२
२०	सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च	७८
२१	परस्परोपग्रहो जीवानाम्	८३

क्रम	सूत्र	पृष्ठ
२२	वर्तनापरिणामः क्रियापरत्वाऽपरत्वे च कालस्य	८६
२३	स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः	८९
२४	शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छया तपोद्योत वन्त्स्व	८६
२५	अणवः स्कन्धाश्च	१०३
२६	संघात भेदेभ्य उत्पद्यन्ते	१०७
२७	भेदादणुः	११०
२८	भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः	११३
२९	उत्पाद व्ययघ्नौव्ययुकतं सत्	११६
३०	तद्भावाव्ययनित्यम्	१२३
३१	अर्पिताऽनर्पितसिद्धेः	१२६
३२	स्निग्धरूक्षत्वादबन्धः	१३३
३३	न जघन्य गुणानाम्	१३६
३४	गुणसाम्ये सदृशानाम्	१३८
३५	द्वयधिकौदि गुणानां तु	१४३
३६	बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ	१४६
३७	गुण - पर्यायवद् द्रव्यम्	१४८
३८	कालश्चैत्येके	१५५
३९	सोऽनन्तसमयः	१५८
४०	द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः	१६२
४१	तद्भावपरिणामः	१६४
४२	अनादिरादमांश्च	१६७
४३	रूपिष्वादिमान्	१७०
४४	योगोपयोगौ जीवेषु	१७३

परिशिष्ट : २ अकारादि सूत्रक्रम

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठ
१	अजीवकायाय धर्माऽधर्माऽडकाश पुद्गलाः	१	५
२	अणवः स्कन्धाश्च	२५	१०३
३	अनादिरादिमौञ्च	४२	१६७
४	अर्पिताऽनर्पितसिद्धे	३१	१२६
५	असङ्खयेयाः प्रदेशा धर्माऽधर्मयोः	७	२७
६	असङ्खयेयाः भागादिषु जीवानाम्	१५	५४
७	आकाशस्यानन्ताः	८	३३
८	आकाशस्यावगाहः	१८	६८
९	आकाशादेकद्रव्याणि	५	२१
१०	उत्पादव्ययधौव्ययुक्तं सत्	२८	८३
११	एक प्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम्	१४	४८
१२	कालश्चेत्येके	३८	१५५
१३	गतिस्थित्युपग्रहो धर्माऽधर्मयोरुपकारः	१७	६३
१४	गुणसाम्येसदृशानाम्	३४	१३८
१५	गुणपर्यायवद्द्रव्यम्	८	२८
१६	जीवस्य च	४१	१६४
१७	तद्भावपरिणामः	३०	१२६
१८	तद्भावाव्ययनित्यम्	२	११
१९	द्रव्याणि जीवश्च	४०	१६२
२०	द्रव्याश्रया निर्गुणागुणाः	३५	१४३
२१	द्वयधिकादि गुणानां तु		

क्रम	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठ
२२	धर्माऽधर्मयोः कृत्स्ने	१३	४७
२३	न जधन्यगुणानाम्	३३	१३५
२४	नाणोः	११	४१
२५	नित्यावस्थितान्यरूपाणि	३	१४
२६	निष्क्रियाणि च	६	२५
२७	परस्परपग्रहो जीवानाम्	२१	८३
२८	प्रदेशसंहार विसर्गाभ्यां प्रदीपवत्	१६	५८
२९	बन्धेसमाधिकौ पारिणामिकौ	३६	१४६
३०	भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः	२८	११३
३१	भेदादणुः	२७	११०
३२	योगोपयोगौ जीवेषु	४४	१७३
३३	रूपिणः पुद्गलाः	४	१७
३४	रूपिष्वादिमान्	४३	१७०
३५	लोकाकाशेऽवगाहः	१२	४२
३६	वर्तनापरिणामः क्रिया परत्वाऽपरत्वे च कालस्य	२२	८६
३७	शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छाया.	२४	८६
३८	शरीरवाङ्मनः प्राणापानाः पुद्गलानाम्	१८	७२
३९	संख्येयाऽसंख्येयाश्च पुद्गलानाम्	१०	३७
४०	संघात भेदभ्यः उत्पद्यन्त	२६	१०७
४१	सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहश्च	२०	७८
४२	सोऽनन्तसमयः	३८	१५८
४३	स्निग्धरूक्षत्वाद्बन्धः	३२	१३३
४४	स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः	२३	८१

परिशिष्टः-३- श्वेताम्बर द्विगम्बर पाठभेद

सूत्र	श्वेताम्बर	सूत्र	द्विगम्बर
२	द्रव्याणि जीवाञ्च -----	२	द्रव्याणि
५	आकाशादेकद्रव्याणि	३	जीवाञ्च
७	असङ्ख्येयाः प्रदेशाःधर्माधर्मयोः	६	आ आकाशादेकद्रव्याणि
८	जीवस्य च	८	असङ्ख्येयाः प्रदेशाः धर्माधर्मैक जीवानाम्
१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्याम्।	१६	प्रदेशसंहारविसर्गाभ्याम्।
१७	गतिस्थित्युपग्रहो।	१७	गतिस्थित्युपग्रहौ।
२२	वर्तनापरिणामःक्रिया	२२	वर्तनापरिणाम क्रियाः
२६	सङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः	२६	भेदसङ्घातेभ्यां उत्पद्यन्ते
२८	भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः ❖ सूत्रनास्ति	२८	भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषः
२८	द्वयधिकाद्विगुणानां तु	२९	सद्द्रव्यलक्षणम्
३६	बन्धेसमाधिकौपारिणामिकौ	३६	द्वयधिकादि गुणानः तु
३७	गुणपर्यायवद् द्रव्यम्	३७	बन्धेऽधिकौ पारिणाभिन्नौ च
३८	कालश्चेत्येके	३८	गुणपर्यायवद्द्रव्यम्
४२	अनादिरादिमाञ्च	३९	कालश्च
४३	रूपिष्वादिमान्	❖	सूत्रनास्ति
४४	योगोपयोगौ जीवेषु	❖	सूत्रनास्ति
		❖	सूत्रनास्ति

પાઠભેદ સ્પષ્ટીકરણ:-

- (૧) સૂત્ર: ૨ છે તે દિગમ્બર આમ્નાયમાં બીજું અને ત્રીજું અલગ સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.
- (૨) સૂત્ર: ૫ સન્ધિયુક્ત છે જે દિગમ્બરો સન્ધિનો વિગ્રહ કરી રજુ રકે છે.
- (૩) સૂત્ર: ૭ અને ૮ દિગમ્બર પરંપરામાં સૂત્ર ૮ માં બંને સૂત્રોને સાથે મુકેલ છે.
- (૪) સૂત્ર: ૧૬માં વિસર્ગા ને બદલે વિસર્પા છે.
- (૫) સૂત્ર: ૧૭ ઉપગ્રહ: એવું એકવચન ને બદલે ઉપગ્રહૌ દ્વિ વચન હોવાનું જણાવે છે.
- (૬) સૂત્ર: ૨૨ પરિણામ: ક્રિયા ને બદલે પરિણામ ક્રિયા:
- (૭) સૂત્ર: ૨૬ સઙ્ઘાતભેદ ને બદલે ભેદસઙ્ઘાત એરીતે સૂત્ર રચના થઈ છે.
- (૮) સૂત્ર: ૨૮ ચક્ષુષા: ને બદલે ષાક્ષુષ એવું એકવચન છે.
- (૯) સૂત્ર: સદ્દ્રવ્યલક્ષણમ્ શ્વેતામ્બર પરંપરામાં નથી
- (૧૦) સૂત્ર: ૩૫ ગુણાનામ્ ને સ્થાને દિગમ્બરો ગુણાન: એવો પ્રયોગ કરે છે.
- (૧૧) સૂત્ર: ૩૬ સમાઙ્ઘિકૌ ને સ્થાને અધિક શબ્દ છે સમ પરિણામ ને સ્વીકારેલ નથી.
- (૧૨) સૂત્ર: ૩૭માં પર્યાય શબ્દ છે. તેને સ્થાને પર્યાય લખ્યું છે
- (૧૩) સૂત્ર: ૩૮ કાલ્પ્ચ માં ઇતિ એકે પાઠ દિગમ્બરો સ્વીકાર તા નથી.
- (૧૪) સૂત્ર: ૪૨, ૪૩, ૪૪ એ ત્રણે દિગમ્બર આમ્નાયમાં છે જ નહી, પણ અર્થથી આ ત્રણે સૂત્રોને તેઓએ પૂર્વ સૂત્રમાં સ્વીકાર્યા છે.

પરિશિષ્ટ:૪-આગમસંદર્ભ

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર			તત્ત્વાર્થ સૂત્ર		
	સંદર્ભ	પુષ્ક		સંદર્ભ	પુષ્ક
શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર સંદર્ભો			શ્રી ભગવતીજી સૂત્ર સંદર્ભો		
૧	૪/૧/૨૫૨	૯	૧	૭/૧/૩૦૫-૩	૯
૮	૪/૩/૩૩૪	૩૨	૪	૭/૧/૩૦૫-૩	૨૦
૨૫	૨/૩/૮૨-૩	૧૦૬	૧૭	૧૩/૪/૪૮૧-૨,૩	૪૮
૨૭	૨/૩/૮૨-૧,૨	૧૧૨	૧૮	૧૩/૪/૪૮૧-૪	૬૮
૨૯	૧૦/-/૭૨૭	૧૨૨	૧૯	૧૩/૪/૪૮૧-૬	૭૧
૩૧	૧૦/-/૭૨૭	૧૩૨	૧૯	૧૩/૪/૪૮૧-૫	૭૭
સંક્ષેપ સમજ:સંદર્ભમાંનો પ્રથમઅંકસ્થાનનો સૂચક છે, બીજો અંક ઉદ્દેશાનો અને ત્રીજો અંક સૂત્રાંક સૂચવે છે. પછી ડેસ કરીને મુકાયેલ અંક સૂત્રના પેટા પેરાના છે.			૨૧	૨/૧૦/૧૨૦-૨	૮૫
			૨૧	૧૩/૪/૪૮૨-૫	૮૫
			૨૩	૧૨/૫/૪૫૦-૧	૮૫
			૩૦	૧૪/૪/૫૧૨	૧૨૬
			૩૯	૨૫/૫/૭૪૭-૪,૬,૯	૧૬૧
			૪૨	૮/૧/૩૪૫,૩૪૬,૩૪૭-૧	૧૭૦
			૪૩	૭/૧૦/૩૦૫-૩	૧૭૨
			૪૩	૮/૧૦/૩૫૬-૧	૧૭૨
			૪૩	૮/૧/૩૪૬	૧૭૨
શ્રી પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના સંદર્ભો			સંક્ષેપ સમજ:સંદર્ભમાંનો પ્રથમઅંક શતકને જણાવે છે, બીજો અંક ઉદ્દેશાને અને ત્રીજો અંક સૂત્રને જણાવે છે. સૂત્ર પછી ડેસ કરીને મુકાયેલા અંકો સૂત્રના પેટા વિભાગ ને જણાવે છે.		
૯	૩/૪૧	૩૫	શ્રી રાયપસેણીના સંદર્ભો		
૧૦	૩/૧૨-૧	૪૦	૧૬	સૂ. ૧૮૭-૫	૬૨
૧૦	૩/૧૧૧-૧	૪૦	સંક્ષેપ:- સૂત્ર પછી નો અંક પેટા પેરાનો છે.		
૧૧	૩/૧૨-૧	૪૨	શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ના સંદર્ભો		
૧૪	૫/૧૨૦-૧૧,૧૨,૧૫	૫૩	૫	અ.૨૮ ગા. ૮	૨૪
૧૫	૨-જીવાધિકાર	૫૭	૧૨	અ.૨૮ ગા. ૭	૪૬
૩૬	૧૩/૧૮૫	૧૪૮	૨૦	અ.૨૮ ગા. ૧૦	૮૨
૪૧	૧૩/૧૮૧-૧	૧૬૬	૨૨	અ.૨૮ ગા. ૧૦	૯૦
૪૪	૧૩/૧૮૨,૧૮૩-૫-૬	૧૭૪	૨૪	અ.૨૮ ગા. ૧૨,૧૩	૧૦૨
સંક્ષેપ સમજ: સંદર્ભનો પ્રથમ અંક પદ સૂચવે છે, બીજો અંક સૂત્ર ને જણાવે છે.			શ્રી નંદી સૂત્રના સંદર્ભો		
			૩	સૂત્ર-૫૦-૧	૧૭
			૬	સૂત્ર-૫૦-૧	૨૬
			શ્રી અનુયોગ દ્વારના સંદર્ભો		
			૨	સૂત્ર-૧૪૧-૧	૧૩
			૨૮	સૂત્ર-૧૪૪-૪૬	૧૧૬
			૩૮	સૂત્ર-૧૨૩-૩	૧૫૮
			સંક્ષેપ: નંદી અનુયોગ બંનેમાં સૂત્ર પછીનો અંક-પેટા સૂત્ર ને જણાવે છે.		
૫	અ.૨૮ ગા. ૮	૨૪			
૧૨	અ.૨૮ ગા. ૭	૪૬			
૨૦	અ.૨૮ ગા. ૧૦	૮૨			
૨૨	અ.૨૮ ગા. ૧૦	૯૦			
૨૪	અ.૨૮ ગા. ૧૨,૧૩	૧૦૨			
૩૭	અ.૨૮ ગા. ૬	૧૫૫			
૪૦	અ.૨૮ ગા. ૬	૧૬૩			

परिशिष्ट:५ संदर्भ सूचि

क्रम	संदर्भ-पुस्तकनुं नाम	टीकाकार/विवेचक वि.
१.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम् — प्रथमोभाग	श्री सिद्धसेन गणिजी
२.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम् द्वितीयोभाग	श्री सिद्धसेन गणिजी
३.	तत्त्वार्थसूत्रम्	श्री हरिभद्र सूरिजी
४.	सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि (सटीप्पण)	श्री मोतीलाल लाधाजी
५.	सभाष्यतत्त्वार्थाधिगमसूत्राणि (भाषानुवाद)	श्री खूबचन्द्रजी
६.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र (भाष्य तर्कानुसारिणी भा.१)	श्री यशोविजयजी
७.	तत्त्वार्थ सूत्र	श्री सुभलावलञ्च
८.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र	श्री राजशेखर विजयञ्च
९.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र	श्री शांतिबाल केशवलाल
१०.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सारबोधिनी भा. १	श्री प्रभुदास बेयरदास
११.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र सारबोधिनी भा. २	श्री प्रभुदास बेयरदास
१२.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र रहस्यार्थ	श्री श्रेयस्कर भंडल
१३.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र हिन्दी अनुवाद	श्री लालसागरञ्च गण्डि
१४.	तत्त्वार्थाधिगम सूत्र पद्यानुवाद	श्री रामविजयञ्च
१५.	तत्त्वार्थ सूत्र पद्यानुवाद	श्री संत बालञ्च
१६.	तत्त्वार्थ प्रश्नोत्तर दीपिका भाग -१	श्री शंकरबाल कापडीया
१७.	तत्त्वार्थ वार्तिक (राजवार्तिक-१)	श्री अकलङ्क देव
१८.	तत्त्वार्थ वार्तिक (राजवार्तिक-२)	श्री अकलङ्क देव
१९.	तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकालंकारः खण्ड १थीद	श्री विद्यानन्द स्वामीजी
२०.	तत्त्वार्थ वृत्ति	श्री श्रुत सागरजी
२१.	तत्त्वार्थ सूत्र सुखबोधिवृत्ति	श्री भाष्कर नन्दिजी
२२.	तत्त्वार्थ सार	श्री अमृत चन्द्र सूरिजी
२३.	सर्वार्थ सिद्धि	श्री पूज्यपाद स्वामीजी
२४.	अर्थ प्रकाशिका	श्री सदासुखदासजी
२५.	तत्त्वार्थ सूत्र/भोक्षशास्त्र	श्री रामञ्च वकील
२६.	तत्त्वार्थ सूत्रना आगम आधार स्थानो	श्री दीपरत्न सागर
२७.	तत्त्वार्थ परिशिष्ट	श्री सागरानंद सूरिञ्च
२८.	तत्त्वार्थसूत्र कतृ तन्मतनिर्णय	श्री सागरानंद सूरिञ्च

क्रम	संदर्भ-पुस्तकनुं नाम	टीकाकार/विवेचक वि.
२८.	द्रव्य लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३०.	क्षेत्र लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३१.	काल लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३२.	भाव लोकप्रकाश	श्री विनयविजयजी
३३.	नय कर्षिका	श्री विनयविजयजी
३४.	प्रमाणनय — रत्नावतारिका टीका	श्री रत्नप्रभाचार्य
३५.	स्याद्वाद मञ्जरी	श्री मल्लिषेणशृटि
३६.	विशेषावश्यक सूत्र ७ भाग-१-२	श्री जिनभद्रगणि
३७.	बृहत् क्षेत्र समास	श्री जिनभद्रगणि
३८.	बृहत् सङ्ग्रहणी	श्री जिनभद्रगणि
३९.	लघुक्षेत्र समास	श्री जिनभद्रगणि
४०.	७५ विचार	श्री शांति सूरिश्च
४१.	नवतत्त्व प्रकरण सार्थ	-----
४२.	नवतत्त्व साहित्यसंग्रह	श्री उदयविजयजी गणि
४३.	६३३ प्रकरण	श्री गजसार मुनिश्च
४४.	जंबूद्वीप संग्रहणी	श्री हरिभद्र सूरिश्च
४५.	जंबूद्वीप समास पूजा प्रकरण	श्री उमास्वातिश्च
४६.	प्रशमरति प्रकरण	श्री उमास्वातिश्च
४७.	प्रतिकमल सूत्र अभिनवटीका भाग १ थी ३	श्री धीरजलाल टोकरशी
४८.	पंच संग्रह	श्री यन्द्र महतराचार्य
४९.	पंच वस्तु	श्री हरिभद्र सूरिश्च
५०.	श्राद्ध प्रतिकमल सूत्र वृति	श्री रत्न शेभर सूरिश्च
५१.	कर्मग्रन्थ १ थी ५	श्री देवेन्द्र सूरिश्च
५२.	पाक्षिकसूत्रवृति तथा श्रमलसूत्रवृति	-----
५३.	योग शास्त्र	श्री हेमचंद्राचार्यश्च
५४.	धर्मरत्न प्रकरण	श्री देवेन्द्रसूरिश्च
५५.	अभिधान राजेन्द्र कोश गा. १-७	श्री राजेन्द्रसूरिजी
५६.	अल्पपरिचित सैद्धान्तिक शब्दकोष १-५	श्री सागरनंदसूरिजी
५७.	आगम सुधासिंधु — ४५ आगम मूल	श्री जिनेन्द्र सूरिजी

अभार प्रकाशनो

- [१] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-१ सप्ताङ्ग विवरणम्
 [२] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-२ सप्ताङ्ग विवरणम्
 [३] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-३ सप्ताङ्ग विवरणम्
 [४] अभिनव हेम लघुप्रक्रिया-४ सप्ताङ्ग विवरणम्
 [५] कृदन्तमाला
 [६] चैत्यवन्दन पर्वमाला
 [७] चैत्यवन्द सङ्ग्रह-तीर्थ जिन विशेष
 [८] चैत्यवन्दन चोविशी
 [९] शत्रुञ्चय भक्ति (आवृत्ति-दो)
 [१०] अभिनव जैन पञ्चाङ्ग २०४६.
 [११] अभिनव उपदेश प्रासाद-१ श्रावक कर्तव्य-१ थी ११
 [१२] अभिनव उपदेश प्रासाद-२ श्रावक कर्तव्य-१२ थी १५
 [१३] अभिनव उपदेश प्रासाद-३ श्रावक कर्तव्य-१६ थी ३६
 [१४] नवपद-श्रीपाल [-शाश्वती ओणीना व्याख्यान ३पे]
 [१५] सभाधिभरष
 [१६] चैत्यवन्दन भाषा [७७८ चैत्यवन्दनो नो संग्रह]
 [१७] तत्त्वार्थ सूत्र प्रबोधटीका [अध्याय-१]
 [१८] तत्त्वार्थ सूत्रना आगम आधार स्थानो
 [१९] सिध्दायलनो साथी (आवृत्ति-७)
 [२०] चैत्य परिपाटी
 [२१] अमदावाद जिनमंदिर-उपाश्रय आदि डिरेक्टरी
 [२२] शत्रुञ्जय भक्ति (आवृत्ति-७)
 [२३] श्री नवकार मंत्र नवलाप ज्ञाप नोधपोथी
 [२४] श्री यारित्र पद अेक करोड ज्ञाप नोधपोथी
 [२५] श्री भारव्रत पुस्तिका तथा अन्य नियमो- [आवृत्ति-यार]
 [२६] अभिनव जैन पंथाग-२०४२
 [२७] श्री ज्ञानपद पूजा
 [२८] अंतिम आराधना तथा साधु साध्वी काणधर्म विधि
 [२९] श्रावक अंतिम आराधना [आवृत्ति-२]
 [३०] वीतराग स्तुति संयय [११५१-भाववाडी स्तुतिओ]

[૩૧] (પૂજ્ય આગમોધારક સમુદાયના) કાયમી સંપર્ક સ્થળો		
[૩૨] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૧
[૩૩] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૨
[૩૪] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૩
[૩૫] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૪
[૩૬] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૫
[૩૭] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૬
[૩૮] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૭
[૩૯] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૮
[૪૦] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૯
[૪૧] તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર અભિનવ ટીકા	-અધ્યાય-	૧૦

પુસ્તક સંબંધિ પત્ર સંપર્ક

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજીમ. સા.
 શ્રી અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 શૈલેષ કુમાર રમણલાલ ધીયા
 સી-૮ વૃન્દાવન વિહાર ફલેટ્સ
 રવિ કિરણ સોસાયટી પાસે
 વાસણા-અમદાવાદ-૭

પૂજ્ય મુનિશ્રી દીપરત્નસાગરજી
 અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન
 મહેતા પ્ર. જે
 ફોન- [0]૭૮૬૬૩ [R] ૭૮૮૩૦
 જેસંગ નિવાસ, પ્રધાન ડાકઘર પાછળ
 જામનગર-૩૬૧.૦૦૧

-:ખાસ સુચના:-

- (૧) પત્ર પૂજ્ય મહારાજ સાહેબના નામે જ કરવો
- (૨) ગૃહસ્થના નામે કારાયેલ પત્ર વ્યવહારના કોઈ પ્રત્યુત્તર આપને મળશે નહીં
- (૩) ઉપરોક્ત બંને સ્થળે કોઈએ રૂબરૂ જરૂં નહીં

-:દ્રવ્ય સહાયકો:-

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગચ્છ જ્ઞાતિ

પાઠશાળા જામનગર

શ્રી પ્રભુલાલ સંઘરાજ શાહ સ્મારક ટ્રસ્ટ હ.ભાનુભાઈ દોશી

ઉપરોક્ત બંને શ્રુત જ્ઞાનપ્રેમી દ્રવ્ય સહાયકોની સહદયી મદદથી આ કાર્ય આરંભાયું

- અપ્રીતમ વૈયાવચ્ચી સ્વ. પૂ. સાધ્વીશ્રી મલયાશ્રીજી પ્રશિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યાનંદશ્રીજી ના શિષ્યા મૂદુભાષી સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી પ્રેરણાથી તપસ્વીની સા. કલ્પપ્રજ્ઞાશ્રીજી તથા સા. પૂર્ણનંદિતાશ્રીજી ના ભદ્રતપ તેમજ સા. ભવ્યજ્ઞાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ ઉપર નિગોદ નિવારણ તપની અનુમોદનાર્થે- સ્વ. સુશ્રાવિકા મેતા મુક્તાબેન નવલચંદ અમરચંદ કામદાર-જામનગરવાળા
- પ. પૂ. વિદુષી સાધ્વીશ્રી ભવ્યાનંદ શ્રીજીના વિનિત શિષ્યા સા. શ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા વિચક્ષણ સા. પૂર્ણદર્શિતાશ્રીજી ના ૫૦૦ આયંબિલ નિમિત્તે તપસ્વીની સા. પૂર્ણનંદિતા શ્રીજીના ઉપદેશથી જીનન ભંવરભાઈ જૈન-હ. બી. સી. જૈન જનતા ફેશન કોર્નર-થાણા
- પ. પૂ. સરલ સ્વભાવી સાધ્વી શ્રી હસમુખશ્રીજી મ. ના શિષ્યા પૂ. સા. કનક પ્રભાશ્રીજી મ. ના વ્યવહાર દક્ષ સાધ્વી શ્રીમતિ ગુણાશ્રીજી ના મિલનસાર શિષ્યા સા. જીજરસાશ્રીજી મ. ની પ્રેરણાથી-કોરડીયા લવચંદભાઈ ફુલચંદભાઈ-મુંબઈ
- જામનગરવાળા નીડર વક્તા શ્રી હેત શ્રીજી મ. ના પ્રશિષ્યા ભદ્રિક પરિણામી સા. લાવણ્યશ્રીજી મ. ના સદુપદેશથી -મોરારબાગ સાતક્ષેત્રમાંના જ્ઞાન ક્ષેત્રની ઉપજમાંથી
- સરળ સ્વભાવી સાધ્વી શ્રી નિરુજાશ્રીજી ના સંયમ જીવનની અનુમોદનાર્થે સુદીર્ઘ તપસ્વી ટૈવીકૃપા પ્રાપ્ત સા. મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી એક ગૃહસ્થ
- સુપક્ષયુક્ત સ્વ. સા. શ્રી નિરુજાશ્રીજી મ. ના તપસ્વીરત્ના સા. શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના શ્રેણીતપની અનુમોદનાર્થે એક ગૃહસ્થ, હસ્તે સુરેશભાઈ, મુંબઈ
- રત્નત્રય આરાધકસાધ્વી શ્રી મોક્ષજ્ઞાશ્રીજી ના તપોમય-સંયમ જીવનના ૨૩માં વર્ષમાં મંગલપ્રવેશ પ્રસંગે-૬૬૬૨ નેમચંદ ઓતમચંદ બાળાગોળી વાળા પરિવાર

- વર્ષોત્તમ આદિ અનેક તપ આરાધકાસા.નિરુજાશ્રીજીના શિષ્યા વિદુષી સા. વિદિતરત્નાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી નિતાબેન હરસુખભાઈ વારીઆ, પોરબંદર
- આરાધનમય કાળધર્મ પ્રાપ્તા સ્વ.સા.ભવ્યાશ્રીજી ના સ્મરણાર્થે તારાબેન, બાબુલાલ ગીરધરલાલ ઝવેરી જામનગરવાળા હાલ-મુંબઈ
- વ્યવહાર કુશળ સ્વ.સા.નિરુજાશ્રીજીના ભદ્રિક પરિણામી શિષ્યા સા. શ્રી ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજીના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી[કુ.જયોત્સનાબહેન]નીદીક્ષા નિમિત્તે તપસ્વી રત્ના સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણાથી આદરીયા વાળા શાહ માલજીભાઈ સૌભાગ્યચંદ તરફથી
- પ્રશાંત મૂર્તિ સ્વ.સાધ્વી શ્રીનિરુજાશ્રીજી ના શિષ્યા સંયમાનુરાગી સા. કલ્પિતાશ્રીજી ની પ્રેરણા થી, સૌમ્યમૂર્તિ સા.ભવ્યપ્રજ્ઞાશ્રીજી ના શિષ્યા સા. જિતપ્રજ્ઞાશ્રીજી [જયોત્સનાબહેન] નીદીક્ષા નિમિત્તે આર.કે.એન્ટરપ્રાઈઝ, ૪૯૬ કાલબા દેવી રોડ, કૃષ્ણાનિવાસ મુંબઈ-૨
- પ.પૂ.યોગનિષ્ઠ આ. દેવ શ્રીમદ્ બુધ્ધિસાગર સૂરીશ્વરજી મ. ના સમુદાવર્તી વ્યવહાર વિચક્ષણા સા. પ્રમોદશ્રીજી મ. ના વર્ધમાન તપોનિષ્ઠા સા. રાજેન્દ્રશ્રીજી ની પ્રેરણાથી
- દોશી ચંદનબેન ધરમદાસ ત્રીકમદાસ, જામનગર નિવાસી હાલ મુંબઈ
- અ.સૌ.રેણુકાબેન રાજેનભાઈ મેતા હ.બિજલ-મંલય
- શ્રી વસ્તાભાભા પરિવારના સુશ્રાવક તુલશીદાસ ઝવેરચંદ શેઠ પરિવાર તરફથી હસ્તે પન્નાબેન ટી. શેઠ
- સ્વ.હેમતલાલ વીઠલજીના સ્મરણાર્થે-પ્રભાબેન તરફથી
- મેતા પ્રીતમલાલ હરજીવભાઈ તરફથી માતૃશ્રી વાલીબહેન, ધર્મપત્ની ચંદન બહેન, અને પુત્રવધુ ભારતી બહેનના સ્મરણાર્થે
- હર્ષિદા બહેન ભરતભાઈ મહેતા હ.ચૈતાલી
- એક સુશ્રવિકા બહેન હ.હીના
- સ્વ.લીલાધરભાઈ મોતીચંદ સોલાણીના આત્મશ્રેયાર્થે ડો.જે.એલ.સોલાણી

- એક ગૃહસ્થ હ. નગીનદાસ
- અ.સૌ.સ્વ.કસુંબા બહેનના આત્મશ્રેયાર્થે હ. પ્રતાપ ભાઈ
- મહેતા સુખલાલ અમૃતલાલ
- અ.સૌ સુશ્રાવિકા પુષ્પાબહેન શશીકાન્તભાઈ સુતરીયાં
- અ.સૌ. ધીરજબેનના વર્ષીતપ નિમિત્તે શ્રી ધીરજલાલ ચુનીલાલ કુંડલીયા
- સુશ્રાવક શ્રી જેઠાલાલ વ્રજલાલ મહેતા
- અ.સૌ. કીર્તીદા બહેન ડી.કોઠારી
- શ્રીતારાયંદ પોપટલાલ સોલાણી હ. અનિલભાઈ, વિનેશભાઈ, બિપીનભાઈ
- જૈન દર્શન ઉપાસક સંઘ. જામનગર
- વોરા દુર્લભજી કાલિદાસ
- સુમિતા કેતનકુમાર શાહ તથા આશાબેન ડી. મહેતા
- કીસુમુ ની સુશ્રાવિકા બહેનો હ નગીનભાઈ ભાણવડવાળા
- દિનેશચંદ્ર કાંતિલાલ લક્ષ્મીચંદ ઠક્કર હ. શ્રેયાંસ દિનેશચંદ્ર

विशेष नोध माटेनुं भास पृष्ठ

क्रम	तारीख	नोध	संदर्भ

વિશેષ નોંધ માટેનું ખાસ પૃષ્ઠ

ક્રમ	તારીખ	નોંધ	સંદર્ભ

-: તત્વાર્થાભિગમ સૂત્ર અભિનવટીકા દ્વય સહાયક :-

શ્રી વિશાશ્રીમાળી તપગરુદ્ધ જ્ઞાતિ-પાઠશાળા જામનગર.
તથા શ્રી જેન સંઘ, જામનગરનો સમ્પર્ક શ્રુતાનુચી શ્રાવકગણ

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન - ૩૬